

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ІШИН Андрій В'ячеславович

УДК 94 (477.75) "1917/1922"

**ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ У КРИМУ В РОКИ
РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1917 – 1922 РОКИ)**

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Філімонов Сергій Борисович,
доктор історичних наук, професор

Сімферополь – 2013

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. **Виконком** – виконавчий комітет
2. **Військком** – військовий комісар
3. **Військкомат** – військовий комісаріат
4. **ВНК** – Всеросійська надзвичайна комісія
5. **ВУНК** – Всеукраїнська надзвичайна комісія
6. **ВЦВК** – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
7. **Голкримревком** – голова Кримського революційного комітету
8. **Головсуд** – Головний суд
9. **Добрармія** – Добровольча армія
10. **ДПУ (Держполітуправління)** – Державне політичне управління
11. **ЄРТК** – Єдиний революційний трибунал Криму
12. **Загконтора** – заготівельна контора
13. **Зсиппункти** – зсипні пункти
14. **ЗСПР** – Збройні сили на Півдні Росії
15. **КНК (Кр.НК)** – Кримська надзвичайна комісія
16. **КРСР** – Кримська Радянська Соціалістична Республіка
17. **Командарм** – командувач армії
18. **КОНК** – Кримська обласна надзвичайна комісія
19. **КПУ** – Кримське політичне управління
20. **Кримрадпроф** – Кримська рада профспілок
21. **Кримревком** – Кримський революційний комітет
22. **Кримська АРСР** – Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка
23. **Крим ЦВК (Кр.ЦВК)** – Центральний Виконавчий Комітет Кримської АРСР
24. **КРСМ** – Кримська робітничо-селянська міліція

25. **Мор.НК** – Морська надзвичайна комісія
26. **Нарком** – Народний комісар
27. **Наркомзем** – Народний комісаріат землеробства
28. **Наркомнац** – Народний комісаріат у справах національностей
29. **Наркомпрод** – Народний комісаріат продовольства
30. **Наркомюст** – Народний комісаріат юстиції
31. **НЕП** – нова економічна політика
32. **НКВС** – Народний комісаріат внутрішніх справ
33. **Обласком РКП (б) (Обком (ОК) РКП (б))** – Обласний комітет Російської Комуністичної партії (більшовиків)
34. **ОДПУ** – Об'єднане державне політичне управління
35. **Особливий відділ ЧорноАзморів** – Особливий відділ Чорного й Азовського морів
36. **Повком** – Повітовий комітет партії більшовиків
37. **Повміськмліція** – повітово-міська міліція
38. **Політбюро** – Політичне бюро
39. **Продподаток** – продовольчий податок
40. **Продрозкладка** – продовольча розкладка
41. **Продсклади** – продовольчі склади
42. **Реввійськрада** – Революційна військова рада
43. **Ревтрибунал** – Революційний трибунал
44. **РКП(б)** – Російська Комуністична партія (більшовиків)
45. **РКСМ** – Російська Комуністична спілка молоді
46. **РНК (Раднарком)** – Рада Народних Комісарів
47. **РНП** – Рада народних представників
48. **РСФРР** – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
49. **РСЧА** – Робітничо-Селянська Червона Армія
50. **С.** – село

51. **Сел.** – селище
52. **Сільревком** – сільський революційний комітет
53. **СМНК** – Сімферопольська міська надзвичайна комісія
54. **ТВЦУ** – Тимчасове Вище Церковне Управління
55. **Транс. НК** – Транспортна надзвичайна комісія
56. **ЦК РКП (б)** – Центральний Комітет Російської Комуністичної партії
(більшовиків)
57. **ЧОП** – частини особливого призначення

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Історіографія проблеми.....	26
1.2. Аналіз джерельної бази дослідження.....	51
1.3. Теоретичні засади дослідження.....	72
Висновки до Розділу 1	84
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМСЬКИХ ОРГАНІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ	
2.1. Вплив Лютневої революції на процес становлення нової системи влади в Таврійській губернії	88
2.2. Діяльність кримських державних установ Тимчасового уряду в умовах соціальної деструкції.....	113
Висновки до Розділу 2	129
РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ «ПРИФРОНТОВИХ» КРИМСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК	
3.1. Становлення й еволюція установ Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди	134
3.2. Основні напрями урядової політики Кримської Радянської Соціалістичної Республіки	148
Висновки до Розділу 3	156

РОЗДІЛ 4. СПЕЦИФІКА ТА ПРОБЛЕМНІ

АСПЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ

КРИМСЬКИХ КРАЙОВИХ УРЯДІВ	160
4.1. Діяльність Першого Кримського крайового уряду	160
4.2. Діяльність Другого Кримського крайового уряду.....	181
Висновки до Розділу 4	203

РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

КРИМСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧІВ

ЗБРОЙНИМИ БІЛИМИ СИЛАМИ

НА ПІВДНІ РОСІЇ.....	208
5.1. Специфіка організації та діяльності державного апарату при головнокомандуванні А.І. Денікіна	208
5.2. Проблемні аспекти діяльності урядових установ при головнокомандуванні П.М. Врангеля	236
Висновки до Розділу 5	257

РОЗДІЛ 6. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ

ДИКТАТУРИ В КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1920 – 1922 РОКІВ

6.1. Керівні органи більшовицької диктатури	261
6.2. Специфіка реалізації політики «воєнного комунізму» у господарській сфері та початку переходу до НЕПу	281
6.3. Становлення й еволюція системи військових і репресивних органів Радянської влади на кримському просторі	299

6.4. Особливості військово-організаційного забезпечення системи диктатури РКП (б) на кримському просторі	335
Висновки до Розділу 6	351
ВИСНОВКИ	355
ДОДАТКИ	364
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	381

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним з актуальних завдань сучасної історичної науки є всебічне осмислення процесів кардинальної суспільно-політичної трансформації, що охопили простір колишньої Російської імперії в 1917 році. Радянська історіографія, переважно, розглядала ці процеси під кутом методології історичного матеріалізму, у фокусі суто класової боротьби.

Цілком природно, що завдання, які стояли перед науковцями радянської доби, знаходилися переважно у площині висвітлення подій революції та Громадянської війни як проявів боротьби «провідного революційного класу» – пролетаріату на чолі з більшовицькою комуністичною партією з «регресивними класами» – буржуазією, поміщицтвом, духівництвом, т. зв. «куркульством» тощо. При цьому варто визнати, що в рамках цього магістрального підходу, котрий ми пропонуємо іменувати історико-подієвим підходом, дослідникам вдалося сформувати доволі цілісну наукову картину суспільно-політичного конфлікту 1917-1922 років, у цілому визначити його рушійні сили, провідних політичних діячів, простежити динаміку подій.

Але й сьогодні уповні зберігає актуальність завдання всебічного наукового аналізу структурно-функціональних особливостей становлення й еволюції органів влади, які діяли у рамках різних політичних режимів, у тому числі режимів антибільшовицької спрямованості, специфіки їх взаємостосунків, основних напрямів політики, причинно-наслідкових факторів, що зумовлювали прийняття та практичне втілення важливих управлінських рішень.

Як і кілька десятиріч тому, на порядку денному сучасної історичної науки гостро стоїть питання щодо з'ясування причин остаточного утвердження більшовицької моделі радянської влади, та, відповідно, поразки опонентів цієї моделі на просторі колишньої Російської імперії.

Тож, у цьому теоретичному вимірі особливого значення набувають дослідження регіональних аспектів масштабних суспільно-політичних трансформацій революційної доби, зокрема, в Криму, які слугують вдосконаленню і збагаченню існуючої палітри наукових поглядів на змістовні ознаки та динаміку історичного процесу першої половини ХХ століття. Варто відзначити, що унікальне географічне та політичне становище Криму зумовлювало його винятково важливе значення як зони рельєфного вияву провідних тенденцій державного будівництва і фундаментальних соціально-політичних протиріч періоду Громадянської війни.

У цьому зв'язку вкрай необхідним постає осмислення та введення до наукового обігу широкого спектру архівних матеріалів, які досі не були у вжитку.

У дисертації автором застосовується інституційний підхід, що дозволяє дослідити саме внутрішню логіку політичних заходів, механізми і взаємозв'язки чисельних органів влади півострова, а також осмислити вагомий пласт управлінського досвіду, що акумулювався урядовими структурами, котрі представляли різні політичні режими і фактично працювали в екстремальних прифронтових умовах.

Сучасний етап державно-правового розвитку України та, зокрема, Автономної Республіки Крим, необхідність швидкого й ефективного вирішення цілого ряду нагальних проблем соціального, економічного, культурного життя висуває перед суспільством стратегічно важливе завдання – об'єднати зусилля політикуму, інтелігенції, науково-експертної

спільноти для досягнення високих європейських критеріїв і стандартів сталого розвитку.

У зв'язку з цим актуальним бачиться напрям наукових досліджень, наукового пошуку, спрямованого на всебічне осмислення самої традиції державного будівництва в Україні й Автономній Республіці Крим, акумуляція унікального управлінського досвіду, залишеного попередниками.

Таким чином, **актуальність дослідження** визначається необхідністю якісно нового наукового осмислення широкої проблематики, пов'язаної з діяльністю державних установ у Криму в трагічні роки революції та Громадянської війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в Таврійському національному університеті імені В.І. Вернадського. Тему дисертаційної роботи було ухвалено Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (протокол № 2 від 02 березня 2009 р.). Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри російської історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського в межах комплексної наукової теми «Політичні і культурні аспекти історії Криму (кінець XVIII – початок XXI ст.)» (державний реєстраційний номер 0106U008463).

Мета дослідження – комплексний всебічний аналіз діяльності урядових установ у Криму в роки революції та Громадянської війни (1917 – 1922 рр.).

Для досягнення цієї мети у ході наукового дослідження було поставлено і розв'язано низку **завдань**, які можна згрупувати наступним чином:

- науково-теоретичне осмислення існуючих підходів до вивчення заявленого об'єкту та предмету дисертаційного дослідження, вдосконалення теоретико-методологічного підґрунтя наукового пошуку;
- з'ясування специфіки утворення державних установ, що функціонували в рамках семи різних політичних режимів;
- аналіз структурно-функціональних особливостей та специфіки взаємостосунків державних установ;
- виявлення основних напрямів політики урядових інституцій в організаційній, кадровій, господарській, фінансовій, правоохоронній, агітаційно-пропагандистській, культурно-освітній сферах;
- осмислення ефективності реалізації організаційної, кадрової, господарської, фінансової, правоохоронної, агітаційно-пропагандистської, культурно-освітньої політики кримських органів влади;
- характеристика специфіки історичного контексту, геополітичних чинників, об'єктивних і суб'єктивних труднощів, які впливали на моделі реалізації державної політики в Криму;
- з'ясування причин остаточного утвердження в Криму більшовицької моделі Радянської влади та поразки опонентів цієї моделі.

Об'єктом дослідження є тенденції та процеси державного будівництва на Кримському півострові в роки революції та Громадянської війни.

Предмет дослідження – діяльність державних установ у Криму в 1917 – 1922 роках.

Методологічними принципами, які визначили засади дисертації, слугують принципи об'єктивності, історизму, а також діалектики загального й окремого.

Об'єктивність зумовлює, по-перше, всебічний аналіз історичних явищ і процесів, а, по-друге, вимагає розгляду історичних подій в їх реальному прояві, поза площиною ідеологічних стереотипів та переваг.

Історизм передбачає вивчення явищ, що розглядаються в роботі, в процесі їх генези та еволюції, у взаємозв'язку і взаємодії одне з одним та з конкретними умовами.

Діалектика загального й окремого виступає як важливий принцип системного дослідження об'єкту, при цьому процес пізнання рухається від одиничного до загального підґрунтя, до якого об'єкт має генетичну приналежність, а це, у свою чергу, надає підстави для осмислення окремого.

Методи дослідження. У дисертації використано комплекс наукових методів, у першу чергу, наступні *спеціально-історичні методи*: історико-генетичний, ретроспективний та історико-типологічний.

Використання історико-генетичного методу дозволило з'ясувати загальну динаміку діяльності державних установ, її еволюцію і зв'язок з попередньою державницькою традицією.

Ретроспективний метод сприяв встановленню причин зміни політичних режимів у Криму в роки революції та Громадянської війни, а також факторів, що перешкождали або, навпаки, сприяли ефективній реалізації важливих управлінських рішень.

Завдяки використанню історико-типологічного методу вдалося виявити характерні особливості декількох різноманітних політичних режимів, що реалізовували властиві їм специфічні форми державного будівництва. Окрім цього, названий метод дозволив співвіднести досліджувану проблематику із загальноісторичним контекстом.

У якості *міждисциплінарного методу* був задіяний структурно-функціональний аналіз, що дозволило простежити внутрішню логіку

організації влади, з'ясувати типові особливості функціонування урядових установ.

Крім цього, в даному дисертаційному дослідженні було використано сукупність *загальнонаукових методів* (індуктивного, дедуктивного, аналітичного, синтетичного), що дозволило структурувати складний та різноплановий фактичний матеріал, встановити взаємозв'язки між геополітичним та внутрішньополітичним аспектами розвитку суспільно-політичної ситуації в Криму в означений період, усвідомити та проаналізувати рівні взаємодії різноманітних прошарків і верств суспільства, вийти на обґрунтовані висновки по кожному з шести розділів дисертації та по роботі в цілому.

Теоретико-методологічна база дисертації ґрунтується на органічному поєднанні двох базових фундаментальних підходів до аналізу історичного процесу, а саме, раціоналістичного (всесвітньо-історичного) та культурно-історичного.

Важливою складовою методологічного підґрунтя дисертації стала теорія ідеальних типів М. Вебера. Теоретичні погляди М. Вебера в дослідженні органічно співвідносяться з історико-політологічною теорією еліт, запропонованою в наукових працях В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса.

Ми спирались також на основні положення наукових праць видатних істориків радянської доби – Г.З. Іоффе, А.Я. Авреха, Н.П. Єрошкіна та ін., які вперше звернули увагу на важливість вивчення структурних особливостей державного апарату.

Наш власний науково-теоретичний доробок стосовно вивчення проблематики докторської дисертації полягає у впровадженні інституціонального підходу та наукового терміну «фрагментація влади», які генетично пов'язані з вищевказаними фундаментальними підходами та теоріями.

Хронологічні межі дисертаційної роботи охоплюють 1917 – 1922 роки. Початковий рубіж пов'язаний з подіями Лютневої революції і, відповідно, їх безпосередньою екстраполяцією на суспільно-політичну ситуацію в Криму, а кінцеву дату зумовило загасання повстанського антибільшовицького руху і, як наслідок, завершення роботи «надзвичайних» органів влади, що створювалися в умовах масштабного соціально-політичного протистояння, тобто фактичне завершення Громадянської війни в Криму. Примітно, що такого уявлення про хронологічні рамки Громадянської війни дотримувалися полководці, які безпосередньо керували боротьбою проти збройного опору – М.В. Фрунзе, М.М. Тухачевський, Р.П. Ейдеман і деякі інші.

З іншого боку, історія державних установ у Криму розглядається нами у період між крахом Російської імперії в лютому 1917 року і утворенням СРСР в грудні 1922 року, що власне завершило державно-правове конституювання кримського простору в умовах більшовицького режиму.

Територіальні межі дослідження включають Кримський півострів, хоча у низці випадків автор звертається до аналізу ситуації на півдні України і в цілому на теренах колишньої Російської імперії, що дозволяє з'ясувати історичну зумовленість внутрішньополітичної ситуації на Кримському півострові.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому

– *вперше* в історіографії зроблена спроба всебічного комплексного дослідження діяльності державних установ у Криму на основі використання інституційного, а не історико-подієвого підходу;

– *вперше* узагальнено та систематизовано вагомий управлінський і політичний досвід в організаційній, кадровій, господарській, фінансовій, правоохоронній, агітаційно-пропагандистській, культурно-освітній сферах,

накопичений урядовими установами декількох політичних режимів. І в даний час осмислення цього унікального досвіду роботи в украї складних умовах може мати не лише суто теоретичне, але й практичне значення;

- *вперше* уведено до наукового обігу та обґрунтовано терміни «інституціональний підхід» та «фрагментація влади», проаналізовано вплив цього історичного явища на розвиток деструкції та відцентрових тенденцій;

- *вперше* уведено до наукового обігу вагомий пласт виявлених нами архівних джерел.

У роботі **удосконалено:**

- наукове уявлення про причини та механізми здійснення репресивної політики військово-комуністичними органами влади, а також відповідними установами антибільшовицьких політичних режимів;

- наукове уявлення про провідні засади та фундаментальні протиріччя організаційної, кадрової, господарської, фінансової, агітаційно-пропагандистської, культурно-освітньої політики кримських органів влади, репрезентованих у рамках семи різноманітних політичних режимів.

У дослідженні **набули подальшого розвитку:**

- критичний погляд на застосування органами влади масового терору: як «червоного», так і «білого»;

- всебічне осмислення історичної ролі Кримського півострова в боротьбі протилежних військово-політичних сил – учасників Громадянської війни.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що автор формулює і обґрунтовує інституціональний підхід до вивчення діяльності державних установ, важливою складовою якого є концепт «фрагментація влади». У роботі з'ясовується визначальна роль цього феномену у динаміці

історичного процесу в роки революційних суспільно-політичних трансформацій.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані (*і вже використовуються автором дисертаційного дослідження, а також іншими науковцями-істориками: С.Б. Філімоновим, О.Г. Зарубіним, В.Г. Зарубіним, Д.В. Соколовим та ін.*) при написанні узагальнюючих праць з соціально-політичної історії Криму, при підготовці загальних і спеціальних курсів з історії України і Росії, з історії Громадянської війни, з теорії та історії державного управління, призначених для студентів вищих навчальних закладів. Основні положення і висновки даної докторської дисертації можуть виявитися корисними при складанні планів реформування системи органів державної влади та місцевого самоврядування в незалежній Україні.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри російської історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Основні положення й результати дисертаційного дослідження були представлені на десяти міжнародних наукових конференціях, трьох науково-практичних конференціях, а також під час громадської дискусії «Уроки революції та Громадянської війни», що проходила у ДО «Всеукраїнський інформаційно-культурний центр» (м. Сімферополь, 17 листопада 2011 р.).

У тому числі: Міжнародна конференція «Церква, наука й освіта в історії Росії» (м. Сергіїв Посад, 13-14 жовтня 2010 р.); IV Міжнародний симпозіум «У пошуках втраченої єдності», присвячений 90-літтю завершення Громадянської війни в Росії (мм. Сімферополь – Перекоп – Євпаторія – Севастополь – Ялта – Феодосія – Керч, 11-18 листопада 2010 р.); XXVIII Міжнародні наукові читання «Культура народів Причорномор'я від найдавніших часів до наших днів» (м. Сімферополь, 25 листопада 2009 р.);

XXX Міжнародні наукові читання «Культура народів Причорномор'я від найдавніших часів до наших днів» (м. Сімферополь, 24-25 листопада 2010 р.); XXXI Міжнародні наукові читання «Культура народів Причорномор'я від найдавніших часів до наших днів» (м. Сімферополь, 27-28 квітня 2011 р.); XXXIV Міжнародні наукові читання «Культура народів Причорномор'я від найдавніших часів до наших днів» (м. Сімферополь, 26-27 квітня 2013 р.); XXXV Міжнародні наукові читання «Культура народів Причорномор'я від найдавніших часів до наших днів» (м. Сімферополь, 16-17 жовтня 2013 р.); IX Міжнародна наукова конференція «Лазаревські читання – 2011» – «Причорномор'я. Історія, політика, географія, культура» (м. Севастополь, 12-13 жовтня 2011 р.); X Міжнародна наукова конференція «Лазаревські читання – 2012» – «Причорномор'я. Історія, політика, географія, культура» (м. Севастополь, 3-4 жовтня 2012 р.); Міжнародна конференція «В.І. Вернадський та глобальні проблеми сучасної цивілізації» (м. Сімферополь, 23-25 квітня 2013 р.); XI Таврійські наукові читання (м. Сімферополь, 28 травня 2010 р.); XII Таврійські наукові читання (м. Сімферополь, 27 травня 2011 р.); XIII Таврійські наукові читання (м. Сімферополь, 25 травня 2012 р.).

Особистий внесок докторанта полягає у самостійній постановці проблеми та розв'язанні всього комплексу завдань дисертаційного дослідження.

Достовірність результатів дисертаційного дослідження зумовлюється ґрунтовною теоретико-методологічною базою, застосуванням комплексу спеціально-історичних, міждисциплінарних та загальнонаукових методів, системним та комплексним підходом до вивчення наукових досягнень сучасної української та зарубіжної історіографії, опублікованими та архівними джерелами, що повно та репрезентативно відображають проблематику дисертації.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 47 робіт, загальний обсяг котрих становить 52 авторських друкованих аркуша. З них 2 монографії (одна з них колективна), 22 фахових статті (дві у співавторстві), 3 публікації в інших виданнях України (одна у співавторстві), 8 – в матеріалах наукових конференцій (одна у співавторстві), 8 – в зарубіжних виданнях, 1 – навчально-методична робота, 3 публікації в ЗМІ.

Перелік публікацій:

Монографії

1. Ишин А.В. Проблемы государственного строительства в Крыму в 1917 – 1922 годах : [монография] / А.В. Ишин. – Симферополь : ИТ «АРИАЛ», 2012. – 384 с. Рецензии: Григорьянц В.Е. *На историческом рубеже* / В.Е. Григорьянц // *Крымский Архив*. – 2011-2012. – №№ 13-14. – С. 157; Жильцов С.С. *Рецензия на монографию кандидата исторических наук, доцента кафедры российской истории Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Ишина Андрея Вячеславовича «Проблемы государственного строительства в Крыму в 1917 – 1922 годах» (Симферополь, 2012 г.)* / С.С. Жильцов // *Черноморский Вестник*. – 2013. – № 1 (24), январь-март. – М. : ООО «Эдэль-М». – С. 107; Каплин А.Д. *Серьезный научный вклад в изучение новейшей истории Крыма и Украины* / А.Д. Каплин // *Крымский Архив*. – 2011-2012. – №№ 13-14. – С. 158; Иоффе Г. *В пору лихолетья* / Г. Иоффе // *Крымские известия*. – 2013. – № 113 (5283), 19 июня. – С. 8; Петрова Э.Б. *Рецензия на монографию кандидата исторических наук, доцента кафедры российской истории Таврического национального университета имени В.И. Вернадского Ишина Андрея Вячеславовича «Проблемы государственного строительства в Крыму в 1917 – 1922 годах»* / Э.Б. Петрова //

Современное государство в условиях глобализации: институты, процессы, технологии. Материалы Международного научно-практического круглого стола. М. 24-25 апреля 2013 г. / Под общей редакцией С.А. Степанова. – М. : МАКС Пресс, 2013. – С. 158-159.

2. Лавров В.В. Таврический университет в 1918 – 1921 годах / В.В. Лавров, А.В. Ишин // История Таврического университета (1918 – 2003) / Под общей редакцией члена-корреспондента НАН Украины Н.В. Багрова : [коллективная монография]. – К. : Либідь, 2003. – С. 10-44.

Публікації у фахових виданнях України

3. Ишин А.В. К вопросу об открытии университета в Ялте / А.В. Ишин / примечания Н.С. Лозбень // Крымский Архив. – 2000. – № 6 – С. 39-50.

4. Ишин А.В. Частини особливого призначення (ЧОП) Криму: організація і діяльність / А.В. Ишин // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2001. – № 1. – Т. 14 (53) : история. – С. 95-98.

5. Ишин А.В. Неизвестные страницы Гражданской войны в Крыму: год 1921-й / А.В. Ишин // Крымский Архив. – 2002. – № 8. – С. 11-25.

6. Лавров В.В. Летопись создания Таврического университета: 1916-1921 / В.В. Лавров, А.В. Ишин // Крымский Архив. – 2003. – № 9. – С. 98-137.

7. Ишин А.В. Из истории деятельности органов Временного правительства в Таврической губернии (по архивным материалам) / А.В. Ишин // Крымский Архив. – 2009. – № 11. – С. 51-59.

8. Ишин А.В. Из истории политического конфликта в Крыму после 16 ноября 1920 года / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2010. – № 183. – Т. 2. – С. 135-140.

9. Ишин А.В. «Расстрельные» протоколы Симферопольской городской чрезвычайной комиссии – уникальный источник по истории Гражданской войны / А.В. Ишин // Крымский Архив. – 2010. – № 12. – С. 43-46.

10. Ишин А.В. Архівні матеріали Кримської надзвичайної комісії як важливе джерело з історії громадянської війни / А.В. Ишин // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Вип. 30 / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Асоц. б-к України. – К. : НВЦ Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2011. – С. 270-276.

11. Ишин А.В. К вопросу о специфике процесса «фрагментации власти» в Крыму после Февральской революции: по архивным материалам / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 196. – Т. 2. – С. 84-87.

12. Ишин А.В. К вопросу о характере деятельности Крымского краевого правительства генерала Сулькевича / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 209. – С. 96-100.

13. Ишин А.В. К вопросу о стратегии деятельности администрации генерала Деникина в Крыму / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 213. – С. 126-128.

14. Ишин А.В. К вопросу об организации почтово-телеграфной службы при А.И. Деникине / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 214. – С. 108-109.

15. Ишин А.В. Февральская революция и «церковный вопрос»: крымские аспекты / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 219. – С. 126-130.

16. Ишин А.В. Хозяйственные аспекты политики военного коммунизма в Крыму / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 230. – С. 98-101.

17. Ишин А.В. К вопросу о процессах государственного строительства в Крыму в период Второго краевого правительства / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 236. – С. 119-122.

18. Ишин А.В. Два уникальных документа из истории Февральской революции в Крыму / А.В. Ишин // Крымский Архив. – 2011-2012. – №№ 13-14. – С. 34-41.

19. Ишин А.В. Об особенностях социокультурной деструкции в развитии Крыма начала 1920-х годов / А.В. Ишин // Таврійські студії. Історія. – 2012. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tavst/2012_2/pdf/10.pdf.

20. Ишин А.В. К вопросу о специфике процесса «большевизации Крыма» в 1918 году / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 238. – С. 133-136.

21. Ишин А.В. К вопросу о специфике административных полномочий Таврического губернского комиссара (1917 г.) / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 240. – С. 122-124.

22. Ишин А.В. Государственное строительство в Крыму периода «второго большевизма» (1919 год) / А.В. Ишин // Таврійські студії. Історичні науки. – 2012. – № 3. – С. 58-61.

23. Ишин А.В. Административно-управленческие аспекты «третьего большевизма» / А.В. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 2013. – № 245. – С. 122-125.

24. Ишин А.В. Інституціональний підхід як науково-теоретичний інструмент вивчення процесів державного будівництва на кримському просторі в 1917 – 1922 роках / А.В. Ишин // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2013. – № 9 (101), вересень. – Дніпропетровськ : Грані. – С. 194-198.

Публікації в інших виданнях України

25. Ишин А.В. Антибольшевистские выступления в 1920-25 гг.: причины и характер / А.В. Ишин // История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках). – Издание 3-е, исправленное и дополненное. – Симферополь : Атлас-компакт, 2006. – С. 319-328.

26. Роман В.А. Православная церковь в Крыму (988 – 2010 гг.). Краткий очерк / В.А. Роман, А.В. Ишин // Всемирная серия. Народы и времена. Украина. Крым. Русские / Автор проекта и составитель Б.С. Балаян; вст. слово академик НАНУ П.П. Толочко. – Симферополь : Таврида, 2011. – С. 4-39.

27. Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов / А.В. Ишин // Историческое Наследие Крыма. – Симферополь, 2004. – № 5. – С. 45-57.

Публікації в зарубіжних виданнях

28. Ишин А.В. Исторический урок Февраля: взгляд из Тавриды / А.В. Ишин // Черноморский Вестник. – 2010. – № 1 (12), январь-март. – М. : ООО «Эдэль-М». – С. 101-107.

29. Ишин А.В. К 90-летию окончания Гражданской войны: из истории повстанческого движения «бело-зеленых» в Крыму: конец 1920-го – 1-я половина 1921-го г.г. / А.В. Ишин // Черноморский Вестник. – 2010. – № 2 (13), апрель-июнь. – М. : ООО «Эдэль-М». – С. 60-66.

30. Ишин А.В. К 90-летию окончания Гражданской войны: пророческое слово Архипастыря / А.В. Ишин // Черноморский Вестник. – 2010. – № 3 (14), июль-сентябрь. – М. : ООО «Эдэль-М». – С. 127-130.

31. Ишин А.В. Из истории Февральской революции в Тавриде: духовно-политические аспекты / А.В. Ишин // Московская православная духовная академия. Кафедра церковной истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://history-mda.ru/publ/iz_istorii_fevralsko_40.html.

32. Ишин А.В. Из истории Первого Крымского краевого правительства (по архивным материалам) / А.В. Ишин // Черноморский Вестник. – 2011. – № 3 (18), июль-сентябрь. – М. : ООО «Эдэль-М». – С. 45-51.

33. Ишин А.В. Первое Крымское краевое правительство: упущенный шанс или «запрограммированный» тупик? / А.В. Ишин // Научно-политический журнал Мир и Политика. – 2012. – № 04 (67), апрель. – М. : Известия. – С. 106-112.

34. Ишин А.В. Политический проект генерала Деникина (Симферополь, Крым, Украина) / А.В. Ишин // Материалы Третьей международной научно-практической конференции «Историко-культурный и экономический потенциал России: наследие и современность» / Филиал РГГУ в г. Великий Новгород. – Великий Новгород : Виконт, 2012. – С. 98-103.

35. Ишин А.В. Из истории «Великой Русской Смуты»: об одном уникальном документе имперской контрразведки / А.В. Ишин // Черноморский Вестник. – 2013. – № 2 (24), январь-март. – М. : ООО «Эдэль-М». – С. 105-106.

Публікації в матеріалах наукових конференцій

36. Зябрева Г.А. Роман В.В. Вересаева «В тупике»: жизненные истоки, художественная реальность / Г.А. Зябрева, А.В. Ишин // Гражданская война и отечественная культура: к 75-летию окончания гражданской войны. Материалы IV Крымских Шмелевских чтений. Ялта, Крым, 10-18 ноября 1995 г. – Симферополь : Крымский Архив, 1995. – С. 19-22.

37. Ишин А.В. Из истории подпольной контрреволюции в Крыму. Деятельность монархического «Крымского крестьянского объединения» (1923 – 1924 г.) / А.В. Ишин // Пилигримы Крыма: Сборник научных статей и материалов. – Симферополь : Крымский Архив, 2003. – Вып. 2 (7). – С. 41-50.

38. Ишин А.В. Из истории вооруженной контрреволюции в Крыму: 1923 год (По архивным материалам частей особого назначения Крыма) / А.В. Ишин // В поисках утраченного единства : Сборник статей. – Симферополь : Крымский Архив, 2005. – С. 62-66.

39. Ишин А.В. Исторические уроки февраля 1917 г.: к 90-летию окончания Гражданской войны / А.В. Ишин // XI Таврические научные чтения. Симферополь, 28 мая 2010 г. : сборник материалов. 1 часть. – Симферополь : Центральный музей Тавриды, 2011. – С. 91-103.

40. Ишин А.В. К вопросу о трагических уроках Февральской революции / А.В. Ишин // XII Таврические научные чтения. Симферополь, 27 мая 2011 г. : сборник материалов. Часть 1. – Симферополь : Центральный музей Тавриды, 2012. – С. 50-54.

41. Ишин А.В. Трагедія «військового комунізму»: кримський урок / А.В. Ишин // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу». Ужгород, УУБА, КаУ, 11-12 листопада 2011 р. – Ужгород : Інформаційно-видавничий центр УУБА-КаУ, 2012. – С. 192-208.

42. Ишин А.В. Февральская революция и церковный вопрос в Крыму: новые материалы / А.В. Ишин // Причерноморье. История, политика, культура. Выпуск IX (IV). Серия Б. Новая и новейшая история. Избранные материалы IX Международной научной конференции «Лазаревские чтения» / Под общей редакцией В. И. Кузищина. – Севастополь : Филиал МГУ в г. Севастополе, 2012. – С. 49-54.

43. Ишин А.В. О роли В.И. Вернадского в интеллектуальной оппозиции военному коммунизму / А.В. Ишин // В.И. Вернадский и

глобальные проблемы современной цивилизации : Международная конференция [тезисы]. – Симферополь : ИТ «АРИАЛ», 2013. – С. 44.

Публікації в ЗМІ

44. Ишин А.В. Крым в 1921 году: трагедия военного коммунизма / А.В. Ишин // Крымские известия. – 2007. – № 238 (3957), 26 декабря. – С. 5.

45. Ишин А.В. Исторический урок февраля: взгляд из Тавриды / А.В. Ишин // Республика Крым. – 2010. – № 42, 9 декабря. – С. 12.

46. Ишин А.В. Окаянные дни Тавриды / А.В. Ишин // Крымское Время. – 2012. – № 29 (3102), 22 марта. – С. 19.

Навчально-методичні роботи

47. Ишин А.В. Державні установи на просторі колишньої Російської імперії у роки революції та Громадянської війни (1917 – 1922 рр.). Навчально-методичний посібник для студентів 5 курсу денної форми навчання спеціальності 7.02030201, 8.02030201 «історія» освітньо-кваліфікаційних рівнів «спеціаліст» та «магістр» / А.В. Ишин. – Симферополь : ТНУ, 2012. – 16 с.

Структура дослідження визначена метою, завданнями, комплексним та багатограним характером роботи. Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, 15 підрозділів, висновків, чотирьох додатків, списку використаних джерел та літератури (537 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 449 сторінок, з них основний текст займає 363 сторінки.

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА
ДОСЛІДЖЕННЯ.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Всебічний, цілісний та комплексний аналіз процесів державного будівництва в Криму в роки революції і Громадянської війни, діяльності державних установ різних рівнів дотепер не став самостійним предметом дослідження ні в українській, ні в зарубіжній історіографії.

Проте, в історичній літературі знайшли відображення окремі аспекти цієї багатобічної проблеми.

Критеріями періодизації історіографії з проблематики цього дисертаційного дослідження є наступні:

- 1) повнота висвітлення характеру, динаміки, специфіки історичного процесу на основі принципів об'єктивності та історизму;
- 2) ступінь досконалості науково-теоретичного підґрунтя історичних досліджень;
- 3) ступінь використання джерельної бази і, в першу чергу, архівних джерел;
- 4) наявність та ступінь чиннику наукової новизни, теоретичної та практичної значущості досліджень.

Виходячи з названих критеріїв, ми маємо виділити три основних періоди розглянутої історіографії.

Перший період (1920-і – середина 1950-х років) характеризується насамперед тим, що певна кількість авторів робіт аналізували історичні явища, сучасниками яких вони були. Відповідно, у той час ще були живі свідки та безпосередні учасники революційних перетворень та Громадянської війни, тому об'єктивно ця обставина слугувала наближенню наукових уявлень авторів до реальної сутності історичного процесу.

З іншого боку, названий період – це доба затвердження в науці принципів історичного матеріалізму, який насаджався та підтримувався адміністративним апаратом СРСР, період народження та еволюції «культу особи», причому важливо наголосити, що не тільки особи І.В. Сталіна, а й тих діячів, які мали пряме та безпосереднє відношення до встановлення Радянської влади на теренах Кримського півострова – В.І. Леніна та його брата Д.І. Ульянова, відомих воєначальників: М.В. Фрунзе, на честь котрого був названий Кримський університет, К.Є. Ворошилова, С.М. Будьоного тощо. Не викликає сумнівів, що політичний феномен «культу особи» також безпосередньо впливав на ступінь дотримання дослідниками базових принципів об'єктивності та історизму.

Варто також відзначити, що наукові роботи першого періоду, як правило, недосконалі з точки зору теоретико-методологічної бази, тому цілком логічно, що діяльність державних установ, котра здійснювалася в рамках різних політичних режимів Кримського півострова періоду 1917 – 1922 років, розглядається в цілому фрагментарно. Цей розгляд знаходиться скоріше в площині постановки, ніж змістовного, і, головне, комплексного дослідження.

Серед робіт цього періоду відзначимо наукові розвідки І. Альфа, Я. Шафіра, С. Інгулова, П. Хвойнова, Л. Полярного, Б. Вольфсона, І. Короткова, С. Хесіна, З. Іванової.

Одним з перших дослідників, який приділив серйозну увагу з'ясуванню причин поразки Білого руху, був І. Альф. У його роботі «Антанта и Врангель», опублікованій у збірнику статей з аналогічною назвою (Москва - Петроград, 1923) серед причин, що призвели до невдачі походу ЗСПР на Москву, названі неспроможність політичного врегулювання проблем окраїнних територій, невдала політика по відношенню до селянства, козацтва, особисті непорозуміння вождів Білого руху, які призводили до оголення цілих фронтів. Представляється, що дані висновки дослідника й сьогодні не втратили своєї актуальності.

Аналізу економічної політики адміністрації генерала П.М. Врангеля присвятив свою роботу «Экономическая политика белых» дослідник Я. Шафір (Антанта и Врангель. – Москва - Петроград, 1923). Заслугою автора є опрацювання значної кількості архівних статистичних джерел, висвітлення міжнародного вектору діяльності Уряду Півдня Росії.

В іншій своїй роботі «Орловщина» (Антанта и Врангель. – Москва - Петроград, 1923) Я. Шафір аналізує проблему розкладання тилу Добровольчої армії. На пильну увагу й сьогодні заслуговує висновок автора, що «Розкладання добровольчого тилу, що звужився, позначилось також і в закулісній роботі багатьох воєнних діячів зі стану добрармії, які прагнули, як це завжди буває в момент безсилля та розхитання влади, до влаштування "палацових переворотів"» [504, с. 125-126].

Для робіт першого періоду дуже характерною є стаття П. Хвойнова «Рабочее движение и профсоюзы в Крыму в 1920 г.» (Антанта и Врангель. – Москва - Петроград, 1923). Стаття відбиває ідеологічне ставлення Радянського режиму до однієї з найважливіших проблем розвитку громадянського суспільства – а саме проблеми профспілок. На думку автора, кримські профспілки зразку 1920 року були опортуністичними, йшли на угоди з Білою владою, втративши тим самим власне політичне

значення. Проте досвід розвитку профспілок у ХХ столітті на Заході переконує в тому, що саме деполітизація профспілкової діяльності сприяла тому, що незалежні профспілки стали дійсно захисниками найманих працівників не за політичною, а виключно за професійною ознакою. А це, у свою чергу, в цілому сприяло розвитку громадянського суспільства, підвищенню рівня життя більшості громадян Англії, Франції, Німеччини, інших країн Західної Європи та США. Радянські профспілки, навпаки, фактично стали додатком державного апарату і на ділі були позбавлені будь-якого самостійного значення.

Стаття Л. Полярного «Следы разгрома» (Антанта и Врангель. – Москва - Петроград, 1923) також має значення для нашого дисертаційного дослідження, тому що містить значний фактичний матеріал щодо проблем «білого терору», беззаконня та свавілля представників адміністрації Головнокомандувачів Збройних Білих сил Півдня Росії в Криму.

Як першу, в цілому вдалу, спробу створення цілісної наукової картини Громадянської війни в Криму слід розглядати монографію М.Ф. Бунегіна «Революция и гражданская война в Крыму (1917 – 1920 гг.)» (Симферополь, 1927). Монографія містить значний та цікавий фактичний матеріал, проте не можна погодитися з деякими висновками автора, зокрема, про виключно антинародну політику Тимчасового уряду та його органів на місцях.

Серед робіт радянської історіографії першого періоду показовим є науковий збірник «Десять лет Советского Крыма» (Симферополь, 1930), виданий за редакцією Козлова, Антонюка, деяких інших дослідників і присвячений десятиліттю встановлення Радянської влади в Криму. У цій колективній роботі дається огляд економічного та політичного становища Кримського півострова в розглянутий період, при цьому боротьба з

залишками «осілої в Криму контрреволюції» розцінюється як важлива складова перших трьох років радянського будівництва на півострові.

Стаття І.С. Короткова «М.В. Фрунзе – командуючий Южным фронтом» (Михаил Васильевич Фрунзе. Полководческая деятельность. Сборник статей. – М., 1951) присвячена аналізу бойових дій на фронтах Громадянської війни у 1920 році, зокрема внеску полководця Червоної Армії М.В. Фрунзе в перемогу над армією генерала П.М. Врангеля. Поряд із достоїнствами, пов'язаними з опрацюванням автором значної кількості джерел та воєнної наукової літератури, робота містить і недоліки, обумовлені впливом культу особи І.В. Сталіна на характер і результати наукових досліджень. Так, зокрема, поразка Червоної Армії на Західному фронті пояснюється автором як наслідок «зради» Л.Д. Троцького, а сам М.В. Фрунзе характеризується в роботі як «видатний радянський полководець ленінсько-сталінської школи».

Відзначимо також капітальний труд зазначеного автора – а саме монографію «Разгром Врангеля» (М., 1948), яка в цілому містить аналогічні переваги й недоліки.

Змістовна стаття Б. Вольфсона «Изгнание англо-французских интервентов из Крыма» (Освобождение Крыма от англо-французских интервентов 1918 – 1919. Сборник, 1940) присвячена геополітичним чинникам Громадянської війни в Криму. Незважаючи на відверто класовий підхід, заслугою автора є залучення значної кількості історичних джерел, які висвітлюють роль зовнішнього чинника у внутрішній ситуації на Кримському півострові під час роботи Другого крайового уряду.

В числі наукових праць першого історіографічного періоду важливе місце посідає монографія С.С. Хесіна «Военные моряки в борьбе за власть Советов (октябрь 1917 – март 1918 г.)» (М., 1953). Робота містить величезний комплекс ретельно опрацьованих автором архівних,

нарративних та інших джерел, що стосуються більшовизації Чорноморського флоту, міжнародної обстановки в 1917 році тощо, проте й вона, цілком природно, відчула на собі вплив ідеологічної доби «культу особи».

У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук З.М. Іванової «Севастополь в восстановительный период (1921 – 1925 гг.)» (Сімферополь, 1954) докладно досліджується діяльність Обласного комітету РКП (б) й Кримського революційного комітету, інших партійно-радянських структур, порушуються питання щодо діяльності органів Всеросійської надзвичайної комісії та інших органів, які підтримували «військово-революційний» режим у Криму.

Серед робіт, котрі містять критичний погляд на сутність Радянської політичної системи, варто відзначити роботу С.П. Мельгунова «Красный террор в России: 1918 – 1923» (5-е вид. – М., 1990). Книга була написана в еміграції й уперше видана в 1923 році в Берліні. У роботі існує цілий розділ, присвячений аналізу репресивної політики Радянської влади в Криму після евакуації армії П.М. Врангеля. Автор скрупульозно дослідив політику червоного терору, узагальнивши при цьому всі доступні йому матеріали, головним чином статті в емігрантських виданнях. Дуже важливою обставиною є використання автором даних про розстріли, що наводяться в радянських виданнях Криму. С.П. Мельгунов зробив певний внесок у дослідження джерел червоного терору, його ідеології, він приводить як ілюстрацію офіційні висловлення більшовицьких лідерів. Однак, слід зазначити, що в емігрантських виданнях, з якими працював дослідник, могли бути перебільшення і недостовірна інформація, тому до даних, що приводяться їм, варто відноситися дуже обережно.

Таким чином, окремі положення і висновки, характерні для робіт названого періоду, сьогодні виглядають спірними й непереконливими чи

взагалі спростовуються джерелами. Так, наприклад, загальноприйнятим положенням був розгляд політичної діяльності «залишків врангелівщини» у єдиному зв'язку з діяльністю «внутрішньопартійної опозиції», що, як сьогодні відомо, не відповідало дійсності. У той же час не можна не зауважити і деяких позитивних моментів, особливо це стосується збагачення дослідницької бази фактичним матеріалом, що має безпосереднє значення для нашого дисертаційного дослідження.

Другий період (друга половина 1950-х – 1980-ті роки) характеризується подальшою розробкою науково-теоретичної бази, спробами поглибленого проникнення в окремі аспекти заявленої в дисертації проблематики. При цьому слід зазначити, що ідеологічні настанови й упередження, обмежений доступ до архівних матеріалів і закритість багатьох з них не дозволили дослідникам повною мірою відбити сутність, характер та причини прийняття ключових управлінських рішень (особливо антибільшовицьких урядів), охарактеризувати динаміку гострого політичного протистояння, створити повну і всебічну картину державного будівництва на Кримському півострові. З іншого боку, варто відмітити, що новий ідеологічний період «відлиги», пов'язаний з частковим подоланням наслідків «культу особи», позитивно відбився на наближенні низки авторів до критерію об'єктивності.

Серед робіт цього періоду, що стосуються безпосередньо кримської проблематики, відзначимо наукові студії Ф.С. Загородських, І.С. Чирви, Г.І. Хазанова, А.С. Сьоміна, А.А. Горчакова, П.М. Надинського, Л. Волошинова, П.І. Гарчева, Л.П. Кононенко, М.М. Максименка.

Серед робіт цього періоду, що стосуються безпосередньо кримської проблематики, у першу чергу, відзначимо наукову статтю одного з найбільш відомих дослідників проблематики, пов'язаної з перебігом Громадянської війни в Криму – Ф.С. Загородських «Штурм Перекопа,

освобождение Крыма от интервентов и врангелевцев в ноябре 1920 г.» (Известия Крымского педагогического института имени М.В. Фрунзе. – Т. XXIII. – Симферополь, 1957), де автор уводить до наукового обігу цілу низку невідомих раніше архівних джерел. Роботу характеризує змістовність, висока культура викладення матеріалу.

Стаття І.С. Чирви «Под всепобеждающим знаменем ленинизма» (Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – Симферополь, 1957) містить стислий, але концептуально насичений огляд основних подій Громадянської війни на кримських теренах, що взагалі має важливе значення з точки зору усвідомлення дисертантом еволюції історико-подієвого підходу у другий період розглянутої нами історіографії.

Робота Г.І. Хазанова «Советская Социалистическая Республика Тавриды» (Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – Симферополь, 1957) присвячена аналізу становлення та розвитку першого більшовицького державного утворення на теренах Кримського півострова. Автор розглядає державотворчий процес під кутом реалізації практичних завдань партійного будівництва: «Створення республіки пов'язано як із загальною обстановкою в країні у лютому – березні 1918 року, так і з процесом революційної творчості трудящих мас, якими керували більшовики, в галузі державного будівництва» (С. 142). Поряд із суттєвим ідеологічним навантаженням варто вказати і на позитивні сторони роботи, пов'язані з науковим осмисленням вагомого пласта архівних джерел.

Важливе місце в нашому дисертаційному дослідженні посідає робота А.С. Сьоміна та А.А. Горчакова «Революционный комитет Крыма и его роль в упрочении Советской власти (ноябрь 1920 г. – ноябрь 1921 г.)» (Известия Крымского государственного педагогического института им. М.В. Фрунзе. Т. XXVIII. – Симферополь, 1957), у якій автори

аналізують функції та проблемні аспекти діяльності Кримського революційного комітету.

Фундаментальність підходів до комплексного опрацювання джерельної бази, чітка структуризація матеріалу відрізняє монографію П.М. Надинського «Очерки по истории Крыма. Часть II» (Сімферополь, 1957). Робота сприяє створенню цілісного наукового уявлення по перебіг Громадянської війни в Криму, проте, на нашу думку, суттєвим її недоліком є ідеологічне перевантаження, автору не вдалося остаточно подолати наслідки епохи «культу особи».

Аналогічні ознаки властиві іншій роботі згаданого автора, а саме, «Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921 – 1925 гг.)» (Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – Сімферополь, 1958).

Значною подією в історіографії другого періоду став вихід монографії Л. Волошинова «Октябрь в Крыму и Северной Таврии» (Сімферополь, 1960). Автор ретельно досліджує проблему «двовладдя» в Криму, перебіг партійно-політичної боротьби, вплив на цей процес соціально-економічної ситуації.

Вагомим історіографічним здобутком названого періоду наукових досліджень стала колективна робота «История городов и сел Украинской ССР. Крымская область» (Гол. ред. кол. Л.Д. Солодовник. – К., 1974). Вона характеризується тим, що загальнополітична ситуація, а також питання, пов'язані з окремими проявами опору більшовизму, розглядалися в контексті діяльності Кримської обласної партійної організації щодо зміцнення сформованої на той період моделі Радянської влади. Незважаючи на певний схематизм й чітко висловлену ідеологічну спрямованість, цю колективну роботу можна вважати новим кроком на

шляху систематизації величезного комплексу матеріалів з історії Громадянської війни.

Окремо слід виділити монографію П.І. Гарчева, Л.П. Кононенко, М.М. Максименка «Республіка Тавріда» (Київ, 1990), присвячену першому досвіду партійно-радянського будівництва в Криму. Незважаючи на осмислення значного обсягу фактичного матеріалу, що вводиться авторами у науковий обіг, варто визнати властиву радянської історіографії деяку заідеологізованість роботи.

Підкреслимо, що аналізований нами період історіографії ознаменований також появою цілого ряду фундаментальних праць, у яких розглядається протиборство різних суспільно-політичних сил у період Лютневої, Жовтневої революцій та Громадянської війни, становлення й еволюція військово-репресивного апарату Радянської влади. Незважаючи на те, що Кримському регіону в цих працях приділялася відносно невелика увага, вони мають важливе значення для розуміння історичних умов та сприйняття загальноісторичного контексту.

Вагомий науково-теоретичний внесок у дослідження проблем революції та Громадянської війни на просторі колишньої Російської імперії зробили дослідники І.І. Мінц, А.Я. Аврех, Г.З. Іюффе, Н.П. Єрошкін, В.І. Старцев.

Зокрема, роботам академіка АН СРСР І.І. Мінца (наприклад, «История Великого Октября». – Т. I-III. – М., 1977-1979) властиве майстерне володіння автором діалектичною методологією, змістовний аналіз співвідношення геополітичних чинників та внутрішнього контексту, що має важливе теоретичне і практичне значення для нашої дисертації.

А.Я. Аврех у монографії «Царизм накануне свержения» (М., 1989) фактично пропонує власну теорію еволюції державного апарату, доводить діалектичний зв'язок між специфікою трансформацій державного апарату

та розвитком держави в цілому. Актуальність низки важливих науково-теоретичних висновків цього автора, з нашої точки зору, цілком зберігається і сьогодні.

Фундаментальна монографія Г.З. Іоффе «Крах российской монархической контрреволюции» (М., 1977) також містить власний науково-теоретичний доробок автора, який полягає у змістовному виявленні причин повалення монархії в Росії та, в цілому, поразки антибільшовицьких сил. Взагалі, варто наголосити, що характерною відзнакою наукових робіт Г.З. Іоффе є фундаментальний змістовний аналіз зарубіжної історіографії, який і в наші дні є актуальним та корисним для сучасної науки.

Цю тезу цілком підтверджує аналіз іншої монографії цього автора «Февральская революция 1917 года в англо-американской буржуазной историографии» (М., 1970). Через призму аналізу історіографії автор виходить на важливу проблему співвідношення Лютневої та Жовтневої революції 1917 року.

Комплексна робота Н.П. Єрошкіна «История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник для студентов высших учебных заведений по специальности "Историко-архивоведение"» (М., 1983) присвячена аналізу діяльності державних установ дожовтневого періоду, при цьому окремий розділ присвячено аналізу діяльності установ Тимчасового уряду, що має для нашого дослідження важливе значення з точки зору усвідомлення еволюції методологічних аспектів вивчення діяльності державних інституцій.

В.І. Старцев у монографії «Революция и власть: Петроградский Совет и Временное правительство в марте – апреле 1917 г.» (М., 1978) на основі значного фактичного матеріалу аналізує співвідношення двох влад:

Тимчасового уряду та Петроградської Ради робочих і солдатських депутатів крізь призму боротьби провідних політичних сил в Росії.

Варто виділити також фундаментальну монографію І.Я. Трифонова «Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921 – 1923 гг.). Часть 1» (Л., 1964), яка має винятково важливе значення для усвідомлення політичної ролі органів Всеросійської надзвичайної комісії.

Вагомий внесок у дослідження проблем Громадянської війни зроблений науковцями у двотомній колективній роботі «Гражданская война в СССР» під загальною редакцією доктора історичних наук, професора Азовцева М.М. (М., 1986).

Поряд з незаперечними достоїнствами, зазначені роботи мають й низку певних прорахунків, що виявилось в однобічних оцінках, у цілому властивих радянської історіографії. Так, основна відповідальність за розв'язання і продовження після 1920 року кровопролитної внутрішньої боротьби в Радянській Росії покладається на міжнародні «імперіалістичні» кола, на політичних опонентів більшовизму – есерів, меншовиків, на заможне селянство. Прикрашається діяльність «військово-революційних» органів Радянської влади.

Серед робіт розглянутого спектра особливо варто виділити дослідження А.Є. Кучера «Разгром вооруженной внутренней контрреволюции на Украине в 1921 – 1923 годах» (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Харків, 1973) та Е.М. Кукеля «Части особого назначения (ЧОН) Украины в борьбе с вооруженной кулацкой контрреволюцией (1920 – 1924 гг.)» (Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 1975).

Незважаючи на те, що Крим залишився в цілому за рамками названих досліджень, значення цих наукових праць для даної роботи важко

переоцінити. Глибоке і всебічне осмислення авторами значного фактичного матеріалу дозволяє простежити основні етапи боротьби зі збройною контрреволюцією на Україні, співвіднести кримську проблематику з загальноукраїнським історико-політичним контекстом.

Варто зауважити, що у всіх перерахованих роботах другого періоду, поряд з безсумнівними достоїнствами, наявні й недоліки, зумовлені, радше, самим характером епохи, в яку вони створювалися. Так, антибільшовицькі уряди характеризуються винятково в негативному ключі, про масовий «червоний терор» на півострові взагалі не згадується, головними винуватцями збройного протистояння, яке тривало в кінці 1920 – 1922 роках, називаються сили «міжнародного імперіалізму» та непримиренні «контрреволюційні елементи» (під ними малися на увазі представники колишніх привілейованих верств, заможне селянство, «татарські буржуазні націоналісти»), що дає підстави говорити про ідеологічно зумовлену однобічність оцінки. При аналізі боротьби зі збройною контрреволюцією надто перебільшена роль Кримського революційного комітету, а також ідеалізоване ставлення до цієї установи місцевого населення. Тим не менш, роботи другого історіографічного періоду, з урахуванням цих чинників, активно використовувалися нами в дисертаційному дослідженні.

Початок третього, триваючого і донині, періоду аналізованої нами історіографії збігається з розпадом Радянського Союзу і, як наслідок, із припиненням всеохоплюючого впливу партійної ідеології на гуманітарну сферу наукового знання. Ця обставина дала поштовх до деідеологізації історичної науки, обумовила початок тривалого і складного процесу розсекречення як окремих документів, так і цілих архівних фондів. Найважливіший методологічний принцип об'єктивності починає одержувати нове наповнення. У цей період виходить ціла низка

досліджень, присвячених геополітичним аспектам Громадянської війни, діяльності окремих урядових структур, державно-конфесіональним відносинам, проблемі витоків й розвитку політики червоного терору, діяльності всіляких «надзвичайних органів Радянської влади»; по-новому осмислюються соціальні процеси, властиві кримському «відбудовному» періоду.

В дисертації були враховані наукові здобутки С.Б. Філімонова, В.І. Корольова, В.М. Калашнікова, М.Р. Акулова, П.І. Гарчева, М.Є. Демент'єва, С.В. Корновенка, В.В. Крест'янікова, В.Є. Григор'янця, О.В. Тимошука, Л.П. Гарчевої, В.М. Брошевана, В.В. Федунова, В.І. Жукова, В.П. Купченка, В.В. Лаврова, А.В. Мальгіна, Ю.М. Задависьвічки, В.М. Пащені, О.Г. Зарубіна, В.Г. Зарубіна, В.П. Петрова, Ю.А. Катуніна, В.О. Романа, М.М. Доненка, Р.М. Белоглазова, Ю.В. Дубко, К.К. Линьова, В.Ф. Шарапи, Ж.М. Мони, Л.М. Абраменка, С.О. Андросова, А.В. Іванця, Д.В. Соколова, С.В. Бородіна, М.М. Господаренка, М.Ю. Крапивенцева, М.В. Прохорчика і деяких інших дослідників, в роботах яких знайшли відображення окремі аспекти суспільно-політичного та господарського процесу на теренах Кримського півострова доби революції та Громадянської війни.

У статті Л.П. Гарчевої «Вооруженная борьба России, Германии и Украины за Крым в апреле 1918 г.» (Революция и Гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Сімферополь, 1995) розглядаються проблеми, обумовлені специфікою геополітичних протиріч, пов'язаних з боротьбою за Крим між різними зовнішніми центрами сили, негативною роллю, яку безумовно відіграла ленінська стратегія зовнішньої політики в долі півострова.

У роботі В.В. Федунова і В.І. Жукова «Становление органов управления Временного правительства в Крыму» (Революция и

Гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Сімферополь, 1995) висвітлюється роль апарата Таврійського губернського комісара в політичному та господарському житті Криму після Лютневої революції.

Винятково важливе значення для розуміння сутності політичного процесу в період між Лютневою революцією та встановленням більшовицької диктатури в Криму в січні 1918 р., а також для історичної оцінки діяльності установ Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди мають монографії В.І. Корольова «Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть)» (Сімферополь, 1993) та «Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водовороте 1917 – 1918 гг.)» (Сімферополь, 1994). Привертає увагу, що автор уводить до наукового обігу цілий комплекс не відомих раніше архівних матеріалів, що дозволяють по-новому осмислити роль Чорноморського флоту в революційних колізіях.

Важливу роль у з'ясуванні характеру церковно-державних відносин, які мали особливе значення в процесі еволюції державного апарату на кримському просторі, має монографія дослідника Ю.А. Катуніна «Православие Крыма в 1917-1939 годах: проблема взаимоотношений с государством» (Сімферополь, 2002). Автор вперше опрацював та систематизував крупний комплекс архівних джерел з цієї проблематики.

В монографії дослідника В.Є. Григор'янця «Вірмени Криму: минуле і сьогодення (Проблеми соціокультурного та етнополітичного розвитку)» (Сімферополь, 2005) всебічно розглядається історична доля кримських вірменів, особливу увагу автор приділяє трагедії вірменського народу в умовах більшовицької диктатури, що у цілому згубно відбилася на національно-культурному розвитку. Заслуговує схвалення залучення дослідником унікальних архівних джерел.

Серед робіт, які розглядають здійснення політики «червоного терору» у «післяврангелівському» Криму, виділимо роботи В.П. Петрова «К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920 – 1921 годах» (Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов научной конференции. – Симферополь, 1991. – Вип. 2.), О.Г. Зарубіна «Террор в Крыму (1920 – 1921 гг.)» (И.С. Шмелев. Мир ушедший – мир грядущий: Тезисы докладов II Крымской международной научной конференции. – Алушта, 1993), В.П. Купченко «Красный террор в Феодосии» (Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1994. – № 6). Автори названих робіт роблять важливі висновки, що стосуються причин червоного терору та його ініціаторів у керівництві РКП (б), чисельності жертв. Заслуговує на пильну увагу висновок В.П. Петрова про те, що масовий терор загострив соціально-політичну ситуацію на півострові.

У низці цих робіт особливою значущістю виділяються монографії С.Б. Філімонова «Тайны судебно-следственных дел» (Симферополь, 2000) і «Тайны крымских застенков. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920 – 1940-е годы» (Симферополь, 2007). Автор усебічно досліджує раніше засекречені слідчі справи, що зберігаються в Архіві Головного Управління СБУ в Криму, багато з них уперше були введені до наукового обігу. Названі роботи дозволяють не тільки усвідомити зміст і характер репресій, що здійснювалися на півострові на початку 1920-х років, але й почерпнути низку важливих деталей, які характеризують діяльність різних органів ВНК.

Роботи Р.М. Белоглазова «Изъятие церковных ценностей в Крыму в 1922 г.» (Арсений Иванович Маркевич. I Таврические международные научные чтения. – Симферополь, 2000) та «Осуществление декрета "Об отделении церкви от государства и школы от церкви" в Крыму (1921 – 1923 г.г.)» (Крымский Архив. – 1999. – № 5) містять багато важливої

інформації відносно характеру здійснення репресивної політики влади у відношенні релігійних конфесій Криму.

Важливі історичні висновки і спостереження про наукове і культурне життя Криму періоду Громадянської війни, засновані на унікальних, не відомих раніше широкому колу дослідників, джерелах містять монографії С.Б. Філімонова «Хранители исторической памяти Крыма: О наследии Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии (1887-1931) (Вид. 2-е, перераб. й доп. – Сімферополь, 2004) та «Из прошлого русской культуры в Крыму: поиски и находки историка-источниковеда» (Сімферополь, 2010).

Декілька наукових праць, використаних у дисертаційному дослідженні, присвячені вивченню соціальних процесів, що мали місце в кримському селі першої половини 1920-х років. Серед цих робіт відзначимо, зокрема, автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Ж.М. Мони «Развитие сельского хозяйства в Крымской АССР (1920 – 1940 гг.): особенности, трудности, просчеты» (Дніпропетровськ, 1992). У названій науковій праці обґрунтовується думка, що кримською владою на селі проводилася вузько-класова політика, а це неминуче викликало невдоволення визначеної частини селянства й істотно гальмувало розвиток сільськогосподарської сфери Кримського регіону.

У колективній роботі «Неизвестные страницы политических репрессий в Крыму. Права голоса лишены» (Гол. ред. кол. І.В. Иванченко. – Сімферополь, 1997) досліджується проблема виникнення інституту «лішенців», який можна розглядати важливою складовою загальної репресивної політики Радянської держави.

Низка використаних у дисертації праць, що відносяться до третього періоду аналізованої нами історіографії, носить багатоаспектний характер.

Так у роботі М.Є. Дементьєва й О.Г. Зарубіна «История Крыма» (Сімферополь, 1993) містяться важливі факти про діяльність Надзвичайної трійки по боротьбі з бандитизмом та її голови В. Ібраїмова; збройне протиборство на півострові в 1921 – 1922 роках оцінюється як продовження Громадянської війни.

Окремого розгляду потребують наукові роботи дослідників О.Г. Зарубіна та В.Г. Зарубіна. У монографії «Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму» (Сімферополь, 1997) автори залучають значну кількість нових архівних матеріалів, проте робота містить окремі суттєві прогалини й недоліки, зокрема, в аналізі ситуації в Криму після евакуації армії генерала П.М. Врангеля.

У 2-му – виправленому та доповненому – виданні названої роботи (Сімферополь, 2008) О.Г. Зарубін та В.Г. Зарубін на основі залучення додаткових джерел, нової історичної літератури, в тому числі наших наукових праць, переборюють низку окремих недоліків, властивих першому виданню (фрагментарність викладання деяких аспектів). За відзначенням авторів, окремі аспекти цієї книги друкувалися у журналі «Историческое наследие Крыма» (ці статті наводяться нами у списку використаних джерел). Однак, представляється, що ця в цілому гідна праця все-таки не уникла відчутного впливу подієвого підходу до висвітлення й аналізу матеріалу. Вважається доцільним висловити й кілька інших суттєвих зауважень. Так, в зазначеній монографії відсутній огляд джерел та історіографії, науково-теоретична база фактично обмежується осмисленням поняття «Громадянська війна», стиль викладення матеріалу скоріше публіцистичний, ніж науковий. Не можна погодитися з низкою висновків авторів, які вдаються нам занадто поверховими. Так, зокрема, оцінюючи діяльність Першого Кримського крайового уряду, дослідники відзначають: «Сулькевич, при всій своїй старомодній авторитарності, що

викликає усмішки, раптом виявляє якості кримського патріота: він наполегливо впроваджує на півострові елементи державності та успішно відбивається від наскоків гетьманського Києва...» [328, с. 719-720]. На нашу думку, аж ніяк не можна погодитись з висновком про «патріотизм» С. Сулькевича, який «відбивається від наскоків гетьманського Києва». В реальності необдумане втягування С. Сулькевичем та його оточенням Крима у «дипломатичну війну» з Українською Державою сприяло посиленню відцентрових тенденцій на загальноукраїнському просторі, суттєво погіршило економічну ситуацію в Криму, призвівши майже до голоду, до мізерних хлібних пайків для значної кількості населення, в тому числі для дітей.

Окремого розгляду потребує також монографія В.Г. Зарубіна «Проект "Украина"». Крым в годы смуты (1917 – 1921 гг.)» (Харків, 2013). За мету автор оголошує «надати цільне уявлення про **події** (виділене нами – А.І.) 1917 – 1921 років у Криму». Проте, варто зазначити, що наукове уявлення саме про події Громадянської війни в Криму, про перебіг політичної боротьби, було сформовано раніше – в змістовних наукових роботах дослідників М.Ф. Бунегіна, С.С. Хесіна, І.С. Короткова, Ф.С. Загородських, Г.І. Хазанова, П.М. Надинського, М.Р. Акулова, П.І. Гарчева, В.І. Корольова, а також ряду інших авторів.

Але, незважаючи на це, в книзі В.Г. Зарубіна відсутній огляд історіографічних здобутків попередників. Фактично дослідження В.Г. Зарубіна є концентрованим, більш стислим викладенням основних положень попередньої монографії (де він виступає спільно з О.Г. Зарубіним) та знаходиться у площині історико-подієвого підходу. Майже відсутнє в роботі і будь-яке теоретико-методологічне підґрунтя. Деякі висновки автора, викладені у відверто публіцистичній манері, також видаються нам сумнівними з точки зору критерію об'єктивності. Так,

автор стверджує, що «безглузда політика ревкомівської влади, що насаджувала терористичні методи правління, довершує розгром економіки» [347, с. 351]. На наше переконання, варто розглядати політику революційних комітетів з точки зору діалектичного підходу, а саме, бачити не тільки виключно негативні чинники. Наприклад, ревкоми в Криму доклали значних зусиль щодо чіткого опису наявних ресурсів півострова, влаштування безплатної медичної допомоги, харчування для незаможних верств населення, боротьби з епідеміями тощо.

Незважаючи на те, що дослідники О.Г. Зарубін та В.Г. Зарубін виявили низку архівних джерел, зокрема, з проблем розвитку кримськотатарського національного руху, червоного терору, голоду 1921 – 1922 років, слід підкреслити, що при цьому залишилося багато «білих плям». Це стосується проблем взаємовідносин різноманітних органів державної влади, виявлення причин та підґрунтя громадянського конфлікту, що тривав на півострові з кінця 1917 до 1922 року, ролі окремих військових та репресивних органів у політичному процесі, специфіки організації влади в рамках семи різноманітних політичних режимів тощо. Саме цим аспектам ми приділили наукову увагу в даному дисертаційному дослідженні.

При аналізі історіографічних здобутків сучасності варто виділити роботу дослідника А.В. Іванця «Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кінець 1918 – 1920 рр.)» (Сімферополь, 2013). Роботу характеризує високий рівень оформлення, опрацювання значного фактичного матеріалу. Висновки автора представляються нам корисними для подальших досліджень.

Слід відзначити також монографію Д.В. Соколова «Таврида, обагренна кровью. Большевизация Крыма и Черноморского флота в марте 1917 – мае 1918 г.» (М., 2013). Автор досліджує процес встановлення на

теренах кримського півострову більшовицької моделі Радянської влади, червоного терору. В роботі міститься низка посилань на архіви, наукову літературу, в тому числі на наші наукові праці.

Поряд з названими роботами, у дисертаційному дослідженні використовувалися також праці, де на основі невідомих раніше архівних джерел, у тому числі джерел репресивних органів, досліджувалася проблема червоного терору в масштабах Радянської України й у цілому Радянської Республіки. У їхньому числі відзначимо монографію В.В. Ченцова «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки» (Тернопіль, 2000) та автореферат дисертаційного дослідження С.І. Білокіня «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження» (К., 2000).

Названим роботам властивий фундаментальний підхід і ретельність опрацювання величезного фактичного матеріалу. Автори роблять висновок про те, що ініціатором проведення репресивної політики виступало безпосередньо керівництво РКП (б).

До розглянутого спектра наукових праць відносяться також роботи сучасних українських дослідників Ю. Шаповала, В. Пристайко, В. Золотарьова «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи» (К., 1997), Л.М. Абраменко «Київ: жертви репресій. Т. I.» (К., 1997), І.Н. Шкляєва «Деятельность ВЧК на юге Украины в период революции и гражданской войны. 1917 – 1922 гг.» (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 1998).

У названих роботах аналізуються принципи та методи діяльності органів ВНК, їхнє місце в сформованій тоді структурі влади, робиться висновок про те, що ці органи значною мірою діяли поза рамками офіційного законодавства та керувалися принципом «політичної доцільності».

Крім цього, у фундаментальній праці Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова, яка базується на недоступних раніше документах, розглядаються питання про діяльність Кримської ударної групи, особливих відділів на території Кримського півострова. Ми можемо одержати також нове уявлення про діяльність деяких особистостей, що керували встановленням «військово-революційного» режиму в Криму.

О.В. Тимощук у монографії «Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.)» (Сімферополь, 1996) на значному фактичному матеріалі розглядає питання союзу влади більшовиків з Н. Махно та подальшого знищення цього руху після перемоги над П. Врангелем, що безпосередньо торкнулося Кримської групи С. Каретникова, певна частина якої також увійшла згодом до складу антибільшовицьких повстанських загонів.

В іншій фундаментальній роботі О.В. Тимощука «Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)» (Харків, 2000) досліджуються історичні й правові аспекти забезпечення безпеки Української Держави доби гетьманату П. Скоропадського.

Значний внесок в дослідження загальноісторичного значення постаті Гетьмана П. Скоропадського внесли дослідники А.О. Буравченков, В.О. Крупина в роботі «Гетьман П. Скоропадський і Білий рух». (Література та культура Полісся. – 2012. – Вип. 69).

Вагомий загальнотеоретичний внесок в дослідження проблем революції та Громадянської війни містить монографія С.В. Кульчицького «Російська революція 1917 року: новий погляд» (К., 2008).

Нами враховано також низку робіт сучасної російської історіографії, зокрема, дослідження В.Г. Бортневського, А.І. Ушакова, В.П. Федюка, О.Б. Широкограда, В.Ж. Цветкова, А.С. Кручиніна, С.П. Звягіна, А.Л. Литвина, І.А. Ісаєва, В.Н. Романішиної.

Стаття А.Л. Литвина «Красный и белый террор в России. 1917 – 1922» (Отечественная история. – 1993. – № 6) містить серйозний фактичний матеріал, висвітлення характерних ознак як червоного, так і білого терору.

З'ясуванню ролі різних державних установ у період революції та Громадянської війни сприяє також курс лекцій І.А. Ісаєва «Історія держави і права Росії» (М., 1994), де докладно аналізується їхнє правове становище.

Значний фактичний матеріал містить і монографія А.І. Ушакова та В.П. Федюка «Белый юг. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920» (М., 1997). Особливий інтерес для нас становить секретна шифровка Голови ВНК Держинського, яка поклала початок масовому терору на півострові наприкінці 1920-го року.

У статті В.Ж. Цветкова «Земля и земство – основы Белой России» (Белая Россия: Опыт исторической ретроспекции: Материалы международной научной конференции / Відп. ред. А.В. Терещук. – Спб.; М., 2002) осмислюються спроби глибоких реформ, запропонованих Кабінетом Врангеля-Кривошеїна на заключному етапі Громадянської війни.

Глибоким змістовно-теоретичним наповненням відрізняється колективна робота «История России. С древнейших времен до начала XXI века» (Під ред. члена-кореспондента РАН А.М. Сахарова. – М., 2010), яка фактично відбиває провідні здобутки сучасної російської історіографії, в тому числі в загальному аналізі проблем революції та Громадянської війни.

Серед робіт в рамках зарубіжної історіографії слід виділити монографію французького дослідника С. Куртуа в співавторстві з Н. Вертом, Ж. Пане, А. Пачковським, К. Бартошеком і Ж. Марголеном «Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии» (М., 1999).

Привертає дослідницьку увагу ретельність авторів в опрацюванні значної кількості джерел, що стосуються визначення винуватців Громадянської війни, проблем здійснення політики червоного терору тощо.

У числі праць представників німецької історіографії відмітимо монографію дослідника Г. Хіллінга «Войно-Нова в Крыму – забытая сельхозкоммуна (кибуц)» (Марбург, 2005). На багатому фактичному матеріалі автор розкриває передумови, історію створення сільськогосподарської єврейської комуни, що загалом відбиває цілий напрям в розвитку єврейського національного руху в Крыму, який протягом 1920-х років (поряд з іншими національними рухами) був достатньо вагомим чинником впливу на національну та суспільно-політичну ситуацію в регіоні.

Проблеми землеустрою євреїв у Крыму успішно дослідив також ізраїльський історик І. Декель-Хен у роботі «Невероятный треугольник: филантропы, комиссары и американская внешняя политика встречаются в Советском Крыму (1922 – 1937 гг.)» (В поисках рая: о еврейском землеустройстве в 1920-30-е годы в Крыму / Пер. с англ.: М. Гендина. – Симферополь, 2004), при цьому важливе значення має розкриття складного геополітичного та внутрішньополітичного контексту проблеми.

Робота американського дослідника П. Кенеца «Западная историография гражданской войны в России» (1996 рік) ([Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://annales.info/rus/small/kenez.htm>) достатньо повно та змістовно відбиває досягнення зарубіжної історіографії у дослідженні процесів, пов'язаних із перебігом Громадянської війни на просторі колишньої Російської імперії.

Важливе теоретичне значення для нашого дослідження мають роботи науковців Сполучених Штатів Америки Р. Пайпса, В. Валша, Р. Маддокса,

англійського історика Е. Карра, німецьких дослідників Г. Жешке, Ф. Фішера, У. Баумгарта, Г. Гацке, К. Ярауша.

Таким чином, за критеріями повноти висвітлення характеру, динаміки, специфіки історичного процесу на основі принципів об'єктивності та історизму; ступеня досконалості науково-теоретичного підґрунтя історичних досліджень; ступеню використання джерельної бази; наявності та ступеня чинника наукової новизни, теоретичної та практичної значущості досліджень, ми виокремлюємо три періоди історіографії з проблем дисертації.

Перший період (1920-і – середина 1950-х років), другий період (друга половина 1950-х – 1980-ті роки), і, відповідно, третій період, який починається в 1991 році з розпадом СРСР та монопартійної комуністичної системи, триває й досі.

Окрім вітчизняної, в нашій дисертації використані також здобутки зарубіжної історіографії.

Але, незважаючи на вагомий внесок багатьох дослідників, ціла низка проблем, пов'язаних з діяльністю державних установ в Криму в 1917 – 1922 роках, потребує ретельного дослідження. Це, зокрема, проблеми взаємовідносин різноманітних органів державної влади, виявлення причин та підґрунтя громадянського конфлікту, що тривав на півострові з кінця 1917 до 1922 року, ролі окремих військових та репресивних органів у політичному процесі, специфіки організації влади в рамках семі різноманітних політичних режимів тощо. Саме цим аспектам ми приділили наукову увагу в нашому дисертаційному дослідженні.

1.2. Аналіз джерельної бази дослідження

В загальному корпусі використаних нами історичних джерел можна виділити наступні групи: наративні джерела: перш за все, спогади учасників та свідків подій революцій 1917 року та Громадянської війни, діяльності центральних та місцевих державних установ; протоколи засідань державних установ; адміністративне листування, включаючи телеграми; інформаційні звіти, оглядові матеріали, інформаційні зведення; юридичні акти, котрі включають закони, постанови, положення, накази та розпорядження; відозви та прокламації, звернення до населення; фінансові кошториси; оперативні зведення органів безпеки; слідчі справи.

У дисертаційному дослідженні використані як опубліковані, так і архівні джерела.

Серед найважливіших опублікованих джерел відмітимо спогади діячів та свідків революційних суспільно-політичних трансформацій, Громадянської війни, українського національного руху, керівників кримських органів влади: О.Ф. Керенського, М.М. Суханова, М.В. Родзянка, В.М. Пуришкевича, П.М. Мілюкова, А.І. Денікіна, П.М. Врангеля, Я.О. Слацова, В.В. Шульгіна, Митрополита Веніаміна (Федченкова), В.А. Оболенського, Д.С. Пасманіка, М.М. Вінавера, І.М. Калініна, С.М. Булгакова, Гетьмана П.П. Скоропадського, М.С. Грушевського, Є.Х. Чикаленка, Ю.П. Гавена, Рене ле Друмаге, Бела Куна та деяких інших діячів, котрі надають важливе уявлення про змістовні особливості в діяльності провідних державних установ, а також прояснюють провідні тенденції загальнополітичного процесу, що має важливе значення для нашої роботи.

Для розуміння генезису, причин, динаміки та наслідків Громадянської війни, ролі та еволюції органів цивільного управління, у тому числі на кримських теренах, виняткове значення мають мемуари

видатного діяча Білого руху – А.І. Денікіна «Очерки русской смуты» [У 3 книгах] (М., 2006). Одна з найбільш сильних сторін його спогадів полягає у багатоаспектності й увазі до деталей. Особливо це властиво оповіданню, де автор розглядає причини успіхів і невдач урядових закладів.

Чималу цінність в осмисленні процесів державного будівництва в «Білому Криму» мають для нас і спогади П.М. Врангеля, який очолював Білі сили на заключному етапі Громадянської війни. Його «Записки» ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangell/index.html>) містять важливу інформацію про спроби подолання всебічної кризи, що охопила «Білий Південь» після катастрофічних поразок від Червоної Армії восени – узимку 1919 р.

Спогади генерала Я.О. Слацова «Крым в 1920 г.» (М., 1990) та «Требую суда общества и гласности (Оборона и сдача Крыма)» (М., 1990) важливі саме критичною стороною, яку висловлює один з головних лідерів Білого руху стосовно режиму генерала П.М. Врангеля, причому не тільки відносно воєнної складової, але й відносно сфери громадянського керування, котра має особливе значення в нашому дисертаційному дослідженні.

Мемуарна трилогія відомого політичного діяча Росії, одного з організаторів антибільшовицького підпілля в роки Громадянської війни, видного представника російського зарубіжжя В.В. Шульгіна «Годы. Дни. 1920 год» (М., 1990) містить важливу інформацію про стан Російської імперії напередодні Лютневої революції, про перебіг революційних подій, про завершальний етап еволюції Білого руху та перебування залишків армії П.М. Врангеля в еміграції.

Спогади «На рубеже двух эпох» (М., 2004) Митрополита Веніаміна (Федченкова), який у свій час обіймав посаду Єпископа армії та флоту на контрольованій військами П.М. Врангеля території, важливі для нас не

тільки інформаційною складовою. Автор, на наше переконання, успішно з'ясовує причини поразки Білого руху, до якого сам належав. Причому цікаво, що ці причини він знаходить не тільки в організаційному або політичному вимірі, але й в психології народу. Автор об'єктивно виявляє суттєві переваги більшовицьких лідерів в сфері інформаційно-пропагандистської політики.

Не менш важливі для нас мемуари Гетьмана України (1918 р.) П.П. Скоропадського – «Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918» (Київ-Філадельфія, 1995). Як відзначає у вступному слові до цих спогадів їхній головний редактор Я. Пеленський [209, с. 11-34], «особливість "Спогадів" Павла Скоропадського полягає в тому, що вони висвітлюють епоху і діяльність автора з відмінної порівняно з іншими зразками української мемуарної літератури політичної перспективи – з позицій поміркованого консерватизму, культурного й політичного елітаризму та аристократизму. Вони є цінним документом історії також тому, що на відміну від української мемуарної літератури, яка традиційно розглядала проблему Української революції 1917 – 1921 років у статичній спосіб, їхній автор підходить до справи зі стратегічної, а, отже, динамічної перспективи професійного військовика-генерала».

Для нас особливо значимо, що у своїх мемуарах Гетьман Скоропадський вагому увагу приділяє опису дуже непростих взаємин своєї адміністрації з Першим Кримським крайовим урядом.

Збірник статей видатного науковця та політичного діяча М.С. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть» (К., 1991) містить вкрай важливу інформацію про вплив Лютневої революції на збудження українського національного руху, на перебіг національно-визвольних змагань за власну державність. За справедливим уявленням М.С. Грушевського, яке він висловлював в кількох свої наукових працях

та спогадах, однією з провідних причин Лютневої революції була невирішеність національного питання.

Величезну кількість фактичного матеріалу про розвиток національно-визвольного руху в Україні містить «Щоденник, 1919-1920» відомого українського громадського діяча Є.Х. Чикаленко (Київ – Нью-Йорк, 2005).

Важливу роль для усвідомлення підвалин військово-політичної організації УНР, яка мала безпосередній вплив і на події в Криму, мають «Статті, листи, документи» її провідного діяча, Голови Директорії Симона Петлюри (К., 1999).

В дисертації використано також низку документів та спогадів діячів Тимчасового уряду та учасників Лютневої революції.

Варто відмітити важливе значення свідчень Голови Тимчасового уряду О.Ф. Керенського у справі з приводу заколоту генерала Л.Г. Корнілова – «Дело Корнилова» (М., 1918). Фактично ці свідчення переконують в тому, що військова влада була третім (поряд із Урядом та Радами) центром концентрації державної влади (причому задовго до заколоту), що має винятково важливе значення для формування теоретичного підґрунтя нашого дослідження.

Спогади Голови Державної думи Росії М.В. Родзянка «За кулисами царской власти» (М., 1991) недвозначно вказують на наявність системної управлінської кризи абсолютизму напередодні подій Лютневої революції.

Спогади лідера кадетської партії, Міністра іноземних справ в Тимчасовому уряді, відомого наукового та громадського діяча П.М. Мілюкова «Воспоминания» (М., 1991) мають багатопланове значення. Вони містять вагомий інформаційний пласт не тільки стосовно політичних подій в Росії між Лютневою та Жовтневою революціями, але й

надають важливу інформацію щодо передреволюційної ситуації, боротьби політичних сил в Російській імперії на початку ХХ століття.

Вагоме значення мають для даної дисертації також мемуари видатного діяча кадетської партії, Голови Таврійської земської управи В.А. Оболенського «Крым в 1917-1920-е годы» (Крымский Архив. – №№ 1-7 за 1994 – 2001 гг. / Передмова, підготовка тексту В.В. Лаврова, коментар А.В. Мальгіна). Автор аналізує специфіку політичної й економічної ситуації в Криму, роль і функції земських установ, їхні взаємини з владою півострова, особливості кожного політичного режиму, досягнення і проблеми в діяльності урядових закладів. Аналогічну джерелознавчу оцінку варто дати спогадам відомого діяча партії кадетів, який керував у 1918 – 1919 р. газетою «Таврійський Голос», Д.С. Пасманіка «Революционные годы в Крыму» (Крымский Архив – 1999. – № 4), а також міністра зовнішніх зносин Другого крайового уряду М.М. Вінавера «Крымское правительство» (Крымский Архив – 1999. – № 4). Обидва матеріали опубліковані дослідником В.В. Лавровим (передмова В.В. Лаврова й А.В. Мальгіна) у науковому журналі «Крымский Архив», № 4 (1999 р.). Тут дослідник почерпне надзвичайно важливу історичну інформацію з історії Криму «крайового періоду».

В дисертації використані також спогади французького воєнного лікаря Рене ле Друмаге «Две недели в Крыму» (Пер. с фр. и подготовка текста Г. Беднарчик // Литературная газета + Курьер культуры. – 2013. – № 16). Автор спогадів розкриває специфіку геополітичної ситуації, яка склалася напередодні зайняття Кримського півострова Червоною Армією в квітні 1919 року. Особливий інтерес становлять дані про швидку організацію «революційної влади» в Севастополі.

Замітки очевидця «В Крыму после Врангеля» (Крымский Архив. – 1996. – № 2), опубліковані дослідником В.В. Лавровим, являють собою

спогади людини, що була свідком життя в «післеврангелівському» Криму. «Замітки» були надруковані в журналі «Крымский Архив» на основі публікації їх у виданні «Воля России» (Прага, 1925). У цих «Замітках» ми можемо почерпнути цінні факти про беззаконня, грабежі, червоний терор, які вчинили представники Радянської влади. Крім цього, у публікації міститься інформація про економічне становище населення півострова, про його настрої, а також про дії повстанських антибільшовицьких загонів. Незважаючи на усю важливість джерела, його дані, на нашу думку, варто ретельно співвідносити з іншими джерелами, тому що в «Замітках» зустрічаються неточності.

Важливі деталі про морально-політичний клімат, про соціальну атмосферу Криму 1921-го – 1922-го років містяться в «Ялтинском дневнике» видного мислителя, священика С.М. Булгакова (Крымский Архив. – 1999. – № 5), який довгий час жив в Криму й наприкінці 1922 року був висланий звідси за кордон.

В аналогічному жанрі був створений «Дневник феодосийского гимназиста (апрель 1919 г. – декабрь 1924 г.)», також складений очевидцем тих далеких подій, у той час школярем, Германом Гауфлером (Крымский альбом 1999. – Феодосия – М., 2000). Це джерело також містить цінну інформацію про соціально-економічну та політичну ситуацію в Криму, яка склалася на початку 1920-х років.

За характером до названих джерел тісно примикає епопея І.С. Шмельова «Солнце мертвых» (М., 1991). Вона опублікована по виданню, що вийшло у видавництві «Відродження» у Парижі в 1926 році. Цей твір написаний І.С. Шмельовим в еміграції. Фактично він являє собою документ, втілений у художню форму і присвячений важким місяцям життя письменника в Криму в 1919-1922 роках. Головний часовий відрізок, на якому базується сюжетна лінія, починається з серпня 1921 і

закінчується навесні 1922 року. Автор описує жахи червоного терору і голоду, «воєнно-комуністичної» політики «революційної» влади Криму. При роботі з цим, безсумнівно, дуже переконливим джерелом потрібно мати на увазі, що письменник найчастіше керувався розповідями, враженнями своїх знайомих, у деяких випадках слухами, тому його дані вимагають співвіднесення з архівними документами.

Чудовий, власне кажучи автобіографічний, роман В.В. Вересаєва «В тупике» (М., 1990) неможливо розглядати в традиційній системі ідеологічних «координат»: лише як контрреволюційну чи, навпаки, ультрареволюційну річ, а варто співвідносити з іншими параметрами: історичної вірогідності, фактичної точності, суспільно-психологічної об'єктивності й глибини. Тільки у світлі цих категорій стає очевидною реальна значущість книги – дуже змістовного, правдивого, хоча й не позбавленого публіцистичності, документа епохи Громадянської війни, коли в Криму швидко відбувалися зміни політичних режимів.

Примітно, що у своїй мемуарній замальовці, написаній в 1938 році й опублікованій в примітках до першого тому «Творів у чотирьох томах» (М., 1990), В.В. Вересаєв передає спогади про свою розмову з Головою ДПУ Ф.Е. Дзержинським. Тут мова йде про ініціаторів колосального за масштабами червоного терору в Криму кінця 1920 року, завдяки чому Крим стали називати «Всеросійським кладовищем».

У даній роботі були використані також свідчення видних представників Радянської влади.

Для оцінки політичної ситуації на Кримському півострові й у цілому в Радянській Республіці на початку 1920-х років важливе значення мають висловлювання лідера РКП (б) В.І. Леніна.

У проекті платформи пролетарської партії «Задачи пролетариата в нашей революции» (Полное собрание сочинений. – Т. 31. – М., 1974)

В.І. Ленін для з'ясування ситуації, що склалася в Петрограді і в цілому в країні після Лютневої революції, обґрунтовує нове важливе науково-історичне поняття «двовладдя».

В листі к Г.К. Орджонікідзе (Полное собрание сочинений. – Т. 50. – М., 1975) В.І. Ленін безпосередньо торкається питання оборони України, Кримського півострова від австро-німецьких військ, пропонує негайні заходи щодо посилення бойової спроможності Червоної Армії. Для нас цей лист важливий ще й тим, що він наочно демонструє буферний характер Радянській Республіки Тавриди, яка створювалась як певний щит для центральних промислових районів РФСРР.

«Доклад о концессиях» В.І. Леніна було прочитано 6 грудня 1920 року активу Московської організації РКП (б) (Полное собрание сочинений. – Т. 42. – М., 1974). Це джерело важливо для нас тим, що в ньому говориться про чисельність потенційних «ворогів» Радянської влади в Криму і подальших перспективах взаємин з ними.

В іншому документі – «Отчет о политической деятельности ЦК РКП (б)», який був прочитаний Леніним 8 березня 1921 року на X з'їзді РКП (б) (Полное собрание сочинений. – Т. 43. – М., 1974), – міститься оцінка політичної ситуації в Радянській Росії і дається визначення «нової форми» Громадянської війни.

Записки В.І. Леніна «К вопросу о национальностях или об «автономизации» від 30 грудня 1922 р. (Полное собрание сочинений. – Т. 45. – М., 1975) є свідченням того, у який спосіб лідер РКП (б) прагнув до створення СРСР. На нашу думку, ці записки характеризують В.І. Леніна як бездоганного майстра маніпулятивних технологій.

Поряд із низкою творів В.І. Леніна, в роботі використані також кілька важливих творів Голови Народного комісаріату у справах

національностей РФСРР, а згодом Генерального секретаря ЦК РКП (б) І.В. Сталіна.

Його робота «Октябрьский переворот и национальный вопрос» (вперше опублікована в газеті «Правда» №№ 241 и 250, 6 и 19 ноября 1918 р.) свідчить про уявлення одного з лідерів більшовицької партії та майбутнього керівника СРСР про сутність національного питання, яке важливо для І.В. Сталіна не само по собі, а як важлива складова пролетарської революції. Він, зокрема, відзначає, що склався «соціалістичний союз робітників та селян усієї Росії проти контрреволюційного союзу національно-буржуазних "урядів" окраїн Росії» [214, с. 73].

Інша програмна робота І.В. Сталіна «Об объединении Советских Республик. Доклад на X Всероссийском съезде советов 26 декабря 1922 г.» (Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник избранных статей и речей. – М., 1939) має безпосереднє відношення до розробки моделі створення СРСР. В цій промові новий політичний лідер країни, зокрема, висловлює надію, що «нова союзна держава послугує новим рішучим кроком на шляху до об'єднання трудящих всього світу в єдину Світову Соціалістичну Радянську Республіку» (С. 125). Фактично І. Сталін обґрунтовує (слідом за В. Леніним, хоча останній це робив значно більш обережно) необхідність створення соціалістичної імперії, супротивники побудови якої будуть автоматично вважатись контрреволюціонерами.

В даному дослідженні використані також статті та спогади відомих воєначальників Червоної Армії, які мали безпосереднє відношення до остаточної військової перемоги над Білими силами Півдня Росії.

Зокрема, використовуються роботи М.В. Фрунзе «Избранные произведения (статьи и речи о Красной Армии)» (М., 1940) та С.С. Каменева «Записки о Гражданской войне и военном строительстве.

Избранные статьи» (М., 1963). Звідси ми беремо важливі дані щодо специфіки військового будівництва, підвалин організації збройних сил, що також має певне значення при з'ясуванні причин остаточної перемоги Червоної Армії та більшовиків в Громадянській війні.

Спогади Голови Севастопольського революційного комітету, заступника Голови Таврійського ЦВК Ю.П. Гавена «Октябрь в Крыму» та «Первые шаги Советской власти в Крыму» (Революция в Крыму. – № 1, 2. – Симферополь, 1922, 1923) є важливими з точки зору усвідомлення генези та еволюції більшовицького режиму в Криму наприкінці 1917 – 1918 рр. Для дисертанта має особливе значення, що автор спогадів торкається також проблем діяльності керівних державних установ.

Стаття Голови Крим ЦВК Велі Ібраїмова «Пять лет Советской власти в Крыму», надрукована в ювілейному збірнику «Весь Крым, 1920-1925 (За пять лет)» (Симферополь, 1926), становить для нас величезний інтерес, оскільки відомо, що В. Ібраїмов у 1922 році очолював Надзвичайну трійку по боротьбі з бандитизмом. З його статті ми можемо зробити висновки про значення для Радянської влади цієї боротьби, про економічну і політичну ситуацію на Кримському півострові в розглянутий період. Примітно, що автор статті зовсім не згадує про діяльність очолюваної їм Трійки (очевидно, було що ховати), але підкреслює, що до кінця літа 1921 року зі збройним повстанством у Криму було покінчено.

Для вивчення і розкриття проблематики заключного розділу дисертації величезну цінність має доповідна записка члена Колегії Народного комісаріату зі справ національностей М.Х. Султан-Галієва «О положении в Крыму» (Крымский Архив. – 1996. – № 2), опублікована дослідником С.О. Усовим.

М.Х. Султан-Галієв був відряджений у Крим як представник від Наркомнацу для вивчення стану справ. Тут він знаходився з 13 лютого до

29 березня 1921 року. Результатом його роботи стала чесна і смілива доповідь, у якій **видний представник Радянської влади** викрив сваволлю, що царювала на півострові. З доповіді можна почерпнути важливі подробиці про особливості проведення «воєнно-комуністичної» політики, про червоний терор та його наслідки, про методи діяльності надзвичайних органів «диктатури пролетаріату». Ми також можемо скласти певне уявлення про розміри повстанського антибільшовицького руху в Криму.

«Записки старого чекиста», написані одним з керівників Особливого відділу Чорного й Азовського морів і Кримської НК (1921 рік) Ф.Т. Фоміним (М., 1962), несуть важливу інформацію про діяльність органів ВНК на території півострова, хоча слід зазначити, що автор жорстко дотримувався вимог партійної цензури, а ця обставина істотно збіднює його спогади.

Збірник документів «Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921 гг.» (Під ред. Г.А. Белова, А.Н. Куренкова, А.І. Логінової та ін. – М., 1958) містить низку джерел, що стосуються основ діяльності ВНК, її характеру, реорганізації ВНК у Державне політичне управління (ДПУ).

Суттєво збагачує палітру уявлень про перебіг Громадянської війни в Україні, та, зокрема, в Криму, унікальний Збірник документів і матеріалів у трьох томах, чотирьох книгах «Гражданская война на Украине 1918-1920» (Відповідальний редактор професор С.М. Королівський. – К., 1967).

Виданий Ю.Г. Фельштинським збірник «ВЧК – ГПУ. Документы и материалы» (М., 1995) надає важливу інформацію про структуру, завдання та діяльність органів ВНК – ДПУ.

Заснований на раніше засекречених архівних матеріалах збірник документів «Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Т. 1. 1918 – 1922 гг.» (М., 1998) містить неоціненні за важливістю оперативні зведення

про політичну ситуацію в різних регіонах Радянської Республіки, що дозволяє скласти певне уявлення про загальний історичний контекст, у якому протікав кримський політичний конфлікт.

Збірник документів і матеріалів «Ревкомы Крыма» (Відп. ред. Л.Д. Солодовник. – Сімферополь, 1968) не втратив і донині свого наукового значення. У ньому містяться накази та розпорядження Кримського революційного комітету, його місцевих органів, які несуть цінну інформацію про діяльність керівних органів Криму доби «третього більшовизму», про конфлікт протиборчих сил, про хід процесу «наведення революційного порядку».

При науковому усвідомленні сутності першого етапу більшовизації Кримського півострова у 1917 – 1918 роках вагоме місце посідає збірка документів «Варфоломеевские ночи в Севастополе. Декабрь 1917 – февраль 1918 гг.», видана дослідниками В.В. Крестьянниковим та Н.М. Терещук (Севастополь, 2009).

Важливе значення має також документальна збірка «Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А.И. Деникине» (Під ред. С.В. Мироненка. – М., 2008), розміщена на електронних ресурсах Державного архіву Російської Федерації (Режим доступа: <http://www.statearchive.ru/429>).

«Архивные справки и ксерокопии документов, выявленных в Центральном Государственном архиве Октябрьской революции, высших органов Государственной власти и органов Государственного управления СССР (ЦГАОР СССР) согласно запроса Симферопольского государственного университета имени М.В. Фрунзе (СГУ)» також відіграють важливу роль у нашому дисертаційному дослідженні. Документи ЦГАОР (нині – ГАРФ) дозволяють повніше усвідомити специфіку утворення Республіки Тавриди (1918 р.), Кримської Радянської

Соціалістичної Республіки (1919 р.), Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (1921 р.), характер взаєностосунків центральних та місцевих влад, змістовні ознаки управлінських механізмів.

У дисертаційній роботі було використано також цілу низку архівних матеріалів, систематизація й аналіз яких мають вирішальне значення при формуванні концепції діяльності державних установ у Криму в роки революції та Громадянської війни. Саме архівні документи складають основу джерельної бази дисертації. У поєднанні з даними наукової літератури й опублікованих джерел вони дозволяють реконструювати загальну картину діяльності різних урядових інституцій та органів місцевого самоврядування, а також істотно конкретизувати й уточнити важливі особливості остаточного закріплення на півострові більшовицької диктатури, надбання останньою ознак сталості та системності.

Матеріали фонду 3361 (Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинством за посадою) Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) містять цінні дані про особливості організації органів НК, про діяльність антибільшовицьких організацій у Криму в 1921 році.

«Годовой отчет Крымской чрезвычайной комиссии за 1921 год», що зберігається в Архіві Головного Управління СБУ в Криму (ф. 1, оп. 1), виділяється особливою значущістю. Він містить важливі, раніше недоступні для дослідника факти з історії створення та діяльності органів Надзвичайної комісії у Криму, розвитку збройного антибільшовицького руху в 1921 році, огляд економічної та загальнополітичної ситуації. Варто підкреслити, що цей унікальний документ не є цільним оповіданням, а переважно складається з блоків інформації, які за характером нагадують оперативні зведення за визначені проміжки часу (очевидно, на їх підставі

він і був складений), що вимагає від дослідників особливо скрупульозного підходу до його вивчення.

Важливе значення має також «Доклад о работе Крымской Чрезвычайной Комиссии за время с 1 января по 1 февраля 1922 года» зазначеного фонду. Адресат – Повноважний представник ВНК у Криму Манцев. Доповідь містить цілий комплекс зведень і характеристик суспільно-політичного розвитку півострова в умовах більшовицької диктатури.

Безсумнівно, значний інтерес для дослідження заявленої в дисертації проблематики становить також «Отчет о деятельности Крымского Политического Управления за первое полугодие 1922 г.» (ф. 1, оп. 1), що зберігається в названому архіві.

Особливою цінністю відрізняється «Архивное уголовное дело в отношении 1. Зверева Александра Михайловича и 2. Сердобольского Евгения Ивановича» (Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 75913 фп. – Оп. 1. – Спр. № 07784, м. Київ.), що є незаперечним свідченням жорстких репресій більшовицького режиму у відношенні православного духовництва Криму в 1920-і роки.

Відзначимо також «Слідчу справу № 46058 по обвинуваченню Кантюка Іустина Мефодієвича (Галузевий архів Управління СБУ в Одеській області). На нашу думку ця справа наочно свідчить, що політичні репресії 1920-х років та сумно звісного 1937 року були органічно та нерозривно пов'язані. «Великий терор» 1930-х був започаткований на підґрунті більшовицьких репресій доби Громадянської війни та т. зв. «відбудовного періоду».

Крім матеріалів ЦДАВО України, Київського Галузевого державного архіву СБУ, Галузевого архіву Управління СБУ в Одеській області, Архіву Головного Управління СБУ в Криму, у роботі використовуються численні

документи Державного архіву в Автономній Республіці Крим (ДААРК) та Державного архіву м. Севастополя.

Матеріали фонду Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара) ДААРК містять постанови Тимчасового уряду, розпорядження Таврійського губернського комісара, листування з керівництвом Одеського військового округу, суспільними комітетами та радами, земськими установами, воістину унікальні телеграми і повідомлення. Документи названого фонду свідчать про процеси розпаду й соціальної деструкції, що набирали силу, особливий інтерес становлять виявлені нами листи Таврійського Архієпископа Дмитра (Абашидзе) до Таврійського губернського комісара М.М. Богданова.

Фонд Р-999 (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства) ДААРК концентрує цікаві документи відносно діяльності Першого і Другого крайових урядів. А саме: постанови, розпорядження, протоколи засідань крайових урядів, що характеризують їхню внутрішню і зовнішню політику.

Документи фонду Р-2235 (Таврическое губернское управление) ДААРК містять важливі дані про діяльність адміністрації Головнокомандувача Збройними Білими силами на Півдні Росії, у тому числі накази і програмні настанови А.І. Денікіна та П.М. Врангеля щодо земельного, профспілкового й інших питань. Чималий інтерес викликають відомості про діяльність Таврійської губернської земської управи.

Фонд Р-2200 (Почтово-телеграфная часть Управления начальника военных сообщений при Главнокомандующем вооруженными силами на Юге России) ДААРК акумулює важливі документи, які характеризують еволюцію поштово-телеграфної служби, нормативні акти, що регулюють її діяльність. З матеріалів названого фонду ми здобуємо інформацію про зусилля, докладені керівництвом Білого руху щодо подолання наслідків

фрагментації влади й щодо централізації керування в зайнятих Добровольчою армією регіонах. Особливе значення для наукового пошуку становить виявлений нами «Почтово-телеграфный журнал Отдела Почт и Телеграфов при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России» (Оп. 1. – Спр. 5).

Документи фонду П-1 (Крымский обком РКП (б)) містять цінні зведення про характер збройного антибільшовицького руху в 1921 році та методи боротьби з ним, про діяльність Обласної наради по боротьбі з бандитизмом, створення Надзвичайної трійки по боротьбі з бандитизмом і характер взаємодії та взаємин, що існували між органами НК, Кримським обкомом РКП (б) та Обласним революційним трибуналом.

Особливе значення має справа № 69 (оп. 1) – «Доклады, отчеты, политсводки экспедиционных отрядов Особармии 4, КрымЧК по борьбе с бандитизмом». Вона включає численні **оперативні** матеріали кримських органів ВНК про суспільно-політичну ситуацію, зокрема, про динаміку розвитку антибільшовицького повстанського руху. Зміст оперативних матеріалів, призначених, головним чином, для внутрішнього, закритого, використання «військово-революційних» органів, важко переоцінити. Вірогідність інформації, що викладалася в них, не підлягає сумніву.

Серед матеріалів розглянутого фонду особливо варто виділити також справу № 135 (оп. 1) – «Переписка с Крымской чрезвычайной комиссией и революционным трибуналом (оперативно-разведывательные сводки КрымЧК, протокол областного совещания коммунистов Госполитуправления Крыма)». Ця справа містить інформаційно-аналітичні зведення про економічну, політичну ситуацію в кримських округах, про настрої населення, про матеріальне становище співробітників КНК-КПУ тощо. Як справедливо зауважує дослідник Р.Ю. Подкур у роботі «Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних,

соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Дніпропетровськ, 1999), «інформаційно-аналітичні матеріали радянських спецслужб можна вважати одним з найбільш важливих історичних джерел, у яких міститься докладна інформація про основні процеси, що відбувалися в українському суспільстві в 20 – 30-х рр.» [533, с. 12].

Документи фонду Р-702 (Помощник прокурора республики по наблюдению за органами Крымского политического управления и местами заключения Крымской АССР) дають досліднику важливу інформацію про функції та характер діяльності Кримського політичного управління.

У фонді Р-1024 (Керченский уездный революционный комитет) нами використовувалася справа № 10 (оп. 1) – «Приказы Крымского и уездного ревкомов». У цій справі особливий інтерес становлять накази, що стосуються діяльності надзвичайних радянських органів – Особливого відділу Криму і Кримської ударної групи, про які в історіографії зібрана вкрай скупа інформація.

Для вивчення різних аспектів політичної ситуації та діяльності радянських органів у Криму на завершальній стадії «відбудовного» періоду важливе значення мають матеріали фонду Р-1108 (Верховный суд Крымской АССР). У ньому знаходяться зведення ДПУ «про економічний і політичний стан Криму», документи, що характеризують функції ГПУ, структуру кримської міліції.

Важливе місце посідає архівна справа № 10 (оп. 1) – «Отчет о деятельности Наркомюста и подведомственных ему органов за период с ноября 1920 по ноябрь 1925 года». У даній справі по суті викладена історія всіх органів юстиції, що діяли на півострові з кінця 1920-го до кінця 1925-го років. Її використання дозволяє прояснити сутність і характер діяльності

революційних трибуналів, Головного суду Криму, Прокуратури, відділу юстиції Кримського ревкому, Народного комісаріату юстиції Кримської АРСР і заповнити, таким чином, серйозну прогалину, що існує дотепер у післяреволюційній історії Криму.

У матеріалах фонду Р-1188 (Крымский революционный комитет) містяться важливі дані про сваволю, яку вчиняли носії владних повноважень у «воєнно-комуністичні» часи, про повстанський антибільшовицький рух «біло-зелених» та дії махновців, про «першотравневу» амністію, про взаємини між різними органами Радянської влади, що боролися з антибільшовицькими організаціями, про особливості роботи кримських органів НК, про систему заручництва, про чисельний склад міліції Криму та її діяльність по боротьбі з повстанством, про політичну роль загонів Робітничо-селянської Червоної Армії.

У фонді Р-1202 (Ялтинский уездный революционный комитет) нами використовується недавно розсекречена справа № 8 (оп. 2) – «Секретно». Вона надає досліднику факти про матеріальне становище кримських чекістів, особливості їхньої роботи.

Справа № 1 з фонду Р-1881 (Симферопольская городская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и преступлениями по должности) (оп. 1) – «Выписки из протоколов заседаний коллегий по рассмотрению дел на лиц, служивших в Белой армии, обвиняемых в спекуляции и других преступлениях», – має винятково важливе значення для дослідження питань про принципи судочинства в кримських органах ВНК, про склад судової колегії центрального органа НК на півострові, а також про деякі прояви боротьби з більшовизмом у 1921 році.

Документи фонду Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР) містять інформацію з історії створення, діяльності і розформування частин особливого призначення (ЧОП) Криму, про функції штабу ЧОП,

про чисельний склад і озброєння ЧОП, про оцінку частин особливого призначення партійними органами, про організацію Військових Рад ЧОП, про матеріальний стан чопівців, червоноармійців і співробітників міліції. Особливо варто виділити справи під № 6 (оп. 2) – «Телеграммы штаба 6-ой Отдельной Крымской коммунистической бригады особого назначения командирам батальонов о состоянии оперативной обстановки в Крыму», № 507 (оп. 1) – «Журналы, выписки из журналов и сообщения о военных действиях частей особого назначения Крыма», № 91 (оп. 2) – «Оперразведсводки, оперприказы, расписание банд и контрреволюционных отрядов, весь материал о бандитизме и контрреволюционных выступлениях», № 663 (оп. 1) – «Выписки из журнала военных действий и таблицы срочных донесений частей особого назначения Крыма», № 667 (оп. 1) – «Доклады, сводки и переписка о Совете ЧОН» зазначеного фонду. Названі справи містять неоціненні за важливістю оперативні дані про стан політичної обстановки на півострові у 1920-х роках.

Відмітимо також матеріали фонду Р-266 (Севастопольский Совет военных и рабочих депутатов. Г. Севастополь) Державного архіву міста Севастополя. Зазначена група джерел дозволяє прослідкувати процеси руйнації воєнної дисципліни в армії та на Чорноморському флоті, що врешті-решт у грудні 1917-го року призвело до трагічних наслідків. Документи зазначеного фонду відбивають також проблему дезорганізації керування військовими та цивільними справами у стратегічно важливому регіоні.

В цілому в дисертаційній роботі використані документи шести архівів, а саме: ЦДАВО України; Галузевого державного архіву СБУ (м. Київ); Галузевого архіву Управління СБУ в Одеській області; Державного архіву в Автономній Республіці Крим; Архіву Головного Управління СБУ

в Криму; Державного архіву міста Севастополя, загалом – 28 архівних фондів.

Поряд з архівними матеріалами, у роботі широко використані також дані друкованих видань, а саме, газет антибільшовицької спрямованості. Зокрема, згадаємо «Таврические губернские ведомости Временного правительства» (1917 р.), «Южные Ведомости» (1918 р.), «Вольный юг» (1918 р.), «Вестник Крымского Правительства» (1918 р.), що містять важливу інформацію про діяльність державних установ у Криму в 1917 – 1918 р.

Особливе значення для даного дослідження мають дані офіційного друкованого органа Кримського революційного комітету, Кримського обкому РКП (б) і Крим ЦВК – центральної кримської газети «Красный Крым» за 1921 – 1927 роки. Ця газета розкриває структуру, завдання та специфіку діяльності цілої низки значних кримських антибільшовицьких організацій, містить зведення про роботу органів Кримської надзвичайної комісії і Кримського політичного управління.

На особливу увагу заслуговує огляд діяльності кримських органів ВНК-ДПУ за сім років, поміщений на сторінках Додатку до цієї газети за 18 грудня 1927 року. Цей огляд у стиснутому вигляді відбиває основні етапи боротьби з антибільшовицькими організаціями Криму протягом усього «відбудовного» періоду.

Слід зазначити, що зведення названої офіційної газети ретельно співвідносилися нами з оперативними й інформаційно-аналітичними даними архівних фондів, із загальнополітичним контекстом, що реально існував у регіоні на початку 1920-х років. Тому документальна цінність використаних зведень не викликає сумнівів.

Таким чином, джерельна база, що складається з опублікованих джерел, архівних джерел, періодичних видань є достатньо

репрезентативною, такою, що дозволяє дослідити заявлені у Вступі об'єкт та предмет дисертаційної роботи, ґрунтуючись на базових принципах об'єктивності та історизму.

Джерела досліджувалися нами комплексно, дані різних джерел ретельно співставлялися одне з одним та з даними історіографії.

1.3. Теоретичні засади дослідження

В теоретичному вимірі дане дисертаційне дослідження ґрунтується на досягненнях світової науково-історичної думки та полягає в площині двох базових напрямів, інтерпретацій, власне кажучи, самого історичного процесу, а саме: *раціоналістичної (всесвітньо-історичної)* та *культурно-історичної інтерпретацій*.

Перший напрям історично нерозривно пов'язаний із всебічним об'єктивним осмисленням співвідношення цілей, характеру та реальних наслідків Великої французької революції, що в цілому сприяло піднесенню історичної галузі гуманітарного знання, виходу історії з кризи недовіри, обумовленої епохою Просвітництва.

Створення раціоналістичної концепції історії пройшло шлях від романтичного за своєю суттю культу «великої особистості» (І. Фіхте, В. Скотт та ін.) до розвинутої філософії історії Г. Гегеля та історичного матеріалізму К. Маркса. Незважаючи на суттєві розбіжності, обидва класики виходять із положення про універсальність історичного процесу, з тези, що цьому процесові властиві об'єктивні закономірності.

В цьому вимірі на особливу увагу заслуговує діалектична модель наукового мислення, запропонована Гегелем. В даній роботі положення гегелівської діалектики знайшли конкретне втілення, зокрема, в усвідомленні характеру процесу зміни політичних режимів на кримському просторі внаслідок подій Громадянської війни, котра, на наше переконання, становила не що інше, як боротьбу протилежних за внутрішнім змістом моделей диктатур.

Культурно-історичний інтерпретаційний підхід вперше було запропоновано видатним вітчизняним вченим М. Данилевським. На відміну від першого підходу, другий полягає в тому, що всесвітній

історичний простір уявляється як сукупність самостійних культурно-історичних типів, або цивілізацій.

На думку М. Данилевського, «головне має полягати в розрізненні культурно-історичних типів, так би мовити, самостійних, своєрідних планів релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, одним словом, історичного розвитку» (Россия и Европа. – СПб. – 1871. – С. 88).

Ця концепція, відома також під назвою *теорії локальних цивілізацій*, набула подальшого розвитку в роботах О. Шпенглера та А. Тойнбі. Безумовно, зазначена теорія дала потужний поштовх для подальшого розвитку історичної науки, до здобуття історією власне теоретичної самостійності.

Незважаючи на очевидні відмінності і, навіть, протилежності зазначених двох концепцій, ми використали в роботі обидві, керуючись при цьому сучасною *інтервальною методологією*, розробленою професором Ф.В. Лазарєвим.

Теорія локальних цивілізацій дозволила нам, зокрема, повніше усвідомити та розкрити роль Православної церкви та взагалі православних цінностей в діяльності окремих військово-політичних або громадських установ антибільшовицьких урядів. Крім цього, ця теорія дозволяє повніше проникнути у доволі складний геополітичний контекст процесів розбудови різноманітних державних утворень та інституцій на теренах Кримського півострова.

Важливою складовою методологічного підґрунтя даної дисертації стала також *теорія ідеальних типів* видатного німецького соціолога та історика М. Вебера. Під ідеальним типом Вебер розумів абстрактні й уявні конструкції історичного процесу. Ідеальний тип, таким чином, виглядає як теоретична схема, яка потім співвідноситься з суто емпіричною

реальністю. Дана теорія органічно доповнена Вебером його *вченням про соціальні дії*, котрі учений поділяє на кілька типів, а саме: ціль-раціональні (коли ціль дії ясно усвідомлюється), ціннісно-раціональні (цінність становить не кінцевий результат, а саму дію), афективні (дія здійснюється в стані афекту або сильних почуттєвих переживань), а також традиційні (здійснюються за звичкою).

Екстраполюючи методологічні досягнення теорії Вебера у площину нашого дисертаційного дослідження, можна виокремити, як ідеальні типи, концепти *«єдиної та неподільної Російської імперії»* (цей концепт сповідувала царська адміністрація, а також значна частина керівництва Білого руху); *«суцільного народовладдя»* з абсолютизацією таких установ, як Установчі збори, Земські збори, громадські комітети тощо (зазначений тип притаманний свідомості діячів Тимчасового уряду та підлеглих йому установ); *«Кримської держави»* (сповідував Перший Кримський крайовий уряд); *«Кримськотатарської національної держави»* (цей ідеальний тип відбився в програмних настановах діячів кримськотатарської Директорії); *«диктатури пролетаріату»* (на зазначений тип орієнтувалося керівництво РКП (б) та керівництво підлеглих йому кримських радянських республік) тощо.

Систематизований та проаналізований нами фактичний матеріал свідчить, що перелічені типи політичного устрою так і залишилися в чистому вигляді «ідеальними», тобто в абсолютному вимірі недосяжними, але виконували роль вагомого орієнтиру, своєрідного політичного маяка для цілої низки політичних режимів та представників різноспрямованих за ідеологією еліт.

Цілком природно тому, що саме ціль-раціональний (за М. Вебером) тип соціальної дії превалував в діяльності державних установ на

кримському просторі в трагічні роки революції та Громадянської війни, хоча три інших типи, із вказаних вище, також мали місце.

Теоретичні погляди М. Вебера у нашій дисертації доволі органічно співвідносяться з історико-політологічною *теорією еліт* – тобто вищих шарів соціальної структури суспільства, здійснюючих важливі функції в політичному, технологічному, соціально-психологічному, культурному вимірі. Основні положення теорії еліт викладено у працях В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса.

Згідно з *концепцією «циркуляції еліт»* В. Парето, основу суспільних процесів становить творча сила й боротьба еліт за владу. При цьому еліта здійснює власну владу за допомогою двох груп засобів – інструментальних та легітимних. В. Парето обґрунтовано виділяє два типи лідерів в елітах залежно від їх психологічних особливостей – т.зв. «левів» (властива рішучість, безкомпромісність, хоробрість) та «лисиць» (властиві хитрість, здатність до компромісів тощо).

Розглянутий та проаналізований нами матеріал дозволяє кваліфікувати відомих політичних діячів надскладної доби революції та Громадянської війни на зазначені типи. Так, наприклад, до «левів» можна віднести Головнокомандувача Збройних Білих сил на Півдні Росії Денікіна, голову Української Держави Гетьмана Скоропадського, а, відповідно, до «лисиць» – голів Тимчасового уряду Львова та Керенського. У той же час нерідко успіхів в боротьбі за владу або в здійсненні доволі ефективного державного управління досягали особи, які змогли поєднати в собі ознаки двох зазначених типів – Ленін, Врангель, Соломон Крим тощо.

Теорія еліт отримала подальшого розвитку в роботах другого видатного італійця Г. Моски, який сформулював *концепцію «про політичний, або правлячий клас»*. Згідно з цією концепцією, правлячий

клас – меншість – монополізує владу як таку та здійснює управлінські функції. Переваги, які має елітарна меншість над інертною більшістю, полягають в тому, що еліта є організованою, вона спирається на знання та досвід в державному управлінні, на інтелектуальний, моральний та матеріальний ресурс.

На думку Г. Моски, існує дві тенденції в розвитку цього правлячого класу, тобто аристократична (прагнення передати владу спадкоємцям або соратникам) та демократична (полягає у включенні до складу еліти найкращих представників більшості). При цьому для суспільства найбільш бажаним є оптимальне поєднання двох зазначених тенденцій. Це дозволяє владі забезпечити стабільність в країні, спадкоємність та відновлення еліти.

Згідно із *«залізним законом олігархічних тенденцій»* Р. Міхельса, інертна маса – більшість – не здатна до управління державою, проте сама організація суспільства потребує влади еліт. Формуються крупні організації, але керівництво ними (в тому числі і політичними партіями) має вигляд ієрархічного управління. Влада концентрується в руках правлячої верхівки, яка спирається на адміністративний апарат. Внаслідок цього, будь-якою організацією, навіть демократичною, реально керує олігархія, котра оперує своїми власними інтересами.

На вітчизняному ґрунті теорію еліт розвивав видатний український історик, публіцист, суспільно-політичний діяч, ідеолог українського консерватизму В. Липинський. «...не вірю в те, щоб правда і добро ішли від розпалених агітаторами хвилевих пристрастей випадкової арифметичної більшості, а, навпаки, вірю в досвід історії людства, який вчить, що всі громадські цінності були завжди сотворені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та

непохитною в своїх переконаннях меншостю», – зазначав Липинський в одній з найвідоміших своїх робіт [416, с. 8].

В даній дисертації низка положень теорії еліт, безумовно, знайшла своє втілення. Зокрема, саме боротьбу еліт ми вважаємо вирішальним чинником Лютневої та Жовтневої революцій. Усвідомлення ролі правлячого класу в суспільно-політичних подіях 1917 – 1922 років дало нам можливість ввести до наукового обігу *теоретичне поняття «фрагментація влади»*, яке експлікує появу після руйнації монархії кількох владних центрів, що повели боротьбу за монопольне право управління країною, а це суттєво поглибило загальну кризу та, у свою чергу, призвело до появи на історичній арені людожерської більшовицької диктатури.

Зазначені вище концепції, теорії та підходи дозволили нам не тільки опрацювати, структурувати та системно проаналізувати дуже значний масив фактичного матеріалу, але й запропонувати в дослідженні *інституціональний підхід*, на відміну від домінуючого донині в науковій літературі з історії Громадянської війни *історико-подієвого підходу*. При цьому **важливо наголосити**: інституціональний підхід не протиставляється нами історико-подієвому підходу, а, навпаки, розглядається у діалектичній єдності з останнім.

Вагомою складовою теоретичного підґрунтя інституціонального підходу стали наукові праці видатних радянських істориків – Г.З. Іоффе, А.Я. Авреха, Н.П. Єрошкіна та ін., які вперше звернули увагу на важливість вивчення структурних особливостей державного апарату.

Інституціональний підхід, з нашої точки зору, полягає в тому, що погляд на суспільно-політичний процес знаходиться в площині не «ззовні», а, навпаки, «зсередини». Згідно з цим підходом, дослідницька увага звертається перш за все на підґрунтя та на організацію управлінських

механізмів, внутрішню логіку прийняття як ключових, так і, на перший погляд, другорядних рішень, простеження наслідків цих рішень в найближчій та віддаленій історичній перспективі.

Система організації влади, акцентуація певних ціннісних орієнтирів, характер взаємодії між керівними органами набувають значення найважливішого (а іноді вирішального) чинника суспільно-політичного процесу.

Важливою перевагою, з нашої точки зору, запропонованого підходу є те, що він дозволяє чітко усвідомити «центральный нерв» епохи, простежити зміну соціально-ідеологічних домінант в управлінні Кримським регіоном, а також трансформацію методів управління.

Так, якщо в період між лютим та жовтнем 1917 р. управлінські механізми були підкорені ідеї скликання Установчих зборів, руйнівної за суттю «демократизації» збройних сил, залучення до управління країною громадських організацій з неясними повноваженнями та статусом (т.зв. «громадські комітети»), соціальному популізму тощо, то в період широкомасштабної Громадянської війни значною мірою трансформується сама філософія управління. На наше переконання, взагалі Громадянську війну можна розглядати як боротьбу диктатур, але характер цих диктатур, їхні цілі та загальна спрямованість суттєво відрізнялися.

Якщо підґрунтя більшовицької диктатури складала воєнно-комуністична політика, відверте бажання керманічів РКП (б) максимально, у будь-який спосіб (масовий терор, реквізиції тощо), сконцентрувати у своїх руках ресурси для «світової революції», то диктатури Головнокомандувача Збройних Білих сил Півдня Росії, Гетьмана П. Скоропадського буди підкорені ідеї єднання різних верств населення, ефективних реформ, гармонізації соціальних протиріч на базі законності й порядку (хоча слід відверто визнати, що останні дві категорії

по-різному усвідомлювалися різними окремими урядовими структурами антибільшовицької спрямованості та протягом всього періоду Громадянської війни залишалися, скоріше, політичними ідеалами, ніж практичною реальністю).

Окремий феномен суспільно-політичного процесу розглянутого періоду – діяльність Першого та Другого Кримських крайових урядів. За допомогою інституціонального підходу вдалося визначити, що сильною стороною і Першого, і, особливо, Другого крайових Кабінетів була опора на традиції місцевого самоврядування, оновлення владної еліти за рахунок місцевих самовідданих діячів, що дозволило здійснити низку важливих управлінських заходів.

Відповідно, завдяки застосуванню інституціонального підходу, вдалося встановити, як саме трансформувалася політична місія тих чи інших державних установ.

Так, якщо в «міжреволюційний період» 1917 року реальне значення правоохоронних органів було вкрай низьким, то в період кримського «третього більшовизму» репресивні структури набувають ознак ледь не найважливішого інструменту керування, становляться «державою в державі», а іноді навіть конкурують із керівною владою Обласного комітету РКП (б).

Відповідно змінюється й політичне значення місцевого самоврядування: в період Лютневої революції та «крайовий період» воно переживає певне піднесення, а в період більшовицької диктатури – навпаки, занепад.

Таким чином, підсумовуючи зазначені положення, можна зробити висновок, що інституціональний підхід в нашій роботі виступає оптимальною методологічною формою складного комплексного

дослідження, дозволяє досягнути поставленої мети, реалізувати всі завдання дисертації.

Крім цього, як важливу складову науково-теоретичного підґрунтя даного дисертаційного дослідження ми пропонуємо ввести новий науковий термін «фрагментація влади».

Науковий термін (концепт) «фрагментація влади» є логічною верхівкою інституціонального підходу. Зміст фрагментації полягає в тому, що внаслідок Лютневої революції як у центрі країни, так і в провінціях, сформувалося три основних владних центри, що претендували на гегемонію: Тимчасовий уряд і його органи на місцях, Ради робочих і солдатських депутатів, Ставка Верховного Головнокомандувача. Фрагментація, котра, без перебільшення, стала «системним нервом» революції, вкрай негативно позначилася на функціонуванні всіх інститутів держави, обумовила всебічну кризу керування, загострила соціальні протиріччя.

Треба відзначити, що досі у вітчизняній історіографії для усвідомлення та логічного висвітлення комплексу суспільно-політичних проблем, обумовлених наслідками Лютневої революції 1917 року, використовується науковий термін «двовладдя».

До наукового обігу цей надзвичайно важливий термін увійшов завдяки працям лідера більшовицької партії Радянської Росії та СРСР В.І. Леніна. Так, у проекті партійної платформи «Завдання пролетаріату у нашій революції» (1917 р.) В.І. Ленін у такий спосіб сформулював сутність феномену двовладдя: «Найголовнішою особливістю нашої революції, особливістю, яка найбільш настійно вимагає вдумливого відношення до неї, є двовладдя, що створилося в перші ж дні після перемоги революції. Це двовладдя виявляється в існуванні двох урядів: головного, сьогоденного, дійсного уряду буржуазії, «Тимчасового уряду» Львова і Ко,

котрий має у своїх руках всі органи влади, і додаткового, побічного, «контролюючого» уряду в особі Петроградської Ради робочих і солдатських депутатів, яка не має в своїх руках органів державної влади, але спирається безпосередньо на свідомо безумовну більшість народу, на озброєних робітників і солдатів» [180, с. 154].

На наше переконання, **не слід вважати цей термін помилковим.** Навпаки, він задає в цілому правильний вектор аналізу суспільно-політичної ситуації на просторі колишньої Російської імперії, що склалася після Лютневої революції. Проте, здається, цей термін є неповним. А саме, поза науковою межею терміну «двовладдя» фактично залишився третій вагомий центр концентрації влади, який в 1917 році почав відігравати самостійну політичну роль – Ставка Верховного Головнокомандувача, а також її осередки на місцях – штаби окремих військових округів.

Тут слід відмітити, що у свій час Ставка відіграла особливу роль у відстороненні від влади імператора Миколи II, що взагалі можна вважати кульмінацією Лютневої революції. Політична роль Ставки суттєво зросла у період з 18 липня по 2 серпня 1917 року, коли посаду Головнокомандувача займав Л.Г. Корнілов – провідний архітектор невдалого збройного виступу, спрямованого на трансформацію системи державної влади у бік військової диктатури. Проте і після ліквідації «корніловського заколоту» військова складова політичної системи продовжувала претендувати на власну політичну роль, особливо з урахуванням фактору триваючої світової війни, що переконливо доводить низка історичних джерел.

По-друге, термін «фрагментація влади» є більш універсальним, ніж «двовладдя». Якщо останнє стосується виключно площини взаємин органів Тимчасового уряду та Рад, то «фрагментацію» цілком доцільно екстраполювати не тільки в сферу взаємовідносин між різними за характером утворення органами влади, але й в площину конфліктів та

протиріч між органами одного типу. Наприклад, низка виявлених нами архівних джерел наочно свідчить про конфлікти між суто військовими та військово-репресивними структурами в Криму в 1921 році. Або ми маємо свідчення протиріч між Сімферопольською (більш поміркованою) та Севастопольською Радами в 1917 році, між Сімферопольським та Севастопольським революційними комітетами в 1918 році. Перелік таких прикладів можна наводити й дедалі більше.

По-третє, запропонований нами науковий термін «фрагментація влади» має ще одну суттєву відмінність від терміну «двовладдя». Термінова дія двовладдя, згідно з висновками історіографії, обмежується часом з березня до липня 1917 року та пов'язується з придушенням владою Тимчасового уряду петроградських збройних демонстрацій робітників, солдатів й матросів, і, відповідно, набуттям цим урядом надзвичайних повноважень. Вживання ж терміну «фрагментація влади» (хоча із певними обмовками, пов'язаними зі специфікою ситуації в кожному окремому регіоні) цілком правомірне відносно всього періоду Громадянської війни – аж до появи стійких ознак політичної стабільності, пов'язаних з остаточним встановленням більшовицької моделі Радянської влади, тобто не раніше 1922 року.

По-четверте, на наше переконання, вживаючи термін «фрагментація влади», дослідникам необхідно враховувати, що різноманітні урядові утворення (від Сибіру до Криму), Ради або їхні аналоги, а також військові штаби, керівні репресивні структури тощо діяли не самі по собі, а фактично були трансляторами впливів реальних «центрів сили» – політичних партій та груп, керівних осередків національних рухів, а в низці випадків навіть й міжнародних суб'єктів геополітики. Цей чинник обумовлює ще одну важливу історичну якість цього терміну – фрагментація може починатися (або виявлятися) як боротьба особистостей

(наприклад, О.Ф. Керенський – Л.Г. Корнілов, І.В. Сталін – Л.Д. Троцький тощо), а згодом неодмінно набуває об'єктивних ознак, задаючи всьому політичному процесу руйнівну інерцію. Звідси випливає ще одна важлива теза – а саме: причини перемоги (і, відповідно, поразки) в Громадянській війні у вирішальному ступені зумовлювалися **специфікою моделі самоорганізації політичного режиму** – його реальною здатністю вчасно запобігти фрагментації або припинити її на ранніх стадіях.

Таким чином, науково-теоретичним підґрунтям даного дисертаційного дослідження є органічне поєднання двох базових фундаментальних підходів до аналізу історичного процесу, а саме раціоналістичного (всесвітньо-історичного) та культурно-історичного.

Важливою складовою методологічного підґрунтя дисертації стала теорія ідеальних типів М. Вебера. Теоретичні погляди М. Вебера в нашому дослідженні органічно співвідносяться з історико-політологічною теорією еліт, запропонованою в наукових працях В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса.

Наш власний науково-теоретичний доробок стосовно вивчення проблематики докторської дисертації полягає у впровадженні інституціонального підходу та наукового терміну «фрагментація влади», які генетично пов'язані з вищевказаними фундаментальними підходами та теоріями.

В рамках інституціонального підходу ми використовували наступні методологічні принципи: об'єктивності, історизму, діалектики загального й особливого. У дослідженні були використані наступні спеціально-історичні методи: історико-генетичний, ретроспективний та історико-типологічний. У якості міждисциплінарних методів ми використали структурно-функціональний аналіз. Крім цього, в даному дисертаційному дослідженні було використано сукупність загальнонаукових методів (індуктивного, дедуктивного, аналітичного, синтетичного).

Висновки до Розділу 1

За критеріями повноти висвітлення характеру, динаміки, специфіки історичного процесу на основі принципів об'єктивності та історизму; ступеню досконалості науково-теоретичного підґрунтя історичних досліджень; ступеню використання джерельної бази; наявності та ступеню чинника наукової новизни, теоретичної та практичної значущості досліджень, ми виокремлюємо три періоди історіографії з проблем дисертації.

Перший період (1920-і – середина 1950-х років) характеризується тим, що певна кількість авторів робіт аналізували історичні явища, сучасниками яких вони були. Відповідно, у той час ще були живі свідки та безпосередні учасники революційних перетворень та Громадянської війни, тому об'єктивно ця обставина слугувала наближенню наукових уявлень авторів до реальної сутності історичного процесу.

З іншого боку, названий період – це доба затвердження в науці принципів історичного матеріалізму, який насаджався та підтримувався адміністративним апаратом СРСР, період народження та еволюції «культу особи». Окремі положення і висновки, характерні для робіт названого періоду, сьогодні виглядають спірними і непереконливими або зовсім спростовуються джерелами.

Крім цього, наукові роботи першого періоду, як правило, є недосконалими з точки зору теоретико-методологічної бази, тому цілком логічно, що діяльність державних установ, котра здійснювалася в рамках різних політичних режимів Кримського півострова періоду 1917 – 1922 років, розглядається в цілому фрагментарно. Цей розгляд знаходиться скоріше в площині постановки, ніж змістовного і, головне, комплексного дослідження.

Другий період (друга половина 1950-х – 1980-ті роки) характеризується подальшою розробкою науково-теоретичної бази, спробами поглибленого проникнення в окремі аспекти заявленої в дисертації проблематики. При цьому слід зазначити, що ідеологічні настанови й упередження, обмежений доступ до архівних матеріалів і закритість багатьох з них не дозволили дослідникам повною мірою відбити сутність, характер та причини прийняття ключових управлінських рішень (особливо антибільшовицьких урядів), охарактеризувати динаміку гострого політичного протистояння, створити повну і всебічну картину державного будівництва на Кримському півострові. З іншого боку, варто відмітити, що новий ідеологічний період «відлиги», пов'язаний з частковим подоланням наслідків «культу особи», позитивно відбився на наближенні ряду авторів до критерію об'єктивності.

Другий період історіографії ознаменований також появою сукупності фундаментальних праць, у яких розглядається протиборство різних суспільно-політичних сил у період Лютневої, Жовтневої революцій та Громадянської війни, становлення й еволюція військово-репресивного апарату Радянської влади.

Початок третього, триваючого і донині, періоду аналізованої нами історіографії збігається з розпадом Радянського Союзу і, як наслідок, із припиненням всеохоплюючого впливу партійної ідеології на гуманітарну сферу наукового знання. Ця обставина дала поштовх до деідеологізації історичної науки, зумовила початок тривалого й складного процесу розсекречення як окремих документів, так і цілих архівних фондів. Найважливіший методологічний принцип об'єктивності починає одержувати нове наповнення.

Незважаючи на вагомий внесок багатьох дослідників, які працювали протягом відзначених трьох періодів історіографії, ціла низка проблем,

пов'язаних з діяльністю державних установ у Криму в 1917 – 1922 роках, потребують ретельного дослідження. Це, зокрема, проблеми взаємовідносин різноманітних органів державної влади, виявлення причин та підґрунтя громадянського конфлікту, що тривав на півострові з кінця 1917 до 1922 року, ролі окремих військових та репресивних органів у політичному процесі, специфіки організації влади в рамках семі різноманітних політичних режимів тощо. Саме цим аспектам ми приділили наукову увагу в нашому дисертаційному дослідженні.

В роботі ми спиралися на багату джерельну базу, яку складають опубліковані джерела, архівні джерела, періодичні видання. При цьому широке коло виявлених нами архівних джерел (використовувалися матеріали шести архівів, 28 архівних фондів) значною мірою сприяє заповненню існуючих прогалів у новітній історії Криму.

Варто визнати, що саме архівні документи складають основу джерельної бази дисертації. У поєднанні з даними наукової літератури й опублікованих джерел вони дозволяють реконструювати загальну картину діяльності різних урядових інституцій та органів місцевого самоврядування, а також істотно конкретизувати й уточнити важливі особливості остаточного закріплення на півострові більшовицької диктатури, на основі застосування інституціонального підходу, який у свою чергу, зумовлюється науковим осмисленням універсальної методології М. Вебера та теорії еліт.

Логічною верхівкою запропонованого нами інституціонального підходу, який розглядається в дисертації в нерозривному діалектичному взаємозв'язку з існуючим історико-подієвим підходом, є концепт «фрагментація влади», під яким розуміється боротьба (відкрита чи латентна) за владну монополію між трьома владними центрами – Тимчасовим урядом, Радами робочих і солдатських депутатів, Ставкою

Верховного головнокомандувача, що знаходило вияв як у центрі, так і на місцях.

В дисертації розглядаються співвідношення наукових термінів «фрагментація влади» і «двовладдя», який досі поширений в історіографії. Нами виокремлюються чотири змістовні відмінності «фрагментації» від «двовладдя», та, відповідно, обґрунтовується теоретичне значення концепту фрагментації в дослідженні діяльності державних установ доби революції та Громадянської війни.

Примітка: Основні положення даного розділу викладено нами в наступних роботах: 1) Архівні матеріали Кримської надзвичайної комісії як важливе джерело з історії громадянської війни // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 30 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України. – К., 2011. – С. 270-276; 2) Інституціональний підхід як науково-теоретичний інструмент вивчення процесів державного будівництва на кримському просторі в 1917 – 1922 роках // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2013. – № 9 (101), вересень. – Дніпропетровськ: Грані. – С. 194-198.

РОЗДІЛ 2.

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМСЬКИХ ОРГАНІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

2.1. Вплив Лютневої революції на процес становлення нової системи влади в Таврійській губернії

Науковий аналіз подій Лютневої революції, що, з одного боку, призвели до демократизації суспільства, створення якісно нових можливостей до всебічного залучення громадської ініціативи у державотворчий процес, а с другого – дали потужний поштовх до руйнування традиційної для Російської імперії політичної і соціокультурної реальності, до кардинальної зміни парадигми державного розвитку, з погляду сьогодення, цілком зберігає свою актуальність.

В сучасній історіографії доволі гострим є питання: чому лідери Тимчасового уряду, народженого Лютневою революцією, а також їхні представники на місцях не змогли перетворити новоутворений уряд на ефективний орган вищого державного управління, здатний адекватно відгукнутися на виклики епохи?

Безумовно, цьому сприяла низка як об'єктивних, так і суб'єктивних причин, повне висвітлення яких практично неможливо без всебічного аналізу ситуації в регіонах, що входили до складу Російської імперії, і в цьому вимірі важливе місце має посісти й Кримський півострів.

Варто відзначити, що сама Лютнева революція була аж ніяк не «безкровною». Жертви з'явилися вже в перші дні суспільного збудження [227, с. 4]. За даними Всеросійського союзу міст, внаслідок революційних

подій в Петрограді було вбито і поранено 1443 чоловік, у тому числі 869 військових чинів [164, с. 150].

Виходячи з наведених цифр, Лютий правомірно розглядати як прелюдію Громадянської війни, котра фактично розпочалася наприкінці 1917 року і по суті тривала ще кілька років після «офіційного» її завершення в листопаді 1920 року.

На наше переконання, аналіз подальших історичних подій буде неповним без усвідомлення комплексу причин, що призвели до лютневих революційних трансформацій.

Звертання до спогадів свідків та безпосередніх учасників подій переконує в тому, що революції передувала системна криза політичного режиму.

Зокрема, генерал А.І. Денікін відзначав: «Підготовка до революції, що знаходила сприятливий ґрунт у загальних умовах життя країни, прямо чи побічно велася давно. У ній взяли участь самі різномірні елементи: німецький уряд, що не шкодував коштів на соціалістичну і пораженьську пропаганду в Росії, особливо серед петроградських робітників; соціалістичні партії, котрі організували свої осередки серед робочих і військових частин; безсумнівно, і протопоповське міністерство, як говорили, провокувало вуличний виступ, щоб збройною силою придушити його і тим розрядити нестерпно згущену атмосферу. Начебто всі сили – з діаметрально протилежних спонукань, різними шляхами, різними засобами – йшли до однієї кінцевої мети...» [164, с. 142-143].

Про втрату важелів контролю за ситуацією з боку влади наочно свідчить Щоденник відстороненого від влади імператора Миколи II: «Навкруги зрада, і боягузтво й обман!» [167, с. 137].

Глибоку системну кризу відбивають також документи й спогади Голови Державної думи М.В. Родзянка, який у якості провідної причини

революції бачив «повну недовіру до влади, неспроможної вивести країну з важкого становища» [207; 227], О.Ф Керенського [177], П.М. Мілюкова [191], М.М. Суханова [219], інших діячів.

Більш глибокий аналіз причин Лютневої революції надає історіографія. Серед найважливіших причин науковці відмічали недооцінку та відверте ігнорування владою національних проблем [309], важке міжнародне становище, зумовлене тривалою світовою війною імперій старого типу [368], невідповідність політичного устрою сучасним викликами соціально-економічного розвитку, політичні «витрати наздоганяючої модернізації» [368], стагнацію абсолютизму як форми правління [362], руйнування взаємозв'язку правлячої бюрократії та носія верховної влади й, відповідно, розлад всього адміністративно-управлінського механізму [237].

З нашої точки зору, поряд з безсумнівними досягненнями, в сучасній історіографії досі не отримало належну оцінку власне інструментальне значення Лютневої революції. В дійсності це означає, що однією з рушійних сил революційного процесу фактично виступила значна частка чиновництва, держапарату, яка використовувала революційні події для збереження власних позицій при владі, власного політичного впливу, а в низці випадків боролася за можливість подальшого розподілу ресурсної бази країни.

Побічно це був змушений визнати в 1922 році (хоча і відносно Жовтневої революції) провідний архітектор створення Радянської держави – В.І. Ленін. За його оцінкою, сучасний радянський апарат «запозичений нами від царизму і лише трохи підмазаний радянським миром», або «ми називаємо своїм апарат, який насправді наскрізь ще чужий нам і вдає із себе буржуазну і царську мішанину» [187, с. 357].

Інший аспект інструментального виміру Лютневої революції полягає, на нашу думку, у тому, що вже на стадії народження та первісного розвитку її намагалися використовувати в геополітичних цілях окремі суб'єкти міжнародних відносин.

Тут нам здається доцільним звернутися до цікавого документу – а саме, розпорядження Головного управління Генерального штабу начальника штабу Одеського військового округу (до якого відносилася і Таврійська губернія) від 6 червня 1917 року, виявленого нами у фондах Державного архіву в Автономній Республіці Крим. Документ становить інтерес не тільки з погляду історії органів контррозвідки у «міжреволюційний період» – від Лютого до Жовтня 1917 року, але й дозволяє багато в чому по-новому глянути на геополітичний контекст, що супроводжував революційні потрясіння.

Згідно з цим розпорядженням, у перші дні після Лютневої революції (яка в документі іменується переворотом), коли порядок охорони секретних зведень був значною мірою порушений, у працівників контррозвідки викликало глибоке здивування байдуже ставлення агентів німецької розвідки до очевидної нагоди скористатися становищем організаційного хаосу та ознайомитися з важливими для них матеріалами секретного характеру, а можливо, й здійснити їх виїмку. Проте ні в час становлення нової революційної влади, ні надалі інтересу німецької розвідки до секретних зведень військового характеру виявлено не було.

Висновок Генерального штабу був наступний: «За агентурними даними, німці припинили чисто шпигунську діяльність своїх агентів з добування зведень військового характеру, замінивши її агітацією на користь укладення миру і роботою щодо дезорганізації наших збройних сил» [130, арк. 4-4 зв.].

З нашої точки зору, зазначений документ свідчить про кардинальну трансформацію стратегії Німеччини відносно свого головного супротивника у Першій світовій війні.

У цьому зв'язку варто зауважити, що, за оперативними даними, в інструкціях, котрі надавалися агентам німецької розвідки, містилися прямі вказівки заохочувати всілякими засобами конфлікти між Тимчасовим урядом й Радами солдатських та робочих депутатів з метою дезорганізації державної влади, розповсюджувати серед населення та службовців збройних сил Росії думку щодо укладання сепаратного миру без анексій та контрибуцій, заохочувати та збуджувати селян до насильницького перерозподілу землі, сприяти розповсюдженню сепаратистських настроїв тощо [130, арк. 77 зв.].

До цього слід додати, що, згідно з архівними джерелами, мали місце й терористичні акти на низці об'єктів оборонної промисловості в Петрограді та Казані [130, арк. 36].

Примітно, підсилення руйнівних геополітичних впливів ззовні корелювалося з деструкцією «старої армії» зсередини, про що переконливо свідчить низка архівних та наративних джерел. Особливу роль відіграв «Наказ № 1» Петроградської ради робочих і солдатських депутатів, котрий фактично зруйнував інститут єдиноначальності та значною мірою дезорганізував традиційну систему військового керування.

У спогадах А.І. Денікіна з цього приводу наводиться показове висловлення члена Петроградської ради Й. Гольденберга: «У день, коли ми "зробили революцію", ми зрозуміли, що якщо не розвалити стару армію, вона раздавить революцію. Ми повинні були вибирати між армією і революцією. Ми не коливалися: ми прийняли рішення на користь останньої й вжили – я відверто затверджую це – належний засіб» [164, с. 172].

Для позначення центрального процесу, властивого перехідному від Лютого до Жовтня 1917 р. історичному періоду, ми пропонуємо ввести науковий термін «фрагментація влади», відрізняючи його від широко відомого поняття «розділення влади». Внаслідок процесу фрагментації як у центрі країни, так і в провінціях, сформувалося три основних владних центри, що претендували на гегемонію: Тимчасовий уряд і його органи на місцях, Ради робочих і солдатських депутатів, Ставка Верховного Головнокомандувача (особливо в період керівництва Л.Г. Корнілова).

Фрагментація, котра, без перебільшення, стала «системним нервом» розглянутого нами періоду, вкрай негативно позначилася на функціонуванні всіх інститутів держави, зумовила всебічну кризу керування, загострила соціальні протиріччя.

Іншим найважливішим наслідком процесу фрагментації став фактичний перегляд багатовікової традиції державного розвитку, що надто яскраво проявилось у втручанні Рад у життя збройних сил, згубному в умовах тривалої Першої світової війни.

Лютнева революція зумовила кардинальні зміни в системі державного управління. Були усунені від займаних посад генерал-губернатори, губернатори, градоначальники, поліцеймейстери, справники, станові пристави, урядники, земські начальники з відповідними канцелярями, скасовано низку установ, котрі мали важливе значення для підтримки правопорядку на місцях, зокрема, жандармські управління, поліцейські управління тощо [406].

На місцях до виконання обов'язків приступали губернські, міські та повітові комісари Тимчасового уряду та їхній апарат – канцелярії. Циркулярним розпорядженням Тимчасового уряду від 5 березня тимчасово обов'язки зазначених комісарів до виборів нових органів самоврядування покладалися на голів губернських та повітових земських управ, а також

міських голів, які були обрані ще до Лютневої революції. Проект положення про комісарів, підготовлений Особливою нарадою з місцевих реформ при МВС, побачив світло тільки 25 вересня 1917 року.

Слід погодитися з точкою зору дослідника О. Кудинова, що «така повільність породжувала кризу влади на місцях» [406].

Важко заперечити й судження А.І. Денікіна, що «демагогічна діяльність» Ради робочих і солдатських депутатів тяжіла «над волею і совістю Тимчасового уряду» [164, с. 175].

Однак варто відзначити, що і діяльність Тимчасового уряду далеко не завжди була адекватною мінливій суспільно-політичній ситуації в країні. У своєму базовому документі – Декларації від 2 березня 1917 р., підписаної Головою Державної думи М.В. Родзянком та Головою Тимчасового уряду Г.Є. Львовим, а також міністрами, Уряд позначив основні принципи своєї діяльності, серед яких були названі наступні:

1) повна і негайна амністія по всіх справах політичних та релігійних, у тому числі: терористичним замахам, військовим повстанням і аграрним злочинам тощо;

2) свобода слова, печаті, союзів, зборів та страйків, з поширенням політичних свобод на військовослужбовців у межах, що допускаються військово-технічними умовами;

3) скасування всіх станових, віросповідних та національних обмежень;

4) невідкладна підготовка до скликання на засадах загального, рівного, прямого і таємного голосування Установчих зборів, що мають встановити форму правління та конституцію країни;

5) заміна поліції народною міліцією з виборним начальством, підлеглим органам місцевого самоврядування;

6) вибори в органи місцевого самоврядування на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування;

7) відмова від роззброєння військових частин, що брали участь у революційному русі;

8) усунення для солдатів всіх обмежень у користуванні суспільними правами, наданими всім іншим громадянам при збереженні строгої військової дисципліни [135].

Відзначимо, що поряд із низкою дійсно прогресивних положень, а саме: свободою слова, скасуванням національних та інших обмежень, демократизацією політичного устрою, даний документ містив і відверто спірні позиції.

Так, «повна і негайна амністія» по всіх справах політичних і релігійних, у тому числі по терористичних замахмах та військових повстаннях на практиці сприяла погіршенню криміногенної ситуації та в цілому – загальній суспільно-політичній дестабілізації в масштабах країни.

Про атмосферу небезпечних ілюзій, що панували в міністерських кабінетах, наочно свідчить і Постанова «Про полегшення участі осіб, які зробили карні злочини»: «Звільнити від Суду та покарання з усіма його наслідками осіб, обвинувачуваних у протизаконному відчуженні, псуванні та розбазарюванні казенної зброї чи майна, а рівно й тих, проти яких виникло обвинувачення у відхиленні від служби чи самовільному залишенні своїх частин /глава третя, четверта і сьома розділу II військового і військово-морського статутів про покарання/. До осіб, що знаходяться до дня видання цієї постанови в самовільній відсутності, зазначена пільга застосовується лише за умови добровільної явки їх не пізніше I Травня 1917 року» [94, арк. 9].

Ці досить сумнівні кроки нової влади супроводжувалися демонтажем старого поліцейського апарату та вкрай негативно відбилися на політичному кліматі як у центрі країни, так і на місцях.

Після Лютневої революції на загальнодержавному просторі стали широко розповсюджуватися відозви керівників центрального та місцевих апаратів, котрі поступово перетворювались на своєрідний інструмент державного керування. Втім варто зазначити, багатьом з цих відозв були властиві не тільки всіляке дистанціювання від старої монархічної влади, але й відверта декларативність та популізм. Процитуємо фрагменти деяких показових відозв:

Голова Державної Думи М.В. Родзянко: «Немає більше старої влади, що марнувала народне надбання. Могутнім поривом народу вона скинута. Державна Дума, у згоді з народом та армією, створила новий уряд для того, щоб встановити новий державний лад і підняти народне господарство <...>» [58, арк. 59].

Військовий міністр О.І. Гучков: «<...> Новій владі розшуку не потрібно, – вона керує в згоді з волею народу <...>» [58, арк. 33].

З цього приводу А.І. Денікін відзначав: «И ніякої практичної роботи: міністри, власне кажучи, не мали ні часу, ні можливості хоч трохи зосередитися і зайнятися поточними справами своїх відомств; і заведена бюрократична машина, скриплячи і кульгаючи, продовжувала абияк працювати старими частинами і з новим приводом...» [164, с. 180].

Безумовно, суспільно-політичну ситуацію в Петрограді значною мірою можна екстраполювати і на Таврійську губернію, що включала у свій склад, поряд із власне кримськими повітами, також три «материкових» повіти – Дніпровський, Мелітопольський та Бердянський.

Важливою відзнакою Кримського півострова був строкатий національний склад населення. В 1917 році у Криму проживало близько

809 тис. цивільного населення [286, с. 6] 34 національностей [282, с. 17]. Зокрема, росіяни та українці становили 49,4% (399 785 жителів), татари й турки відповідно 26,8% (216 968), євреї (в тому числі кримчаки) – 8,4 % (68 159), німці – 5,1 % (41 374), греки – 2,5 % (20 124), вірмени – 2,1 % (16 907), болгары – 1,6 % (13 220), поляки – 1,5 % (11 760), караїми – 1,1 % (9078), представники інших національностей – 1,5 % (11 528) [430, с. 12].

В господарському відношенні Таврійська губернія була переважно аграрною територією, де містилися окремі промислові центри. Дослідник Л. Волошинов відзначає, що більшість підприємств тут належала значним акціонерним товариствам, а основними промисловими центрами були Севастополь, Керч, Бердянськ. Кількість промислових об'єктів була меншою у Великому Токмаку, Мелітополі, Сімферополі, Феодосії. Загалом в губернії нараховувалося 9 крупних заводів та фабрик з кількістю працюючих робітників понад 500 кожна, а також 36 підприємств з кількістю робітників 100 і більше. Частина підприємств належала англійським, бельгійським, французьким підприємцям. Важливою ознакою промисловості Таврійської губернії було переважання дрібних підприємств – парових млинів, вапняних, борошномельних, маслобойних, шкіряних, миловарених й рибних заводів, макаронних фабрик тощо. До цього слід додати, що в містах Карасубазарі, Євпаторії, Бахчисараї, Сімферополі, Ак-Мечеті декілька вулиць були населені ремісниками – чоботарями, шкіряниками, кожухарями, мідниками, столярами, шорниками, ковалями. Відповідно промисловий пролетаріат в Таврійській губернії був меншим за кількістю у порівнянні з іншими губерніями південної України. Так, за неповними даними, до 1 січня 1917 року тут нараховувалося близько 32 000 робітників [282, с. 9-11].

На наше переконання, значною мірою відносно невелика кількість пролетаріату обумовлювала достатньо вагомий вплив в Таврії протягом

всього 1917 року партії соціалістів-революціонерів, яка постійно наголошувала на необхідності «справедливого вирішення» аграрного питання.

Варто зазначити також, що події Першої світової війни негативним чином вплинули на стан економіки в губернії. У промисловості скорочувалося виробництво, відповідно, зростав рівень безробіття, причому ця тенденція поглиблювалася і після Лютневої революції. Зокрема, на підприємствах з добичі будівельних матеріалів з 1913 до 1917 року кількість працівників зменшилася з 1138 до 146. У шкіряній промисловості кількість робітників скоротилася відповідно з 1612 до 102. З причини браку сировини консервні заводи скоротили виробництво більш, ніж наполовину, відчувалися серйозні перебої в роботі транспорту [430, с. 7].

Важкою ситуація була й на селі. З загальної кількості 64 848 селянських господарств понад 40 % були безземельними. Близько 63 % господарств не мали інвентарю. З причини мобілізації в діючу армію, гостро відчувався брак робочих рук, особливо на тлі істотного скорочення притоку сезонних працівників. Навіть залучення до сільгоспробіт військовополонених не могло виправити ситуацію [430, с. 7].

Напередодні подій Лютневої революції в губернії відчувалася криза постачання товарами першої необхідності, давалися взнаки дорожнеча й спекуляція. 9 лютого 1917 року начальник губернського жандармського управління доповідав генерал-губернатору, що невдоволення населення власним становищем зростає з кожним днем [388, с. 52-53].

Після революції на таврійському просторі (як і в цілому по країні) відбулися суттєві зміни в організації державного апарату. Влада Тимчасового уряду спиралася тут на апарат Таврійського губернського комісара і повітових комісарів.

6 березня Таврійським губернським комісаром призначається Я.Т. Харченко, 27 березня – М.М. Богданов (обоє – відомі земські діячі, що очолювали Губернську земську управу) [328, с. 100, 104].

12 березня 1917 р. Таврійським губернським комісаром була отримана з Петрограда циркулярна телеграма: «Микола Другий вже затриманий у Царському Селі крапка Голова Ради робочих депутатів Микола Чхеїдзе» [57, арк. 109].

16 березня 1917 р. Я.Т. Харченко телеграфував у центр Тимчасовому урядові: «Доповідаю, у губернії спокійно крапка на місцях розпочато організацію волосних та сільських громадських комітетів, заснування яких населенням зустрічається співчутливо» [328, с. 100; 57, арк. 129].

Громадські комітети формувалися як демократична опора влади комісарів, що замінили губернаторів, і об'єктивно мали виступати як відома противага владі Рад [367]. У їх створенні брали участь представники органів самоврядування, політичних партій, професійно-корпоративних організацій. Комітети відігравали певну суспільно-політичну роль у координації дій політичних партій, спілок, об'єднань, земств, місцевих апаратів Тимчасового уряду в процесі подальшої трансформації політичного ладу [368, с. 1341].

Одним з провідних напрямів політики апарату Тимчасового уряду в Таврійській губернії було всебічне сприяння демократизації суспільно-політичного життя, створення умов для функціонування багатопартійної системи, приділення уваги задоволенню національно-культурних потреб громадян.

Як відзначає дослідник П.І. Гарчев, у березні 1917 року в усіх містах та повітах Таврійської губернії сформувались організації есерів та меншовиків. Почали створюватися також інші партії та групи: українські, татарські, вірменські, єврейські тощо. На особливу увагу заслуговує те, що

у гарнізонах міст Сімферополя та Севастополя офіцери та солдати української національності обрали національні військові Ради. В Сімферополі 22 березня на з'їзді кримських татар був утворений Мусульманський виконавчий комітет. Всі зазначені організації заявляли про підтримку Тимчасового уряду [286, с. 8].

На наше переконання, швидка демократизація державного апарату, включаючи правоохоронні органи та судову гілку, мала також зворотній бік. А саме, замість чиновників «старого режиму» до прийняття важливих для життєдіяльності краю рішень залучались особи, далеко не завжди належно підготовлені для управлінської та нормотворчої діяльності, а в низці випадків – відверті політикани.

Варто визнати: архівні документи свідчать про те, що спокій, про який доповідав губернський комісар, був дуже відносним. Так, 5 березня з'являються слухи про «рух по вулицях Феодосії п'яних юрб» [57, арк. 22]. 6 березня 1917 року Сімферопольський повітовий справник рапортував Таврійському губернському комісару: «Цього числа, близько 5 годин вечора, під час моєї відсутності, у мою канцелярію з'явилося близько 20 чоловік нижніх військових чинів, що як у канцелярії, так і в дворі, зробили обшук, відібрали зброю, котра опинилася тут і, перерізавши телефон, відправилися в казарму стражі, де також перерізали телефон і обеззброїли стражу, а потім, залишивши тут військову варту, пішли» [57, арк. 34]. 7 березня справник Нікіфоров доповідає з Євпаторії про наміри «робітників обеззброїти чинів поліції» [57, арк. 40]. 9 березня Земський начальник станції Василлево (Мелітопольський повіт) телеграфує про «постанову сходу його заарештувати» [57, арк. 42 зв.].

На нашу думку, Тимчасовий уряд справедливо розглядав як один з важливих інструментів стабілізації земські та міські органи самоврядування, компетенція яких в господарському керуванні

поширюється, а сама система виборів, згідно із Законом від 21 травня 1917 року, демократизується. Законом впроваджувалися волосні земські збори та управи. Вибори до волосних земських зборів, а також до повітових земських зборів здійснювалися на основі загальних, прямих, рівних виборів при таємному голосуванні [321, с. 328-329].

Втім варто зазначити, що аналіз ситуації в Таврійській губернії в період між Лютневою та Жовтневою революціями наочно засвідчує діалектичний дуалізм у системі взаємодії органів центральної влади та місцевого самоврядування. А саме: за умови сильного Центру останні дійсно відіграють стабілізуючу роль, але в умовах підсилення кризових явищ, фрагментації влади та, відповідно, розбалансування всього державного механізму земські установи фактично опиняються заручниками ситуації, нездатними суттєво вплинути на її загальне поліпшення.

Слід підкреслити, що у складних умовах суспільно-політичних трансформацій вагомим фактором підтримання стабільності в регіоні була позиція Православної церкви – об'єктивно домінуючої конфесії на кримському просторі, яку очолював Архієпископ Таврійський і Сімферопольський Дмитро (у схимі – Антоній) Абашидзе. Людина високих моральних якостей, яскравий проповідник та письменник, він доклав значних зусиль в напрямку консолідації суспільства, пошуку громадського консенсусу.

У своєму «Звертанні» до Таврійського губернського комісара Я.Т. Харченко від 15 березня 1917 р. ієрарх повідомляв про лояльність Православної церкви до Тимчасового уряду і про заходи, що були вжиті в Таврійській єпархії у зв'язку з новими історичними реаліями.

Зокрема, для оголошення в церквах були надіслані Акти про зречення імператора Миколи II та великого князя Михайла

Олександровича; змінено богослужбну формулу щодо помину державної влади; засвідчено вірність Православної церкви новому Уряду; засуджено проповідь архімандрита Адріана, де були допущені різкі висловлювання з національного питання, а самому архімандриту заборонено виступати з церковної кафедри; проведено урочистий соборний молебень «про уталеніє пристрастей»; підготовлене та розіслане по приходах відповідне моменту «Послання пастві Таврійській» у кількості 5 тис. екземплярів тощо [57, арк. 141-142].

Тут варто наголосити, що серед значної кількості «слів», «звертань», проповідей Архієпископа Дмитра того періоду вказане «Послання пастві Таврійській» посідає виняткове місце. Воно було оприлюднене 5 (18) березня 1917 р., на самому початку «медового місяця» Лютневої революції. Окремі його фрагменти публікувалися дослідником Ю.А. Катуніним [377, с. 13-14], а потім, з деякими скороченнями, воно було опубліковано протодіаконом Василем Маруцаком [421, с. 179-184], що досліджував життєвий шлях та духовну спадщину Архієпископа Дмитра. У повному обсязі, без скорочень, «Послання» наводиться нами вперше.

У цьому документі церковний ієрарх піднімає проблему ставлення віруючої людини до кардинальних змін у суспільно-політичному житті. Центральним стрижнем «Послання», його значеннєвим ядром, є заклик до консолідації суспільства, що залишився в той час недостатньо почутим як на Кримському півострові, так і за його межами.

Представляється, що сьогодні всебічне осмислення цього важливого документу зберігає наукову актуальність. При його підготовці до публікації ми прагнули зберегти орфографічний етикет оригіналу (див. додаток А) [57, арк. 143-146].

Влада комісарів у губернії обмежувалася як центральними відомствами, так і Радами, а також Головним начальником Одеського військового округу, який мав особливі правомочності в умовах воєнного часу. Прочитуємо деякі показові документи. З телеграми помічника Таврійського губернського комісара Біанкі Головному начальнику Одеського військового округу Феліцину від 30 серпня 1917 р.: «Видах збереження спокою і боротьби з контрреволюцією необхідне надання Вами мені права видання обов'язкових постанов з каральною санкцією в адміністративному порядку прошу термінового розпорядження телеграфом» [56, арк. 20]. У відповідь Головний начальник Одеського військового округу телеграфував: «Уповноважувати за Законом можливо лише на накладення стягнення в адміністративному порядку за порушення виданих вже мною обов'язкових постанов через що з питання про видання нових постанов треба щораз у потрібних випадках входити до мене з клопотаннями телеграфом» [56, арк. 21]. Утім, варто визнати: деякі резолюції, що виходили від військової влади, були своєчасні і цілком обґрунтовані вимогою часу.

Так, зокрема, 19 вересня 1917 р. Головний начальник постачання армій Румунського фронту генерал-лейтенант О.С. Санніков видав «Обов'язкову постанову», котра заборонила вивіз з меж Бессарабської, Херсонської, Таврійської губерній, повітів Балтського й Ольгопольського Подільської губернії та повітів Новомосковського, Катеринославського, Олександрівського та Павлоградського Катеринославської губернії жита, пшениці, полби, проса, гречки, сочевиці, квасолі, гороху, кукурудзи, ячменя, вівса, вівсюга, борошна й виробів з нього, солоду, висівок, крупи всякого роду та відходів виробництва з поименованого хліба, олійних насіннь, соняшника, лляного насіння, рапсу, олії, як коров'ячої, так і рослинної, маку і всяких макух.

Зазначена заборона розповсюджувалася на рогату худобу, овець та свиней, м'ясо, солонину, сало, жири, ковбаси та інші м'ясні продукти, шкіри та шкіряні вироби, а також на яйця, сіно, соломку, капусту, картоплю, часник, цибулю та хрін, мануфактуру, гас, бензин, нафту й мастила.

Перевезення зазначених вантажів та перегін худоби, овець і свиней безперешкодно дозволявся виключно між повітами однієї й тієї ж губернії.

Винні в невиконанні постанови підлягали штрафу до трьох тисяч рублів або тюремному ув'язненню до трьох місяців.

При цьому урядові, громадські та благодійні установи, міські та земські управління, приватні особи та фірми за дозволом вивозу будь-яких із зазначених вантажів мали звертатися з клопотанням до губернських або міських продовольчих управ, а останні – зі своїм висновком перепроводжували ці клопотання на остаточний дозвіл Одеської обласної продовольчої управи [56, арк. 26 зв.].

Здається, що реалізація даної постанови сприяла відносній продовольчій стабільності в регіоні.

Низку позитивних рішень з точки зору державного розвитку запропонували і органи місцевого самоврядування. Зокрема, важливу роль вони відіграли у створенні першого кримського вищого навчального закладу.

25 вересня 1917 р. відбулося історичне засідання Ялтинської міської думи, у ході якого було ухвалено: 1) визнати бажаним відкриття в м. Ялті університету, про що збудити відповідне клопотання перед Урядом; 2) визнати доцільним відкриття занять, для чого просити професорів, що заявили бажання читати лекції в Ялті, організувати науково-педагогічну частину природознавчого відділення фізико-математичного факультету; 3) доручити делегату м. Ялти клопотати перед Урядом про надання для університету будівель в Лівадії, про що просити також і комісара,

завідувача національними маєтками в Таврійській губернії С.С. Крима; 4) прагнути ввійти у зносини з Таврійським губернським земством, також клопотаним питанням про відкриття університету в Криму, та просити його підтримати це клопотання асигнуванням коштів з наявного вже зібраного на цей предмет капіталу; 5) ввійти у зносини і зацікавити ідеєю Кримсько-Ялтинського університету Всеросійський союз міст із метою одержання коштів, а також розіслати доповідь про університет в усі міські і земські управи, в університети й у студентські організації з проханням про грошову підтримку; 6) асигнувати з міських коштів необхідну суму на природознавче відділення фізико-математичного факультету, розмір якого доручити визначити фінансової комісії; 7) просити місцеве повітове земство взяти участь у витратах з утримання в Ялті університету; 8) доручити просвітньої комісії разом з міською управою прагнути до надходження приватних пожертвувань на потреби університету; 9) найближчу турботу про відкриття лекцій і про зміст їх доручити комісії з організації вищого навчального закладу, утвореної в засіданні Думи 24 серпня 1917 року (А.Г. Лонцька, К.Н. Черкезов, А.Ф. Солохін за участю професорів, представників від земств, Гірського клубу і Медичного товариства).

Ялтинська дума обрала делегатом на з'їзд Союзу міст у Москву голосного В.В. Нейкирха.

Діяльність ялтинської громадськості принесла свої плоди, і 17 жовтня 1917 р. Рада Київського університету св. Володимира направила телеграму в Ялту: «Ялта, Міська Дума, Лонцькій. Рада схвалила ідею філії в Криму, відбуваються вибори комісії з факультетів, висилаємо делегацію. За ректора Карпенко» [189, с. 6-21].

Відповідно до рішення Ради Київського університету, зі складу чотирьох факультетів Університету св. Володимира стала формуватися

Комісія щодо заснування Таврійського філіального відділення на чолі з професором Д.О. Граве.

З'їзд Всеросійського союзу міст, що відбувся напередодні Петроградського збройного повстання, підтримав ініціативу, озвучену головою Ялтинської міської думи В.В. Нейкирхом.

Комісія Міністерства народної освіти у справах вищої школи, засіданнями якої керував заступник Міністра народної освіти Тимчасового уряду В.І. Вернадський, також підтримала ідею утворення вищого навчального закладу в Криму й обіцяла першому кримському вузу щорічну субсидію розміром 300 000 рублів [288, с. 22-23].

Рада Київського університету 12 грудня ухвалила відкрити своє відділення у Криму, делегувавши своїх представників. Однак процес створення Університету в Тавриді був тимчасово перерваний новими революційними катаклізмами.

Підкреслимо, що відкриття і становлення в Криму Таврійського університету – воістину унікального освітнього, наукового і культосвітнього закладу – є однією з найважливіших заслуг органів місцевого самоврядування за весь період революції та Громадянської війни.

Незважаючи на окремі досягнення, в цілому ситуація в Таврії в період с лютого до жовтня 1917 року характеризувалася відомою організаційною плутаниною, слабкістю та низькою ефективністю нової влади, що стало виявлятися з перших днів після Лютневої революції.

Показовим є архівний документ – звернення мелітопольського міського голови А. Панкеєва до Таврійського віце-губернатора С.В. Горчакова напередодні зміни влади в губернії від 4 березня 1917 р.

Згідно з цим зверненням, 3 березня 1917 року, після завершення засідання Мелітопольської міської думи, голосний Степанов зробив

повідомлення про отриману їм телеграму щодо утворення нового Уряду. Голосними було запропоновано скликати нараду думи за участю представників від різних товариств, установ та корпорацій для вирішення питань, що впливають з ходу сучасних подій. Але під час перерви група місцевих обивателів на чолі з Ліберовим, що залишилася в залі, влаштувала демарш, звинувативши міського голову у підтриманні організаційних зв'язків з діючою на той момент губернаторською гілкою влади.

4 березня 1917 року роботи на місцевих заводах зупинилися, і магазини за вимогою службовців були закриті. У приміщення земської управи з'явилися робітники та службовці й улаштували там нараду, причому були обрані: Рада робочих депутатів й Виконавчий комітет, перший у складі 30, а другий – 15 осіб.

О сьомій годині вечора 4 березня робітники в супроводженні «численної юрби» прибули до будинку міської управи та відкрили на вулиці мітинг за участю все того ж Ліберова. Голова Виконавчого комітету новообраної Ради заявив міському голові, що відтепер обрані особи будуть керувати міськими справами [57, арк. 93-94].

На просторі Кримського півострова Ради були утворені в Севастополі, Сімферополі, Керчі, Феодосії, Ялті, Карасубазарі (нині Білогірськ), Перекопі [402, с. 56].

Про дуже непростий характер взаємин Таврійського губернського комісара з радами свідчить, зокрема, звернення до нього Виконавчого комітету Ради робочих і солдатських депутатів м. Сімферополя від 29 липня 1917 р.: «Виконавчий комітет просить Вас повідомити про причини видання Вами обов'язкової постанови про заборону в місті мітингів і зборів без оповіщення про таку постанову, що готується, Виконавчого комітету» [56, арк. 11].

З канцелярії комісара 14 серпня 1917 р. була надана відповідь, згідно з якою обов'язкова постанова про заборону мітингів була видана 24 липня 1917 року у зв'язку з очікуванням масштабних безладів з приводу тимчасового арешту контррозвідувальними органами муфтія Ч. Челебієва. До того ж пояснювалося, що губернський комісар, відповідно до порядку, встановленому загальгубернськими з'їздами, завжди спирався у своїх рішеннях не на Виконавчий комітет Ради робочих і солдатських депутатів, а на більш широку організацію – Виконавче бюро Губернського комітету, до якого входили також представники від Виконавчого комітету, адже збирати бюро не було часу [56, арк. 12-12 зв.].

Для апарату губернського комісара (як і в цілому по країні) був властивий багато в чому декларативний характер рішень актуальних управлінських задач. Об'єктивні можливості його були вкрай обмеженими, особливо через процеси соціальної деструкції, що підсилювалися протягом 1917 року.

У цьому контексті процитуємо показове звернення Таврійського губернського комісара у Виконавчий комітет Ради робочих і солдатських депутатів м. Сімферополя від 20 травня 1917 р.: «На звернене до мене прохання Комітету про виклик у м. Сімферополь колишнього начальника жандармського управління полковника Мадатова, який знаходиться нині на дійсній військовій службі, вважаю за необхідне повідомити, що виконати це прохання я можу лише за умови, якщо Комітет гарантує, що Мадатов тут не буде арештований, тому що **виписувати його в Сімферополь для арешту я вважаю незручним** (виділене нами – А.І.). Якщо ж Комітет все-таки арешт Мадатова вважає неминучим, то я рекомендував би про затримку і доставляння його сюди повідомити безпосередньо в Штаб Одеського Військового Округу, у розпорядженні якого він знаходиться» [57, арк. 297-297 зв.].

Відсутність ідилії у взаєминах рівнобіжних органів влади рельєфно підтверджується ще одним цікавим документом, а саме, скаргою керуючого маєтком Асканія-Нова Дніпровського повіту від 25 травня 1917 р., зверненою до Таврійського губернського комісара. Згідно з документом, 6 травня 1917 року члени Херсонського Виконавчого комітету робочих і солдатських депутатів незаконно забрали з економії Асканія-Нова гвинтівки, мисливські рушниці, револьвери тощо, котрі належали власнику маєтку. Природно, що в скарзі містилося також прохання до комісара повернути конфісковані речі до економії [57, арк. 342-342 зв.].

Важливо відзначити, що існуюча система влади часом парадоксально сковувала природні ініціативи губернського комісара, спрямовані на її зміцнення. З телеграми відділу у справах місцевого керування Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду вже Таврійському губернському комісару від 17 вересня 1917 р.: «У "Звістках Бердянської Ради Робочих і Солдатських Депутатів" від 1 вересня ц.р. надрукована Ваша обов'язкова постанова про заборону друкування і поширення в м. Сімферополі та межах Таврійської губернії без Вашого дозволу відозв і оголошень. Унаслідок незаконності зазначеної обов'язкової постанови Міністерство Внутрішніх Справ пропонує Вам її скасувати. За Міністра Внутрішніх Справ Товариш Міністра [підпис]. Керуючий відділом [підпис]» [56, арк. 28].

У відповідь Таврійський губернський комісар повідомляв: « <...> у дні виступу генерала Корнілова були спроби друкувати відозви Корнілова й оголошення, що вихваляють заколот, тому існуючий тоді об'єднаний комітет революційних організацій прийняв рішення, у виді виняткової міри, заборонити друкування і поширення в м. Сімферополі та межах Таврійської губернії, без попереднього дозволу Губернського Комісара,

відозв і оголошень, про що я і видав відповідну обов'язкову постанову, що я скасував зараз же після одержання телеграми Тимчасового Уряду про ліквідацію Корніловського заколоту» [56, арк. 29-29 зв.]. (Глибоко примітно, що пізніше Таврійський губернський комісар М.М. Богданов візьме діяльну участь у легендарному «Крижаному поході» Л.Г. Корнілова й у діяльності антибільшовицького Другого Кримського крайового уряду).

19 вересня 1917 р. Міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду О.М. Нікітін підписав «Тимчасове положення про губернських (обласних) і повітових комісарів», затверджене головою О.Ф. Керенським. Відповідно до документу, губернський комісар офіційно іменувався представником Тимчасового уряду в губернії, що здійснює нагляд за точним і помірним у губернії дотриманням законів, постанов і розпоряджень Уряду місцевими органами керування і самоврядування [138. – 27 октября 1917. – № 75].

Губернські комісари входили до номенклатури Міністерства внутрішніх справ та повинні були призначатися на посаду з числа осіб, які одержали «вищу, по перевазі юридичну, освіту», і звільнитися з посади Тимчасовим урядом за поданням міністра внутрішніх справ.

У функції губернського комісара входило вживання заходів щодо ознайомлення населення з законами, постановами і розпорядженнями Тимчасового уряду й інших центральних державних установ, а також нагляд за станом і діяльністю всіх губернських і повітових цивільних урядових установ, за винятком судових місць, установ державного контролю, державного банку і вищих навчальних закладів. В інших навчальних закладах нагляду губернського комісара не підлягала навчально-виховна частина.

Для виконання цих функцій губернський комісар наділявся правом загального огляду діловодства місцевих установ губернії, вимоги

необхідних повідомлень та пояснень, а також правом здійснення відповідних ревізій.

Всі урядові заклади в губернії мали повідомляти губернського комісара про призначення, переміщення, звільнення посадових осіб цивільного відомства. Ключове значення в «Тимчасовому положенні» мав пункт 9, згідно з яким, у випадку замічених у діяльності місцевих урядових установ недоглядів, порушення закону, перевищення або бездіяльності влади, губернський комісар, у залежності від обставин, мав пропонувати вжити заходів щодо виправлення помічених недоліків; доводив інформацію про них до відома начальства за приналежністю; вживав заходів до накладення дисциплінарного стягнення у відношенні посадових осіб; приносив протести в суд по адміністративних справах; повідомляв прокурорський нагляд на предмет порушення карного переслідування.

Нагляду губернського комісара підлягали також органи місцевого самоврядування, губернські і повітові адміністративні установи (продовольчі комітети, земельні комітети і т.д.).

На розпорядження і постанови цих суспільно-адміністративних установ губернський комісар, у випадку визнання їм таких незаконними, мав приносити протест в адміністративне відділення окружного суду. У випадку невідповідності цих постанов і розпоряджень державним інтересам, суспільної користі, потребам чи законним інтересам окремих осіб, комісар приносив протест у вищу інстанцію в порядку підпорядкованості, причому зазначений протест не припиняв дії таких постанов і розпоряджень.

У свою чергу, скарги на дії губернських комісарів та їхніх помічників, що підлягали розгляду в порядку адміністративного суду, приносилися у Перший Департамент Урядового Сенату [138. – 27 октября 1917. – № 75].

Найближчим помічником губернського комісара в повіті Тимчасовим положенням оголошувався повітовий комісар, який призначався на посаду міністром внутрішніх справ за поданням губернського комісара з числа осіб, що одержали «освіту не нижче середньої», і який мав у розпорядженні аналогічні повноваження у масштабах повіту.

Таким чином, Лютнева революція призвела до кардинальних трансформацій системи організації влади в центрі та на місцях, зокрема, на просторі Таврійської губернії.

Тимчасовий уряд намагався вибудувувати досить ліберальну модель керування на основі принципу «розділення влади» й створення розгалуженої бюрократії, що було практично нереальним в умовах наростаючої в країні соціально-політичної кризи.

Процес фрагментації влади – тобто боротьба за всю повноту повноважень між Тимчасовим урядом та його регіональними апаратами, Радами та органами військового керування – виявлявся в Криму практично з перших днів перемоги революції та негативним чином відбивався на ефективності діяльності державних установ.

2.2. Діяльність кримських державних установ Тимчасового уряду в умовах соціальної деструкції

За справедливим зауваженням авторів «Історії Росії з найдавніших часів до початку XXI століття», «за вісім місяців існування Тимчасового уряду становище в країні погіршилося у всіх відносинах. Матеріальне становище всіх груп населення погіршувалося з небувалою швидкістю» [368, с. 1331-1332].

У цьому зв'язку відзначимо, що при Тимчасовому уряді темпи збільшення грошової маси в обігу у чотири з гаком рази перевищували аналогічний показник доби правління Миколи II. Загальна сума паперових грошей, що знаходилися в обігу на 1 листопада 1917 року, склала 19 574,7 млн. рублів [419, с. 84]. За зауваженням дослідників А.І. Малишева, В.І. Таранкова, І.М. Смиренного, «за 8 місяців перебування у влади Тимчасовий уряд випустив паперових грошових знаків більше, ніж уряд Миколи II за 32 місяця світової війни» [419, с. 84].

Відповідно, давалося взнаки істотне подорожання продовольства. Восени 1917 року порівняно з 1914 роком хліб став дорожчим у 16 разів, цукор – у 27 разів, м'ясо – у 5 разів, картопля – у 20 разів [419, с. 84].

Поряд зі ставкою на необмежену емісію, що призводила до гіперінфляції, Тимчасовий уряд та його органи на місцях припускались важливих помилок і в сільськогосподарській сфері. Найважливіша з цих помилок – відкладання вирішення земельного питання до скликання Установчих зборів. Внаслідок цього, безземельне селянство, яке в Криму складало понад 40 %, змушено було на кабальних умовах вступати в орендні відносини з поміщиками та заможними селянами. За даними, котрі наводить дослідник П.М. Надинський, в Євпаторійському повіті до оренди вдавалося понад 60 % селянських господарств, в Перекопському повіті – понад 57 %. При цьому провідною формою оренди була

скопщина – тобто форма оренди, коли орендар сплачував землевласнику половину і більше врожаю, а також певний час працював на власника на відробітках [430, с. 8, 284].

Крім цього, додатковим тягарем на селянина лягав обов'язок поставок рогатого скота, мобілізація коней тощо. Тільки за 1917 рік Крим мав надати армії понад 200 000 голів крупного рогатого скота, свиней та овець [430, с. 7].

Звичайно, невирішеність земельного питання сприяла підсиленню протестних, позаправових дій та настроїв на селі, суцільній радикалізації суспільства.

Варто погодитись з дослідником М.П. Єрошкіним, що «часті формування урядів (маються на увазі чотири склади Тимчасового уряду – А.І.) та все більш довгі кризи свідчили про непорочність державного строю...» [321, с. 323].

В Таврійській губернії, як і в цілому в країні, політична, фінансова, соціальна криза співвідносилася та значною мірою зумовлювалася кризою управління, до чого об'єктивно призводила фрагментація влади.

Важливо відзначити, що система правоохоронних органів, на які за визначенням мав спиратися Таврійський губернський комісар, в умовах революційних трансформацій (а по суті деструкції правоохоронної системи) була несталою та досить розбалансованою.

Так, органи міліції, що прийшли на зміну розпущеної поліції і жандармерії, відчували колосальний недолік фінансування. Згідно з архівними матеріалами, з 288816 рублів 4 копійок, відпущених на утримання Сімферопольської міської і повітової міліцій, Бахчисарайської міської, Євпаторійської повітової, Феодосійської міської і повітової, Перекопської повітової, Мелітопольської міської і повітової, Бердянської

міської і повітової, Ялтинської повітової і міської міліцій у березні-квітні 1917 року фактично було виділено 86222 рубля 9 копійок [72, арк. 10].

Йшло нескінченне листування з центром. В одній з циркулярних телеграм, що надійшли Таврійському губернському комісару з Петрограда від заступника міністра МВС Д. Щепкіна, зокрема, говорилося, що, згідно з повідомленням міністра фінансів, місцеві виконавчі комітети та громадські організації неодноразово зверталися з клопотаннями про асигнування у їхнє розпорядження кредитів на утримання міліції та інші витрати. З приводу того, що вирішення цих питань відносилось до компетенції Міністерства внутрішніх справ, Д. Щепкін пояснював, що подібні клопотання за умови відповідності вказівкам міністерства повинні бути спрямовані при посередництві губернського комісара у відповідні центральні установи МВС [72, арк. 44].

Складну ситуацію наочно характеризує інформація, озвучена в ході четвертого засідання Сімферопольського міського громадського комітету (функціонував з березня до серпня 1917 року) від 18-го березня 1917 року: «Усі діла й архів жандармського управління були перевезені спочатку в губернське правління. У зв'язку з тим, що губернському правлінню не було надано спеціального приміщення, а справ виявилася така маса, що їх звалювали в різних кімнатах і навіть швейцарській губернського правління, можна припустити, що дещо пропало» [34, арк. 5].

Поряд із міліцією, після Лютневої революції функціонували комітети військово-народної охорони та військово-залізничні комісії, яким давалося право відбирати у підозрілих осіб зброю, спиртні напої й робити огляд речей, а також спостерігати за посадкою пасажирів, здійснювати контроль квитків при посадці, не допускати переповнення вагонів за норму, видаляти пасажирів з дахів тощо [58, арк. 164 зв.].

Немаловажним було питання щодо права на арешти та обшуки. В оголошенні від 19 квітня 1917 р. помічник Таврійського губернського комісара П. Бобровський відзначав: «Доводжу до загального відома, що, відповідно до постанови Виконавчого бюро Таврійського губернського комітету, арешти й обшуки можуть здійснюватися тільки за письмовими ордерами губернського і повітових або, де такі є, міських комісарів і начальників міської, повітової та дільничної міліції» [58, арк. 122].

В документі також повідомлялося, що при Таврійському губернському комісарі створена Особлива слідча комісія, яка складається з представників громадських організацій, для розслідування скарг і заяв про злочинні діяння посадових осіб при «старому режимі» та «про провокаторські і контрреволюційні дії» окремих осіб та груп. Аналогічні комісії засновувалися й у повітах.

Виконавче бюро Таврійського губернського комітету представників громадських організацій звернулося до громадян із закликом «не робити самочинних арештів і обшуків», доводячи інформацію про кожен випадок до уваги комісарів, начальників міліції чи слідчої комісії [58, арк. 122].

Однак вже 31 липня 1917 р. помічники губернського комісара П. Біанкі та вищезгаданий П. Бобровський змушені були видати нове оголошення, відповідно до якого заборонялося під страхом кримінальної відповідальності усім без винятку урядовим та громадським установам, а також посадовим і приватним особам піддавати будь-кого затримці чи обмеженням у праві вільного обрання місця проживання та користування свободою слова.

Пояснювалося, що новий порядок арешту полягав в тому, що арешти могли здійснюватися виключно судовою владою, або ж, у випадку захоплення будь-кого на місці злочину, міліцією і без постанови судової

влади, але при неодмінній умові негайної передачі арештованого і всіх доказів проти нього у розпорядження судової влади.

Арешти, здійснені поза зазначеним порядком, за постановами різного роду виконавчих комітетів, слідчих комісій та інших організацій, не наділених судовою владою, оголошувалися незаконними, і проти осіб, що брали в них участь мало збуджуватися карне переслідування [58, арк. 152].

Поряд з міліцією та судами, визначеною правоохоронною компетенцією була наділена й контррозвідка.

Згідно з постановою Тимчасового уряду «Про права й обов'язки чинів сухопутної і морської контррозвідувальної служби з провадження розслідувань», підписаною Головою Г.Є. Львовим, службовці контррозвідувальних органів мали вживати усіх належних заходів щодо виявлення шпигунів та їхніх організацій, а також осіб, які своєю діяльністю могли сприяти неприятелю в його ворожих діях проти Росії або союзних з нею держав.

Для допомоги при проведенні виїмок, обшуків і арештів запрошувалися чини місцевої міліції або відповідних їй органів.

Арештовані закріплялися за відповідним відділенням контррозвідки, причому копія постанови про арешт перепроводжувалася в місце утримання, до прокурора окружного суду і до завідувача центральним бюро.

Вимоги про затримку мали надсилатися до чинів міліції або відповідних їй органів. За відсутністю таких, затримка могла здійснюватись чинами органів контррозвідки безпосередньо [138. – 1 августа 1917. – № 50].

З одного боку, варто відзначити, що певна лібералізація режиму правоохоронної діяльності цілком знаходилася в руслі загальної

демократизації суспільно-політичного життя Росії, та, зокрема, Таврійської губернії.

Але з іншого боку, архівні джерела свідчать, що на ділі встановлений «баланс інтересів» нерідко порушувався, що призводило до нерозберихи, нескінченного листування, бюрократизації, особливо небезпечній в умовах набираючих силу процесів соціальної деструкції. Поступово державна влада Тимчасового уряду та його місцевих установ відпускала важелі не просто елементарного контролю за поточною ситуацією, а й загалом – важелі самозбереження.

Не випадково, що в секретному листі прокурору Сімферопольського окружного суду з боку начальника морського відділення контррозвідки при Штабі Севастопольської фортеці від 8 серпня 1917 року відзначалося, що в тій частині оголошення Таврійського губернського комісара, де говорилося про виключне право арешту тільки у судової влади, мається суттєвий пробіл. На думку автора листа, такий недогляд мав сприяти небажаним ускладненням у тих випадках, коли службовці контррозвідки будуть діяти відповідно до зазначених норм чинного права серед населення, яке може заперечувати права й обов'язки чинів контррозвідувальної служби, будучи неправильно інформовано місцевим представником Тимчасового уряду [58, арк. 154].

У той час, коли між існуючими владними структурами йшли суперечки навколо трактування власної компетенції, при Радах утворювалися т.зв. «летучі загони», дії яких часом нагадували нальоти кримінальних банд.

Так, наприклад, 28 квітня 1917 р. Виконавче бюро Таврійського губернського громадського комітету звернулося у Севастопольський центральний виконавчий комітет Ради депутатів армії, флоту і робітників у зв'язку з діями летучого загону виконкому Ради, що зробив обшук у

колишнього земського начальника Перекопського повіту Сахновського, відібравши в останнього зброю, котра була приватною власністю. Знов привертає увагу відверто декларативний тон листа: «Для того, щоб не вносити дезорганізації в губернське життя, що налагоджується на місцях, щоб не викликати у населення думки про те, що влада неспроможна захистити його від дій окремих осіб, Виконавче бюро ухвалило звернутися до Севастопольської Ради делегатів армії, флоту і робітників із проханням координувати свої дії в межах губернії з Губернським комітетом...» [73, арк. 20-21].

У світлі наведених фактів не дивно, що на загальному тлі широкої демократизації влади та її боротьби із проявами «контрреволюції» серед населення і військовослужбовців перманентно підсилювалася тенденція до свавілля й анархії. Показово, що до осені 1917 року активізувався процес щодо захоплення земельної власності.

У Феодосійському повіті селянами були захоплені землі поміщика Фелінова, в Євпаторійському повіті – поміщиків Шнейдера і Трещова, у селі Мазанка Сімферопольського повіту заорали землі поміщика Семаковського [430, с. 32].

16 червня 1917 р. Таврійський губернський комісар направив Сімферопольському повітовому комісару повідомлення з приводу «ворожих відносин» селян сіл Коуш, Улусали, Авджикой, Біясала, Мангуш, Бешуй, Сабли та Курци до чинів лісовий стражі, що виразилося в побитті Бахчисарайського лісничого Рогозіна та об'їждчика Дундученко, у самовільному виселенні з казенних квартир об'їждчиків Бешуйського лісництва Шульгіна, Кособродова та ін., а також у погрозах вигнання всіх чинів лісової стражі із заміною їх іншими. «Прошу Вас, у випадку звернення будь-кого з чинів лісової стражі, сприяти їм при виконанні покладених на них доручень, роз'яснивши, разом з тим, селянам

перелічених сіл необґрунтованість запропонованих ними вимог», – писав, зокрема, М.М. Богданов [25, арк. 9-9 зв.].

Про подібні процеси Таврійському губернському комісару з тривогою повідомляла і Таврійська духовна консисторія у зверненні від 15 вересня 1917 р.: «Комітет сусіднього села Узенбаш, після відвідування цього села делегатами-матросами із Севастополя, заборонив Управлінню Херсонського монастиря робити в лісовій дачі розпочате 3-го цього вересня чергове рубання дров на дозволеній Таврійським лісоохоронним комітетом лісосіці <...> За інформацією жителів села Узенбаш, ці матроси вчили їх, що вони тепер можуть користуватися монастирським лісом, як своїм власним» [69, арк. 35-35 зв.].

Тут слід зауважити, що влітку 1917 року в Таврійській губернії організовувалися численні земельні комітети та Ради селянських депутатів. Селянські депутати ввійшли до складу Рад у Євпаторії, Мелітополі, Бердянську, Каховці, Голої Пристані Дніпровського повіту. Земельні комітети повели боротьбу за перехід всіх орендних земель у їхнє розпорядження. При цьому зростала кількість селян, які припиняли сплату орендних грошей, захоплювали скопщину та неопрацьовані поміщицькі землі. З поміщицьких маєтків низові волосні земельні комітети вилучали корма: солому, сіно, полову тощо [282, с. 38].

При цьому в багатьох селах Таврійської губернії земельні комітети приймали постанови, у яких священикам пропонувалося залишати приходи, у деяких випадках комітети відбирали церковну землю або призначали за неї орендну плату, що прямо суперечило політиці Тимчасового уряду в земельному питанні [69, арк. 11]. Запропоновані Таврійським губернським комісаром захисні міри через зазначені вище причини в цілому не змогли змінити цю тенденцію.

Цю тезу наочно підтверджує листування згаданого вище Архієпископа Дмитра (Абашидзе) з Таврійським губернським комісаром М.М. Богдановим, виявлене нами у фондах Державного архіву в Автономній Республіці Крим.

Зокрема, в листі від 13 квітня 1917 р. Архієпископ повідомив, що від благочинних Таврійської єпархії надходили на адресу єпархіального керівництва заяви про те, що серед населення в багатьох приходах мали місце судження про відібрання в причтів церковних земель і про припинення видачі причтам суспільної платні як винагороди за їхню працю на приході.

Водночас автором звернення відзначалися протиправні дії Виконавчого комітету села Рубанівки Мелітопольського повіту, котрий запропонував місцевому священику, який прослужив у приході понад 45 років, до 1 травня 1917 року залишити приход. Причому, згідно з текстом листа, рішення Виконавчого комітету було прийнято всупереч бажанню більшості парафіян зазначеного села.

У своєму листі Архієпископ Дмитро справедливо наголошував на тому, що порушення сільськими товариствами «прийнятих на себе зобов'язань до причтів своїх церков є дією неприпустимою, протизаконною, такою, що у корені підриває нормальний плин державного життя» [69, арк. 4-4 зв.].

27 квітня 1917 р. Архієпископ Дмитро повідомляв про свавілля комітету села Шотовки Мелітопольського повіту, представники якого на власний розсуд стали змінювати церковний причт, вимагали церковну касу. При цьому є показовим, що повітовий Виконавчий комітет залишив дії сільського комітету без розгляду [69, арк. 1-1 зв.].

Представляється, що дуже непросте становище Православної церкви в Тавриді після Лютого мало не тільки «стихійне» підґрунтя. У цьому

зв'язку відзначимо, що Православна церква протягом сотень років не просто виконувала місію найважливішого духовного центра й осередку високих моральних цінностей, але й унікальної духовної установи, яка благотворно впливала на поступальний динамічний розвиток суспільства. Не випадково тому, що, у свій час, у відповідь на інформацію севастопольського градоначальника про «небажаний розвиток сектантського руху» у місті-фортеці та головній базі Чорноморського флоту, імператор Микола II наклав резолюцію: «Їм там не місце, вжити заходів до їхнього видалення» [93, арк. 1 зв.].

Архівні джерела дають підстави для висновку, що після Лютого певними політичними силами велася цілеспрямована робота з публічної дискредитації церковних установ, про що наочно свідчить звернення Таврійського Архієпископа Дмитра до губернського комісара М. Богданова від 10 червня 1917 р. Згідно з цим документом, ігуменя Топловського жіночого монастиря Параскева (Родимцева) звернулася до керівництва єпархії за захистом від безпідставних обвинувачень на адресу Топловського монастиря, які наводилися у газетах «Південні Відомості» та «Російське Слово». В цих публікаціях автори назвали один з найбільш авторитетних серед парафіян кримських монастирів «базою чорної сотні», хоча такі твердження не відповідали дійсному стану справ.

«Ясно, що подібні описаним у газетах слухи розпускаються зловмисно, з метою, мабуть, збудити місцеве населення й особливо сторонній люд», – зауважувалося в згаданому листі [69, арк. 16-17].

Глибоко примітно, що вже після Жовтневого перевороту в Петрограді, а саме 29 жовтня 1917 року, Таврійський губернський комісар телеграфував Алешкінському повітовому комісарові (Дніпровський повіт): «Священик села Рибалчого Русаневич телеграфує двокрапка Рибалчому школа закрита вчительки вигнані мені загрожують самосудом залишаю

прихід крапка Негайно вживіть заходів відновленню порядку прав потерпілих Винних залучіть відповідальності» [69, арк. 46].

Для оцінки соціокультурної ситуації, властивій Таврійській губернії в міжреволюційний період, варто звернути увагу на ще один показовий архівний документ – а саме, на відозву Таврійської ученої архівної комісії, яка, за оцінкою професора С.Б. Філімонова, «в умовах революції та Громадянської війни набувала значення головного на півострові хоронителя історичної пам'яті та культурних традицій» [487, с. 13], до всіх жителів Таврійської губернії від 22 квітня 1917 року.

«Наша благословенна Таврида багата залишками стародавності та старовини, але дуже багато з них, на жаль, знищені від недоліку охорони, людського неуцтва і недбалості та користі зловмисних людей», – відзначалося, зокрема, в цей показовій відозві за підписом Голови ТУАК А.І. Маркевича [58, арк. 124-125].

Системна криза виявлялася майже у всіх сферах: у фінансовій сфері панувала гіперінфляція, пошту охопила мітингова стихія, що суттєво ускладнювало зв'язок місцевої влади з Центром.

Але найбільш загрозливих масштабів кризові явища набули у збройних силах (включаючи військово-морський флот і повітряні сили [230, с. 146-152]).

«Що відбувалося в Петрограді, те одночасно було і на фронті. У дійсності військового фронту більше вже не було. Бушували орди розгнуданих солдатів, що по-звірячому розправлялися зі своїми офіцерами. Були навіть випадки розп'ять...», – свідчить полковник інженерних військ В.П. Всеволожський [152, с. 11].

Факти відвертої наруги над ідеалами й цінностями дореволюційної епохи, котрі яскраво відобразили стрімке розкладання «старої армії», спостерігаються у спогадах начальника медичної служби ескадри

повітряних кораблів К.Н. Фіне. Автор згадує, як 31 березня 1917 року численний гарнізон Вінниці одержав наказ вишикуватися зі зброєю на плацу казарм 73-го піхотного Кримського полку, що знаходився у Вінниці в мирний час. З військами висловив бажання говорити колишній член другої Державної думи Семенов. Передавши вітання від Ради солдатських і робочих депутатів, цей колишній парламентар у своїй промові згадав про Наполеона, що приходив у Росію нібито для того, щоб дати їй землю і волю.

У зв'язку з цим К. Фіне влучно підсумовує: «Яке відношення мав імператор Наполеон до "завоювань пролетаріату", було неясно не тільки слухачам, але, ймовірно, і самому оратору, однак це не перешкодило качати його під звуки "Марсельєзи", причому начальник гарнізону і деякі офіцери та чиновники шанобливо підтримували за чобіт цього посланника Рад (виділене нами – А.І.), ймовірно, бажаючи тим краще висловити свою солідарність з цими останніми» [230, с. 146].

Ще один знаковий фрагмент: «22 квітня 1917 р. у Вінниці ховалися з військовими почестями (через брак інших) жертви царського режиму, трупи чотирьох страчених ще в 1916 р. за вироком воєнно-польового суду: двох австрійських шпигунів, одного мародера й одного чиновника, що згвалтував семирічну дівчинку <...> але це не перешкодило влаштувати всім їм урочистих похорон за участю частин гарнізону» [230, с. 146-147].

Безсумнівно, негативний вплив згаданого вище «Наказу № 1» відчувався й у Криму, про що свідчить низка виявлених нами джерел.

5 квітня 1917 р. начальнику гарнізону м. Сімферополя була надіслана телеграма наступного змісту: «Зуях бажана облава дезертири крадіжки начальник міліції колишній пристав підпоручик Кириєнко» [57, арк. 303]. «Севастопольська конвойна команда відмовила в прийнятті дезертирів і новобранців, що ухиляються від відбування військової повинності,» [57,

арк. 165], «кулеметна команда» м. Орехова клопотала, «щоб заарештували нашого начальника або ж надіслали кого-небудь нам допомагати в цій справі» [57, арк. 169]. Перелік цих прикладів можна продовжити дедалі більше.

Головне управління у справах міліції і забезпечення особистої і майнової безпеки громадян МВС Тимчасового уряду 28 травня 1917 р. розіслало губернським, обласним та міським комісарам циркуляр, у якому з тривогою відзначалося, що через численні випадки порушення солдатами порядку судноплавства на внутрішніх водних шляхах, захоплення ними суден, самовільну зміну їх напрямку та інші насильницькі дії, що грозили повним розладом транспорту, МВС запропонував представникам Тимчасового уряду терміново увійти в зносини з місцевими виконками Рад робочих і солдатських депутатів, роз'яснюючи останнім важливість правильного використання водних шляхів [57, арк. 338].

На флоті, котрий все більш виходив з-під контролю влади, поступово складалася загрозлива ситуація, що надалі призвела до масового терору кримських «варфоломіївських ночей».

Як відзначає дослідник В.І. Корольов, військова дисципліна стала падати вже на початку періоду Лютневої революції. Зокрема, вже 2 березня начальник штабу Чорноморської дивізії підполковник А.І. Верховський писав у своєму щоденнику, що нижчі чини говорили з офіцерами зухвалим тоном, багато хто припинив віддавати їм честь, побачивши в офіцерах політичних ворогів. 4 березня матроси лінкора "Імператриця Катерина II" висунули вимогу видалення офіцерів з німецькими прізвищами. На мітингах все частіше лунали заклики до непокори командирам [391, с. 8-9].

Посилення на флоті впливу ліворадикальних чорноморців, які від вимог щодо відсторонення неугодних командирів переходили до практики

обшуків та арештів офіцерів, приводить до серйозного конфлікту з адміралом О.В. Колчаком і до змушеного відкликання останнього Тимчасовим урядом. Процес радикалізації флоту ще більш підсилювався з прибуттям у Севастополь делегацій балтійських моряків, які відверто транслювали більшовицькі настрої [391, с. 8-9].

Після Жовтневої революції в Петрограді, наприкінці листопада 1917 року, земсько-міський з'їзд утворив з числа представників демократичних повітових і волосних самоуправлінь «Раду народних представників», яка по суті уособлювала кадетсько-есеро-міншовицький уряд Криму.

Ця структура включала у свій склад 48 членів – представників земств, Рад, національних та інших організацій, а Головою був присяжний повірник меншовик К.К. Ворошилов.

Відомий політичний і земський діяч Росії В.А. Оболенський у своїх спогадах відмічав, що Рада народних представників була одночасно законодавчою і вищою виконавчою владою. Однак при цьому «ні на законодавство, ні на керування в "Раді" не було часу, тому що час витрачався на нескінченні засідання, де велися безглузді суперечки між представниками партій. А якщо взяти до уваги, що засідання ці влаштувалися привселюдно в розпаленій атмосфері політичних пристрастей, то легко можна собі уявити характер ділової роботи "Ради". Фактично "Рада" не мала ніякої влади та, імовірно, велика частина підвладного їй населення не підозрювала навіть про її існування. Однак формально владу "Ради" визнавав навіть татарський Курултай, що мав у Раді своїх представників» [194, с. 67].

Практично паралельно з Радою народних представників у ході з'їзду активістів кримськотатарського національного руху – Курултаю – була утворена «Директорія» – кримськотатарський уряд, що складався з п'яти міністрів (директорів) на чолі з муфтієм Челебієвим. Цей уряд був по суті

структурою квазідержавною, але, проте, він приступив до створення власних збройних формувань, а саме, татарських військових частин, ядром яких стали кілька ескадронів кінного полку. Посаду Директора у військових справах посів Д. Сейдамет – політик яскраво вираженої протурецької орієнтації.

Незважаючи на серйозні внутрішні протиріччя між кримськотатарським і російським національними рухами, на початку грудня 1917 р. Рада народних представників об'єднала сили з Директорією для протидії намаганням кримського осередку РСДРП (б) захопити владу на півострові. З цією метою з боку РНП був утворений Штаб кримських військ під командуванням колишнього офіцера царської армії полковника Макухіна [402, с. 57-58].

Як показали наступні події, цей альянс продемонстрував повну нежиттєздатність. Варто уваги, що глава Директорії Ч. Челебієв «2 січня 1918 р. віддав наказ ескадронам зайняти Народний будинок у Сімферополі, де були розташовані громадські та політичні організації, під резиденцію національного уряду та заявив про претензії татар на всю повноту влади в Криму [388], що суттєво загострило внутрішні стосунки в антибільшовицькій коаліції.

Згідно з даними наративних джерел, наприкінці 1917 року в губернії «лад був анархічний»: «Кожне місто, кожне село керувалися своїми комітетами, вірніше ж – майже не керувалися, а жили залишками старого звичного порядку <...>. Населення стало прибігати до самосудів» [194, с. 60].

Таким чином, характерною ознакою діяльності кримських державних установ Тимчасового уряду в умовах соціальної деструкції можна вважати неспроможність подолати кризові явища в соціально-

економічному життю краю, консолідувати суспільство, запобігти його радикалізації.

З одного боку, місцеві державні установи фактично стали заручниками невдалої політики Центру.

З іншого, варто визнати, що їхній власний інструментарій в умовах зростаючої анархії був обмежений як відповідними правовими механізмами, так і браком належних кадрів, особливо в судовій та правоохоронній системах.

Однією з найбільш важливих причин загальної поразки місцевої влади наприкінці 1917 – початку 1918 років слід вважати також відсутність єдиної та чіткої ідеології, програми дій. Провідні політичні сили – кадети, есери, меншовики, а також представники національних рухів, перш за все кримськотатарського руху, відстоювали власні ідеології і не змогли протиставити більшовицькій агресії консолідовану державницьку альтернативу.

Висновки до Розділу 2

Лютневу революцію справедливо можна вважати своєрідною «крапкою бифуркації», початком етапу масштабних трансформацій суспільно-політичної системи Російської імперії.

Революції передувала системна криза політичного режиму. Складовими цієї кризи були глибока стагнація абсолютистської владної вертикалі, нездатність її вчасно реагувати на виклики сьогодення, розлад адміністративно-управлінського механізму, недостатнє розуміння та відверте ігнорування владою національних проблем, недооцінка інформаційних та пропагандистських чинників, невирішеність земельного та робочого питань, додаткову гостроту яким надавала тривала участь країни у Першій світовій війні, масові мобілізації населення та невдачі на фронтах, а також гостра продовольча криза.

Поряд із цим, треба зауважити, що в історіографії досі недооцінюється інструментальний вимір Лютневої революції. Втім однією з рушійних сил революційного процесу фактично виступила значна частка чиновництва, держапарату, яка використовувала революційні події для збереження власних позицій при владі, власного політичного впливу, а в низці випадків відверто боролася за доступ до розподілу ресурсної бази країни. Крім цього, вже на стадії народження та первісного розвитку революції, її прагнули використовувати у якості геополітичного інструменту окремі суб'єкти міжнародних відносин, перш за все кайзерівська Німеччина, про що наочно свідчить ціла низка історичних, в тому числі архівних, джерел.

Не викликає сумнівів, що Лютнева революція – надзвичайно складне та багатогранне явище. Вона зумовила кардинальні зміни в системі державного управління, підняла на якісно новий рівень державне осмислення національної проблематики, стала своєрідним

каталізатором у розвитку різноманітних національних рухів на просторі колишньої Російської імперії, в тому числі в Україні та Кримському регіоні, призвела до загальної демократизації суспільства, створення якісно нових можливостей до всебічного залучення громадської ініціативи у державотворчий процес.

Але поряд із позитивним наслідками лютневих подій, варто відзначити також і негативні чинники. Поспішні кроки Тимчасового уряду, спрямовані на повний демонтаж старого поліцейського апарату, оголошення «повної та негайної амністії», у тому числі по терористичних замаху та військових повстаннях, суттєва затримка у здійсненні вкрай необхідних економічних реформ у земельній, промисловій, фінансовій сферах, відверто декларативний стиль керування призвели до поступового загострення суспільно-політичної ситуації як у центрі країни, так і на місцях, у тому числі на просторі Таврійської губернії.

Після революції тут відбулися суттєві зміни в організації державного апарату. Влада Тимчасового уряду спиралася на апарат Таврійського губернського комісара і повітових комісарів, а останні, у свою чергу, – на міські, волосні та повітові громадські комітети. У їх створенні взяли участь представники органів самоврядування, політичних партій, професійно-корпоративних організацій. Комітети відігравали певну суспільно-політичну роль у координації дій політичних партій, спілок, об'єднань, земств, місцевих апаратів Тимчасового уряду в процесі подальшої трансформації політичного ладу.

Тимчасовий уряд справедливо розглядав земські та міські органи самоврядування як важливий інструмент стабілізації. Тому їхню компетенцію в господарській сфері було розширено, а систему виборів до цих органів демократизовано.

Однак слід підкреслити, що аналіз ситуації в Таврійській губернії в період між Лютневою та Жовтневою революціями наочно засвідчує діалектичний дуалізм у системі взаємодії органів центральної влади та місцевого самоврядування. А саме: за умови сильного Центру останні дійсно здатні відігравати стабілізуючу роль; навпаки, в умовах розбалансування всього державного механізму земські установи фактично опиняються заручниками ситуації, нездатними суттєво вплинути на її загальне поліпшення.

Поряд з появою інституту губернського та повітових комісарів, які спиралися на власний апарат – канцелярії, в губернії була створена паралельна система органів влади у вигляді Рад робочих, солдатських і селянських депутатів. Зокрема, в Криму Ради були утворені в Севастополі, Сімферополі, Керчі, Феодосії, Ялті, Карасубазарі, Перекопі.

Третій центр концентрації регіональної влади знаходився у Штабі Одеського військового округу, воєнно-адміністративна компетенція якого розповсюджувалася в тому числі на Таврійську губернію.

Згідно з комплексним аналізом джерельної бази, слід зробити висновок про перманентну боротьбу за повноту здійснення владних повноважень у Кримському регіоні між трьома названими центрами влади. Аналогічне явище в цілому було характерне для всього політичного простору колишньої Російської імперії. Для точного усвідомлення цього феномену в дисертації нами запропоновано науковий термін «фрагментація влади».

Фрагментація вкрай негативно позначилася на функціонуванні всіх інститутів держави, зумовила всебічну кризу керування, загострила соціальні протиріччя.

Поряд із цим, варто відмітити, що одним з провідних напрямів політики апарату Тимчасового уряду в Таврійській губернії було

створення умов для функціонування багатопартійної системи, задоволення національно-культурних потреб громадян.

Проте швидка демократизація державного апарату, включаючи правоохоронні органи та судову гілку, мала, поряд із позитивними ознаками, також зворотній бік. А саме, замість чиновників «старого режиму» до прийняття важливих для життєдіяльності краю рішень залучались особи, далеко не завжди належно підготовлені для управлінської та нормотворчої діяльності.

У підсумку, восени 1917 року фрагментований державний апарат виявився не в змозі протистояти підсиленню радикальних настроїв, розгортанню анархії й свавілля на селі, у військових частинах армії та флоту, підтримувати на належному рівні зв'язок влади та суспільства, що було вкрай необхідним для ефективного пошуку громадського консенсусу.

Однією з найбільш важливих причин загальної поразки місцевої влади наприкінці 1917 – початку 1918 років слід вважати також відсутність єдиної та чіткої ідеології, програми дій. Провідні політичні сили – кадети, есери, меншовики, а також представники національних рухів, перш за все кримськотатарського руху, відстоювали власні ідеологеми та не змогли протиставити більшовицькій агресії консолідовану державницьку альтернативу.

Примітка: Основні положення даного розділу викладено нами в наступних роботах: 1) Из истории деятельности органов Временного правительства в Таврической губернии (по архивным материалам) // Крымский Архив. – 2009. – № 11. – С. 51-59; 2) К вопросу о специфике процесса «фрагментации власти» в Крыму после Февральской революции:

по архивным материалам // Культура народов Причерноморья . – 2011. – № 196 Т. 2. – С. 84-87; 3) Февральская революция и «церковный вопрос»: крымские аспекты // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 219. – С. 126-130; 4) Исторический урок Февраля: взгляд из Тавриды // Черноморский Вестник. – 2010. – № 1 (12), январь-март. – М.: ООО «Эдэль-М». – С. 101-107; 5) К 90-летию окончания Гражданской войны пророческое слово Архипастыря // Черноморский Вестник. – 2010. – № 3 (14), июль-сентябрь. – М.: ООО «Эдэль-М». – С. 127-130; 6) Исторические уроки февраля 1917г.: к 90-летию окончания Гражданской войны // XI Таврические научные чтения. Симферополь, 28 мая 2010 г.: сборник материалов. 1 часть. – Симферополь: Центральный музей Тавриды, 2011. – С. 91-103; 7) К вопросу о специфике административных полномочий Таврического губернского комиссара (1917 г.) // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 240. – С. 122-124; 8) Из истории Февральской революции в Тавриде: духовно-политические аспекты // Московская православная духовная академия. Кафедра церковной истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://history-mda.ru/publ/iz_istorii_fevralsko_40.html; 9) К вопросу о трагических уроках Февральской революции // XII Таврические научные чтения. Симферополь, 27 мая 2011 г.: сборник материалов. 1 часть. – Симферополь: Центральный музей Тавриды, 2012. – С. 50-54; 10) Февральская революция и церковный вопрос в Крыму: новые материалы // Причерноморье. История, политика, культура. Выпуск IX(IV). Серия Б. Новая и новейшая история. Избранные материалы IX Международной научной конференции «Лазаревские чтения» / Под общей редакцией В.И. Кузицина. – Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2012. – С. 49-54.

РОЗДІЛ 3.

СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ «ПРИФРОНТОВИХ» КРИМСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК

3.1. Становлення й еволюція установ Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди

Автори колективної роботи «Історія Росії з найдавніших часів до початку ХХІ століття» справедливо відзначають, що скликання Установчих зборів було мрією російських лібералів від часів правління Олександра II. До жовтня 1917 р. більшовики в тактичних цілях рішучіше за інші політичні сили вимагали від Тимчасового уряду невідкладного виявлення народної волі [368, с. 1368].

Разом з тим, важливий підсумок виборів до Установчих зборів полягав у тому, що навіть в умовах революційного підйому радикальні політичні сили не одержали підтримки більшої частини населення. У результаті виборів соціалістичні партії в загальному підсумку набрали близько 60% голосів, буржуазно-ліберальні (кадети й ін.) – 17%, більшовики – 25%, інші голоси дісталися національним партіям, різноманітним громадським спілкам. За кількістю обраних депутатів на перше місце вийшли есери (410 з 715). Більшовики одержали тільки 175 депутатських місць. Таким чином, радикальний політичний шлях розвитку країни підтримала безумовна меншість виборців [368, с. 1368].

Підсумки виборів у Всеросійські Установчі збори на теренах Таврійської губернії, що проводилися 12-14 листопада 1917 р., виявилися для більшовицької партії ще менш обнадійливими. За даними, наведеними

дослідником В.І. Корольовим, серед російських політичних партій перше місце посіли есери (52,2 %), друге – кадети (6,8 %), третє – більшовики (5,5 %), четверте – меншовики (3,3 %), п'яте – народні соціалісти – (0,8 %). Серед національних списків голоси виборців розподілилися так: кримськотатарський список отримав 11,9 %, український – 10,7 %, німецький – 4,8 %, єврейський – 2,4 %. За кількістю голосів, поданих за більшовиків, серед цивільного населення й солдатів місцевих гарнізонів, Таврійська губернія відносилася до регіонів з найменшим рівнем підтримки РСДРП (б) [390, с. 29, 31].

З іншого боку, як відзначає В.І. Корольов, на Чорноморському флоті відсоток голосів, відданих більшовицькій партії, був удвічі більше, ніж у середньому по Росії [390, с. 31].

Варто погодитися з авторами «Історії Росії з найдавніших часів до початку ХХІ століття», що зібрані 5 січня 1918 р. на своє перше засідання Установчі збори надавали «ще один шанс (після спроб створити однорідний соціалістичний уряд) для повороту революційної Росії у бік парламентаризму, багатопартійності, національної згоди, однак більшовики не захотіли поділитися владою» [368, с. 1370].

Демонстрації в Петрограді на підтримку Установчих зборів були розігнані військами, а державна влада фактично сконцентрувалася в Радянському уряді [368, с. 1370].

На наше переконання, протиправний розпуск Установчих зборів, ініційований керівництвом РСДРП (б), був однією з вирішальних причин початку Громадянської війни.

Разом з тим, «не виправдалися надії більшовиків на Ради як вищий тип демократії <...> Формальний перехід влади до рук Рад, прискоривши відцентрові тенденції, обернувся посиленням хаосу й анархією <...> Поступово уявлення про диктатуру партії як єдино можливу форму

диктатури пролетаріату стають чільними й одержують своє втілення в організації влади в Радянській Росії» [368, с. 1373].

Не дивно тому, що саме більшовицька партійна структура, а не «есеро-меншовицькі Ради», ініціювала насильницьке захоплення влади в Криму, епіцентром якого став Севастополь. Більшовики спиралися на анархо-більшовицькі ударні матроські загони, яким не змогли протистояти ефемерні розрізнені сили «Кримського штабу», що розраховували головним чином на військовий потенціал кримськотатарської «Директорії», утвореної в листопаді 1917 р.

Після початку збройних розправ над офіцерством, 16 грудня 1917 р. владу в Севастополі захопив революційний комітет, очолюваний Ю.П. Гавеном – латиським революціонером, який був відряджений у Крим керівництвом РСДРП (б).

До складу Севастопольського ревкому ввійшло 18 більшовиків та 2 лівих есера. Чинну Раду було розпущено, а в новому її складі переважали вже більшовики [430, с. 49-50].

За спогадами Ю.П. Гавена, більшовики, створивши для себе в Севастополі потужний плацдарм на базі Чорноморського флоту й фортеці, де зберігалося багато зброї, «у міру організації революційних сил поступово переходили від оборони до наступу, що закінчився в січні місяці повним розгромом всіх контрреволюційних сил і встановленням радянської влади у всій Тавриді» [154, с. 19].

Як відзначає В.І. Корольов, «зміна влади в Криму та Північній Таврії супроводжувалася більшим кровопролиттям, ніж у жовтневі дні в Петрограді». За даними дослідника, у збройному протиборстві загинуло і отримало поранення не менш 1 тис. чоловік [391, с. 23].

У першій половині січня 1918 року більшовики організували висадження матроських десантів у приморських містах Криму. Так, у

Керч прибув мережний загороджувач «Аю-Даг» із тральщиками, у Феодосію – есмінець «Фіодонісі», у Євпаторію – гідрокрейсер «Румунія», транспорт «Трувор», а також буксири «Геркулес» і «Данай», у Ялту прибули есмінці «Гаджибей» і «Керч», в Алушту – есмінець «Капітан Сакен» [391, с. 23]. Дуже швидко у всіх містах Криму встановлюється жорстока анархо-більшовицька диктатура.

Трагедія початку братовбивчої Громадянської війни у Криму знайшла відображення в низці яскравих мемуарів свідків тих подій, зокрема, у спогадах О.Л. Сапожнікова – сина офіцера лейб-гвардії Павловського полку. Вражений більшовицьким терором у своєму рідному місті – Євпаторії, автор відзначає, що у 20-х числах січня 1918 року Євпаторію з моря обстріляли більшовицькі налаштовані матроси, а згодом був висаджений десант, у функції якого входив арешт офіцерів. Зокрема, матросами відразу були арештовані полковник О. Вигран, капітан Новицький, два молодих офіцери – сини директора місцевої гімназії, які напередодні приїхали додому з діючої армії, а також «ще десяток-інший офіцерів, мабуть, по заздалегідь заготовленому списку».

Згодом почався терор. За спогадами О.Л. Сапожнікова, «тих, кого не спалили в топках, викидали в море з баластом, прив'язаним до ніг, звичайно в якості такого використовували колосники. Їхні тіла потім довго качалися на глибині, доки мотузки не перетиралися і трупи не спливали. Усю весну родини вбитих ходили берегом, особливо після штормів, у надії, що море викине тіло близької їм людини» [208, с. 202-206].

Після повернення каральної експедиції в Севастополь терор проти безбройного офіцера та представників «буржуазних верств» продовжили місцеві більшовики. Місцем масових розстрілів став міський смітник [208, с. 202-206].

Страшному оповіданню О.Л. Сапожнікова вторить і В.А. Оболенський: «У Севастополі йшли масові розстріли, у Ялті офіцерам прив'язували ваги до ніг і скидали в море, деяких після розстрілу, а деяких живими <...> У Сімферополі в'язниця була переповнена і щодня звідтіля викликали людей на розстріл "пачками". І навколо нас нищпорили по дачах збройні матроси, грабували, а подекуди й вбивали» [194, с. 71].

Зі спогадів В. Оболенського можна зробити цілком обґрунтований висновок, що однією з найважливіших причин встановлення в Криму більшовицької диктатури в січні 1918 року була відсутність єдиного дієздатного центру влади на тлі крайньої слабості «демократичних самоуправлінь», що сформували т.зв. «Раду народних представників», яка виявилася фактично нездатною взяти під контроль ситуацію.

В.А. Оболенський, зокрема, відзначає, як увечері 12 січня він прибув до Сімферополя, у будинок губернського правління, де відбувалося засідання Ради народних представників. В переповненому залі йшли гарячі суперечки на тему про те, чи варто чинити збройний опір севастопольським матросам, що вийшли похідним порядком на Бахчисарай та Сімферополь. Меншовики, зокрема, заклинали праве крило «Ради» не проливати «братерської крові» та послати в Бахчисарай делегацію для мирних переговорів. Представники правої більшості, навпаки, виступали за опір більшовикам. Важливою при цьому була позиція представників кримськотатарської Директорії, які повідомили про те, що кримськотатарські ескадрони боєздатні та готові дати більшовикам реальний опір [194, с. 69].

Врешті-решт розрізнені, налаштовані антибільшовицькі, політичні сили Криму виявилися не здатними запропонувати організаційну альтернативу більшовицькій навалі, і 13 січня більшовики без пострілу захопили Сімферополь [194, с. 69].

18 січня за підписом Ю.П. Гавена була опублікована відозва від імені сімферопольського та севастопольського воєнно-революційних комітетів, у якій було офіційно оголошено про перемогу революційних військ та про перехід всієї влади до Рад (звичайно, більшовизованих) [155, с. 39].

У цьому зв'язку глибоко примітно, що «влада Рад», про легітимність якої на мітингах яскраво висловлювались емісари більшовицького керівництва, на ділі фактично була проігнорована архітекторами та керманічами «першого кримського більшовизму». Про це наочно свідчать спогади Ю. Гавена, згідно з якими таврійський з'їзд Рад наприкінці 1917 року визнав II Всеросійський З'їзд Рад неправомочним та висловив різкий осуд РНК за «терористичну політику», до якої вдавався В. Ленін та його оточення [154, с. 19].

Цілком закономірно тому, що захоплення влади в Таврійській губернії супроводжувався розправою над політичними супротивниками й форсованою «більшовизацією» Рад. Учасник революційних подій у Сімферополі в середині січня 1918 р. більшовик Виговський свідчить: «ряд (активістів) організацій у в'язницю посадили... Ми багатьох розстріляли, їх та їхні організації розгромили» [390, с. 60]. Показово, що серед страчених був і лідер кримськотатарської Директорії Ч. Челебієв.

28-30 січня 1918 р. у Севастополі відбувся Надзвичайний з'їзд Рад робочих і солдатських депутатів Таврійської губернії за участю селянських депутатів та представників військово-революційних комітетів. З'їзд проголосив вищим органом революційної влади на території губернії Таврійський Центральний Виконавчий Комітет Рад робочих, солдатських і селянських депутатів. Головою Таврійського ЦВК став губернський парторганізатор Ж.А. Міллер, заступником – Ю.П. Гавен. З'їзд прийняв рішення – неухильно проводити в життя всі декрети Радянської влади [366, с. 30-31].

Провідною стратегічною лінією більшовицького керівництва стала націоналізація. Тільки на Південному березі Криму була проведена націоналізація 69 маєтків, у тому числі Лівадії, Магарача, Кучук-Ламбата, Масандри, Кичкине, Харакса, Дюльбера. У Сімферополі, Севастополі, Феодосії та інших містах здійснювалася націоналізація промисловості [366, с. 31].

7-10 березня 1918 року відбувся Установчий з'їзд Рад, ревкомів і земельних комітетів Таврійської губернії, котрий схвалив укладення Брестського миру та прийняв резолюцію, спрямовану проти Центральної Ради – вищого органа влади України: «На всій території України повинна бути Радянська влада як виразниця волі трудового народу, і таку владу ми разом з товаришами пролетарями українцями будемо підтримувати всіма наявними в нас засобами. Ніякої іншої влади не визнаємо. Будемо змітати з нашого шляху всіх, хто стане всупереч нашому прагненню до царства соціалізму...» [366, с. 31].

Безсумнівно, подібні заяви знаходилися в руслі ленінського зовнішньополітичного диктату і ставили Кримський півострів у дуже вразливий стан в умовах мінливої міжнародної обстановки. Тому вважається обґрунтованим розглядати появу 22 березня 1918 р. декрету Таврійського губернського ЦВК про утворення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського та Перекопського повітів як геополітичний проект В. Леніна та його оточення. Буферна республіка створювалася в умовах стрімкого просування австро-німецьких військ і гайдамаків територією України.

Важливо відзначити, що напередодні появи декрету, 21 березня, посланці кримської більшовицької організації О. Коляденко та С. Новосельський доповіли ЦВК про підсумки відрядження в Москву, згідно

з якими Рада Народних Комісарів РСФРР ухвалила рішення проголосити в Криму Радянську Республіку в межах Кримського півострова, передавши Чорноморський флот у її власність. При цьому Криму виділялося 20 млн. рублів [286, с. 42-43].

В декреті губернського ЦВК було відмічено, що Радянська Соціалістична Республіка Тавриди проголошується у відповідності з постановою з'їзду Рад Таврійської губернії від 10 березня 1918 року. Фактично центральним, головним, органом влади на півострові стала Рада Народних Комісарів, до складу якої увійшли Голова А. Слуцький, Нарком закордонних справ І. Фірдевс, Нарком фінансів О. Коляденко, тимчасовий Нарком у військових справах Ф. Куль, Нарком внутрішніх справ С. Новосельський, Нарком праці Ф. Шиханович, Нарком охорони здоров'я Кац, Нарком пошти і телеграфів Урбанський. Всі вони належали до більшовицької партії. Окрім них, у склад РНК Республіки Тавриди увійшли також 4 лівих есера: Нарком землеробства С. Акимочкін, Нарком шляхів С. Коробцов, Нарком опіки Бурлак, Нарком юстиції Гоголашвілі.

Наркомат у військових справах очолила колегія на чолі з більшовиками Ю. Гавеном та балтійським матросом М. Пожаровим [286, с. 43].

Показово, що Голова Ради Народних Комісарів цієї республіки – посланець ЦК РКП (б), член Петроградського комітету РКП (б) М.Г. Слуцький на делегатських зборах чорноморців заявив: «Німці не можуть прийти в Крим, тому що ми визнаємо Брестський договір; якщо ж по якому-небудь непорозумінню вони все-таки прийдуть сюди, то варто тільки показати їм Брестський договір, і вони одразу ж підуть» [390, с. 67].

Наслідком такої позиції керівництва Республіки Тавриди ставали серйозні діри в підготовці Криму до оборони від очевидного агресора. Дослідник В.І. Корольов цілком справедливо зауважує, що, завдяки такій

позиції Уряду, матроси Чорноморського флоту не були спрямовані на захист Перекопського перешийка, який можна було завчасно зміцнити [390, с. 67-68].

Здійснювався швидкий набір у ряди Червоної Армії, але він виявився малоуспішним. Деякі загони, зокрема Євпаторійський, виходили з підпорядкування Рад та взагалі відмовлялися вирушати на фронт. Було оголошено мобілізацію представників заможних верств кримського населення, яких направляли на зміцнення Перекопського перешийка.

К.Я. Чичеров повідомляв у ЦК РКП (б), що Червона Армія Республіки не готова до активних бойових дій. Він указував також на відсутність здатних командирів: «Особи, що стояли на відповідальних посадах, чи не відповідали своєму призначенню, чи просто пробралися темним шляхом, займаючись темними справами, інтригами, грабежами й іншим» [390, с. 67-68].

Боездатність Чорноморського флоту, реальна чисельність якого складала 8 тис. чоловік, знаходилася на низькому рівні. Причинами цього явища були масова демобілізація, загальна дезорганізація, яку вносили у діяльність флоту національні рухи та різноманітні політичні сили, що створювали серед особового складу сфери власного впливу, а також недостача палива тощо.

На наше переконання, анархо-більшовицькі загони, які виявилися головною ударною силою на Чорноморському флоті наприкінці 1917 року та, відповідно, були використані керівництвом кримського більшовицького руху як знаряддя терору та захоплення влади в Криму, опинилися фактично небоєздатними на тлі добре організованої та потужної військової сили – германських регулярних збройних формувань. Цілком закономірно тому, що німецьке командування в офіційному повідомленні відзначало:

«Становище, що створилося на Чорноморському флоті, вказує на безвладдя, що тут панує» [390, с. 67-68].

14 березня 1918 року навіть В.І. Ленін змушений був звернутися до надзвичайного комісару України Г.К. Орджоникідзе («Серго») зі спеціальним листом, в якому повідомлялося: «Дуже прошу Вас звернути серйозну увагу на Крим і Донецький басейн в сенсі створення єдиного бойового фронту проти навали із заходу. Переконайте кримських товаришів, що хід речей нав'язує їм оборону і вони повинні оборонятися незалежно від ратифікації мирного договору <...> Можливо, що Слуцький, не зрозумівши всієї складності ситуації, що створилася, гне яку-небудь іншу спрощену лінію – тоді його потрібно осадити рішуче, пославшись на мене» [366, с. 31; 182, с. 49-51].

Безсумнівно, політика органів влади Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, що спиралася переважно на насильницькі методи господарського керування, в цілому властиві більшовицькій доктрині, переживала глибоку кризу, підриваючи і без того хибке становище більшовиків на півострові.

Вилучення продзагонами «надлишків хліба» у т.зв. «куркулів» неминуче призводило до зростання невдоволення на селі. Будучи не в змозі подолати фінансову кризу, радянські установи стали прибїгати до контрибуцій, що накладалися на заможні верстви кримського населення. Хвиля контрибуцій охопила Сімферополь, Севастополь, Ялту, Феодосію, Євпаторію, при цьому ставилася мета вилучити у «буржуазії» понад 40 млн. карбованців [288, с. 26]. У Сімферополі від такої політики, зокрема, постраждали брати Тарасови, брати Стамболі, брати Гофліни, Кеворк Мінас Арутюнов та багато інших жителів [68, арк. 617-617 зв.].

Внаслідок деструктивних процесів різко скоротилося фінансування проекту відкриття першого кримського вузу [189, с. 15]. Разом з тим

необхідно відзначити, що Комісаріатом національних маєтків були надані Університету наступні будинки Лівадійського комплексу: кухонний корпус, верхній поверх будинку над шосе в десять квартир, міністерський будинок, капела (10 кімнат) і частина Нового палацу, а також велика казарма в Оріанді та квартири [288, с. 27].

В газеті «Таврійські Радянські звістки», а також низці інших видань друкувалися оголошення про прийом заяв на перші курси фізико-математичного факультету (природознавче та математичне відділення) і медичного факультету, про плановане відкриття Університету 11 травня 1918 р. у Лівадії [477, с. 92]. Однак відкриття філіального відділення Київського університету реально відбулося при наступному політичному режимі.

Одним зі стратегічних напрямів внутрішньої політики більшовицького керівництва півострова стала ліквідація традиційних представницьких установ місцевого самоврядування. 7-10 березня 1918 р. з'їзд Рад Таврійської губернії прийняв резолюцію, що містила механізм скасування земств та дум. 18 березня Комісаріат внутрішніх справ ЦВК Рад Таврійської губернії видав розпорядження про заміну Радами дум та земств [477, с. 92]. У березні 1918 р. було ліквідовано міські думи й управи з передачею їхніх функцій міським Радам і виконкомам, а в березні-квітні 1918 р. поступово скасовувалися повітові та волосні земські самоврядування, на зміну яким приходять Ради селянських депутатів. 12 квітня 1918 р. Раднарком Республіки Тавриди прийняв повторну постанову про розпуск земської управи з передачею 16 її відділів під керівництво комісаріатів, поставивши тим самим останню крапку в ліквідації губерньського земства – осередку унікального досвіду господарської й культурної діяльності [477, с. 92].

Поспішні, за своєю суттю воєнно-комуністичні, методи керування життям краю призвели до зростання протестної хвилі, котра особливо підсилилася у зв'язку з успішним наступом німецьких військ та Запорізької бригади Центральної Ради.

Як зауважує Ю.А. Катунін, особливого драматизму набули події на Південному березі Криму, у районі Ялти. Воєнні дії між матросами Чорноморського флоту та грецьким населенням, з одного боку, та кримськотатарськими ескадронцями, з іншого боку, набули характеру зіткнень на національному та релігійному ґрунті. Жертвами цього конфлікту стали сотні мирних жителів Криму. За справедливою оцінкою дослідника, «незважаючи на розростання цього конфлікту, керівництво Республіки Тавриди не вживало ефективних заходів щодо його локалізації» [377].

Слід погодитися також з дослідником В.О. Романом, що в умовах громадянського протистояння в південній Україні та Криму Таврійська єпархія переживала найбільш важку кризу за часи свого створення (1859 р.). Із січня 1918 р. Святіший Синод припинив фінансування навчальних духовних закладів єпархії, зупинив виплату стипендій студентам та платні викладачам Таврійської духовної семінарії. Використовуючи критичне становище єпархії, керівництво Республіки Тавриди оголосило про реорганізацію духовних навчальних закладів у «радянські вільні трудові школи», запропонувавши при цьому викладачам піти у відставку. Главі єпархії – Архієпископу Дмитру – було повідомлено про конфіскацію службових приміщень Консисторії на користь місцевих Рад [456, с. 95-96].

Крім того, за період з грудня 1917 до травня 1918 р. більшовики та їхні союзники анархісти розстріляли священика севастопольської Військово-морської Митрофанівської церкви отця Михайла (Чефранова),

вбили священника Покровської церкви с. Сабли Сімферопольського повіту Іоанна (Углянського), здійснили обшук у квартирі Архієпископа Таврійського та Сімферопольського Дмитра, розгромили храм духовного училища та низку монастирів, пограбували кафедральний Александро-Невський собор в м. Сімферополі [456, с. 95-96].

18 квітня 1918 року передові частини Запорізької бригади під командуванням П. Болбочана з боєм захопили Чонгарський перешийок, а 52-й німецький корпус опанував Перекоп. Почалося швидке просування у межі Криму німецьких та українських військ. Незважаючи на низку успішних контрударів, організованих військово-морським комісаріатом та військово-революційним штабом Республіки Тавриди на чолі з Ю. Гавеном та М. Богдановим, 29 квітня Червоні війська змушені були відступити до Севастополя, Ялти та Феодосії для евакуації [289, с. 24].

Командувач Чорноморським флотом адмірал М.П. Саблін (згодом він стане учасником Білого руху) після переговорів з Центральною Радою віддав наказ бойовим кораблям й транспортам Чорноморського флоту підняли українські прапори, що було виконано. Розрахунок робився на те, що в Севастополь ввійдуть лише українські війська та флот буде збережено. Проте 29 квітня німецьке командування розпустило Центральну Раду та заборонило Запорізькому корпусу вступати в Севастополь, фактично відправивши його в м. Олександрівськ (нині м. Запоріжжя) [289, с. 24].

Раніше, 21 квітня, навколо села Біюк-Ламбат (Малий Маяк) керівники Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди (голова Губернського комітету РКП (б) Я. Тарвацький, голова Раднаркому А. Слуцький та інші члени Уряду) при спробі залишити межі Криму були схоплені татарськими повстанцями та після триденних знущань вбиті [402, с. 60].

Керуючись власними геополітичними цілями, 1 травня германські збройні сили захопили Севастополь. При цьому їм дісталися 7 лінкорів, 3 крейсера, 12 есмінців, 15 підводних човнів, 5 плавучих баз, 3 румунські допоміжні крейсери, а також кілька великих торгових суден, навчальних кораблів, мінних загороджувачів, гідроаеропланів, значні запаси сировини і продовольства та багато чого іншого [391, с. 33]. Доля деяких кораблів, поведених напередодні М.П. Сабліним до Новоросійська, виявилася не менш сумною. 18 червня за вказівкою В. Леніна вони були затоплені [391, с. 34].

В цілому варто визнати: Радянська Соціалістична Республіка Тавриди виникла на хвилі революційного терору, що охопив Кримський півострів у грудні-січні 1918 р., як проект буферної республіки, створення якої було ініційовано керівництвом більшовицької партії в Москві.

Загальний крах Республіки Тавриди був обумовлений як серйозними військово-комуністичними прорахунками у внутрішній політиці, так і загальною кризою зовнішньополітичного курсу більшовицького керівництва, якому в розглянутий період були властиві агресія, віроломство і волюнтаризм. Виникнувши на хвилі масового насильства, управлінський апарат цієї буферної Республіки виявився не в змозі консолідувати суспільство, гармонізувати соціальні відносини та заподіяти реальну відсіч зовнішнім викликам та погрозам.

3.2. Основні напрями урядової політики Кримської Радянської Соціалістичної Республіки

Окремий етап партійно-радянського будівництва в Криму в період широкомасштабної Громадянської війни пов'язаний з функціонуванням у квітні – червні 1919 року державних інституцій Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, яка існувала протягом 75 днів.

Як і у випадку з «першим більшовизмом», її створення було ініційовано Центром. Так, 23 квітня 1919 р. Політбюро ЦК РКП (б) за особистою участю В.І Леніна обговорило питання про Крим та визнало бажаним утворення тут Радянської Республіки [366, с. 34]. Реалізації цієї ідеї сприяв успішний наступ Червоної Армії, яка до кінця квітня 1919 р. оволоділа Кримом (за винятком Керченського півострова, що залишився під контролем Збройних сил генерала А. Денікіна).

У розвиток рішення Політбюро, Кримська обласна партійна конференція, що проходила 28-29 квітня 1919 р. за участю представника ЦК РКП (б) і ЦК КП(б)У – народного комісара внутрішніх справ України К.Є. Ворошилова, ухвалила утворити Кримську РСР.

Глибоко примітно, що у зведенні щодо становища в Криму від 2 травня 1919 року, призначеному для московського керівництва, повідомлялося про значні кадрові проблеми, з якими зіштовхнулася нова влада. Зокрема, за оцінкою невідомого автора повідомлення, робота революційних комітетів незадовільною, а зв'язок з повітами – дуже слабким. Згідно з постановою Ревкому, в Криму мали діяти «російські декрети» а іноді вноситися поправки з «українських декретів». Було визнано доцільним обов'язковий прийом усіх грошових знаків: «російських, українських, ростовських, кримських» [141].

Повідомлялося також, що залізниця знаходилася у користуванні тільки військових; що з Росії до Криму прибули представники

продовольчих органів: Центрального московського кооперативу, Робітничого союзу, Петроградського продовольчого комітету і т.п. для скупки фруктів, томату, прянощів тощо. Було заарештовано комуніста Маркуса за спробу організувати інший обласний комітет комуністичної партії України [141].

Глибоко примітно також, що 29-30 квітня 1919 року в Криму відбувся повітовий селянський з'їзд (170 делегатів), який було скликано з дозволу Ревкому есерівським правлінням Селянського союзу. Незважаючи на те, що настрої учасників нібито був «співчутливий» до Радянської влади, «повний поваги» до РСФРР, опонентів комуністів на з'їзді зустрічали з «великим схваленням» [141].

Варто зазначити, що під час створення КРСР виявилася здатність більшовицького керівництва до швидкої організації жорсткої владної вертикалі, яка мала у підґрунті військову компоненту. Так, наприклад, за спогадами французького воєнного лікаря Рене ле Друмаге, вже 24 квітня, коли ще тривали бойові дії, в Севастополі було створено революційну міліцію [168, с. 2]. Водночас в період «другого більшовизму» в Криму остаточно не вдалося подолати дуалізм військової та цивільної компоненти влади, на який вказував, зокрема, Л.Б. Каменев [141].

Важливою ознакою більшовицького режиму була значна увага, котру емісари Москви приділяли агітаційно-пропагандистській політиці, навіть ще до створення керівних органів влади. Значні мітинги було організовано в Севастополі та Сімферополі [141].

Керівним органом КРСР стала Рада народних комісарів, створення якої було завершено до 2 травня 1919 року зі статусом Тимчасового робітничо-селянського уряду. Головою РНК КРСР у статусі «тимчасово головуючого» було призначено молодшого брата В.І. Леніна – Д.І. Ульянова, який до того був санітарним лікарем губернського земства.

Крім нього, до складу РНК КРСР увійшли: Народний комісар з воєнних та морських справ, Командувач Кримської армії та Голова Військово-революційної ради КРСР П.Ю. Дибенко, Нарком внутрішніх справ Ю.П. Гавен, Нарком фінансів, шляхів сполучення, пошти і телеграфів і, разом з тим, голова Ради народного господарства Я.Ф. Городецький, Нарком продовольства та торгівлі С.Д. Давидов, Нарком просвітництва І.А. Назукін, Нарком праці І.М. Полонський, в.о. Наркома пропаганди та агітації, голова політичного відділу Кримської армії О.М. Колонтай, Нарком іноземних справ С.М. Меметов, Нарком юстиції І. Арабський, Нарком землеробства С.І. Ідрісов, Нарком національностей І.К. Фірдевс, управляючим справами було призначено А.А. Боданінського [197, с. 196-197].

Всі члени Уряду були членами РКП (б), які одночасно займали провідні позиції й у складі Обласного комітету РКП (б). Головою президії цього керівного політичного органу став відомий більшовицький діяч Ю.П. Гавен.

Привертає увагу, що керівництво КРСР активно залучало до партійної роботи представників Турецької комуністичної партії, серед яких провідне місце посідав голова Комуністичної партії Туреччини Мустафа Субхі, який став першим редактором татарської газети «Єні Дюнья» («Новий світ») [402, с. 64].

Важливо, що Кримський обком партії прирівнювався до губкому та був пов'язаний безпосередньо з ЦК РКП (б), а Раднарком Республіки функціонував на правах губвиконкому, підкоряючись ВЦВК та відповідним наркоматам за приналежністю [402, с. 64].

Характеризуючи «другий кримський більшовизм», безпосередній очевидець тих подій В.А. Оболенський відзначає, що в 1919 році

більшовики прийшли в Крим вже значною мірою організованою силою [197, с. 163-164].

Якщо в 1918 році жителі Криму потерпали від терору та анархічного свавілля севастопольських матросів та взагалі від усіх жахів анархії, то тепер мета більшовицького керування полягала, скоріше, у прагненні регламентувати життя в найдрібніших проявах.

За спогадами В. Оболенського, «у містах всі приміщення були переписані, квартири та кімнати виміряні та перенумеровані, й жителів розписували по цих нумерованих кімнатах, як речі по коморах. Була, як і в інших місцях, запроваджена трудова повинність. На вулицях влаштовували облави на перехожих, гнали випадково пійманих людей вантажити потяги чи возили на фронт копати окопи. Але вбивств і розстрілів, зі страху перед якими стільки народу бігло з Криму, не було. За всі три місяці перебування більшовиків у Криму було розстріляно лише кілька людей у Ялті, і то вже перед самим відходом більшовиків, у суєті та паніці» [197, с. 163-164].

Важливою рисою державного будівництва у період КРСР була відсутність ЦВК – всі керівні функції зосередились виключно в РНК та Обласному комітеті партії більшовиків. З іншого боку, вибори у місцеві Ради проводилися на зібраннях відкритим голосуванням, до того ж під безпосереднім керівництвом партійних комітетів, підлеглих Обласкому. Якщо більшовики не отримували більшості в Радах, вибори оголошувалися недійсними [319, с. 35].

Відносну м'якість радянського режиму 1919 року (порівняно з 1918 роком) можна певною мірою пояснити тією обставиною, що важливу роль у його встановленні на першому етапі зіграли революційні комітети, сформовані з поміркованих місцевих більшовиків. Так, наприклад,

Сімферопольський революційний комітет очолила Е.Р. Багатурьянц, яка рішуче повставала проти кровопролиття.

Разом з тим, в період «другого більшовизму» мали місце протиріччя між місцевими діячами, які значною мірою вплинули на формування РНК та в цілому цивільної влади, та фактичним головою військової влади П.Ю. Дибенко, який наполягав на активному застосуванні репресивних заходів [197, с. 163-164].

У цьому зв'язку важливо відзначити, що, згідно з архівними джерелами, головний репресивний орган більшовицького режиму – Надзвичайна комісія – в даний період знаходився в стадії становлення та первісної структуризації. Зокрема, у ході засідання Таврійської губернської НК від 15 квітня 1919 року було ухвалено рішення призначити на посаду Голови Кримської надзвичайної комісії Копайгородського; просити Ревком видати підзвітну суму двадцять тисяч рублів у розпорядження НК для витрат НК надалі до складання штату; доручити секретареві скласти окремі описи для керівництва з набору штатів для відділів, при чому штати мали набиратися тільки завідувачами відділів; сформувати загін для Кримської НК у кількості 60 бійців за рекомендацією професійних та політичних організацій, а також за рекомендацією членів колегії НК; прийняти до керівництва ставки, запропоновані Українським Центром НК [112, арк. 6].

Однак, незважаючи на відому «м'якість», за висловленням В. Оболенського, в цілому внутрішня політика керівництва Кримської РСР 1919 року значною мірою нагадувала політику керівництва Республіки Тавриди.

Націоналізувалися найважливіші галузі промисловості, конфіскувалася велика земельна власність, реквізувалися «надлишки»

продовольства, було розпочато новий адміністративний тиск на позиції церковних організацій.

Тільки в Євпаторійському повіті в травні 1919 р. було реквізовано понад 262,8 тис. пудів хліба [366, с. 34], що викликало невдоволення значної частини населення.

Представниками нової влади було закрито цілу низку урядових та громадських установ, службовців звільняли [59, арк. 12], почалися арешти.

Професор історії Таврійського університету Г.В. Вернадський згадував, що коли він прибув до Сімферополя, то став там свідком наступних подій: «людей хватили на вулиці на примусові роботи». З початку травня 1919 року арешти почастишали, було уведено комендантську годину, стали відчутними продовольчі проблеми [146, с. 31-33].

Важливою є й оцінка професора Г.В. Вернадського щодо ефективності роботи другого кримського радянського Уряду: «При більшовиках стало набагато гірше» [146, с. 31-33].

Погіршення ситуації можна певною мірою пояснити і тією обставиною, що центральне більшовицьке керівництво розглядало Крим у якості важливої ресурсної бази для продовження Громадянської війни. Так, 17 червня 1919 року В.І. Ленін підписав два примірники термінової телеграми Ради Оборони в Сімферополь голові РНК КРСР, де містилося розпорядження тимчасово почати доставку вугілля з Криму для 14-ї армії на чолі з К.Є. Ворошиловим. Крім цього, В.І. Ленін і Л.Д. Троцький видали наказ арміям Південного та Західного фронтів щодо надання Народним комісаріатам продовольства України та Криму виключного права розпоряджатися товарами, що знаходилися в портах Чорного моря та прибували з-за кордону. 20 червня 1919 р. В.І. Ленін підписав телеграму в Сімферополь наркомуну продовольства С.Д. Вульфсону з розпорядженням

відправляти всі запаси фруктових консервів та сиру на адресу Наркомпроду РСФРР «для хворих дітей півночі Росії» [141]. Перелік подібних прикладів можна продовжити.

Разом з тим, відзначимо і деякі позитивні моменти в роботі партійно-радянських органів цього періоду. Так, у сфері освіти був виданий наказ про звільнення незаможних громадян від плати за навчання дітей у школах. У Сімферополі був організований робітфак для підготовки робітників та селян до вступу в Таврійський університет.

Було відкрито низку музеїв, культосвітніх установ, санаторіїв.

В галузі сільського господарства організовувалися пункти прокату сільськогосподарських машин та знарядь, біднякам й середнякам видавалося зерно для посіву [366, с. 34].

У Кримському обкомі РКП (б) було утворено національні секції – зокрема, татарську, вірменську, німецьку. Мовами цих народів стали виходити газети [402, с. 64].

Незважаючи на зазначені позитивні сторони, відзначимо, що до кінця червня 1919 р., коли контроль над Кримом знову встановлюють Збройні Білі сили Півдня Росії, останні зіштовхнулися з вкрай важкою фінансово-економічною ситуацією. Про це, зокрема, свідчить цінний архівний документ, а саме – Повідомлення Таврійського губернатора у фінансовий відділ Особливої Наради при Головнокомандувачі Збройними силами Півдня Росії від 19 червня 1919 р. Згідно з цим Повідомленням, губернатор М.О. Татищев констатував майже повну відсутність грошових знаків у касах Міністерства фінансів новоствореної Таврійської губернії.

З причини того, що більшовицьке керівництво розпорядилося вивезти при відступі з території Криму не тільки готівку, але й частину каменів, на яких друкувалися грошові знаки Кримського крайового уряду, загальна готівка відділення Державного банку та Казначейства в

Сімферополі не перевищувала в червні 1919 р. 3. 800. 000 рублів, з них 1. 900. 000 керенськими, 1.300.000 радянськими кредитними квитками зразку 1918 р. та приблизно 600 тисяч кримськими крайовими грошовими знаками. При цьому казначейства й відділення Державного банку в інших містах півострова знаходилися в ще гіршому стані.

«Залишеної готівки може вистачити для виробництва операцій лише протягом найближчих декількох днів», – підсумовував М.О. Татищев [118, арк. 3-3 зв.].

У підсумку слід зазначити, що Кримська Радянська Соціалістична Республіка була створена, як і у свій час Республіка Тавриди, з ініціативи керівництва РКП (б) як буферна республіка, необхідна Центру в умовах розгортання фронтів Громадянської війни.

Але на відміну від першого досвіду більшовизації Кримського півострова в 1918 році, при створенні КРСР В. Леніним та його оточенням були враховані деякі помилки. Зокрема, значно більше уваги стало приділятися національному питанню, що знайшло прояв у формуванні керівних органів влади, а також в активізації партійної роботи серед національних меншин.

Певні позитивні кроки влада застосувала і в напрямку освіти та культури.

Проте домінування військово-комуністичних стереотипів, надмірна ідеологізація суспільно-політичного життя, адміністративний тиск на релігійні організації тощо викликали невдоволення значної частини кримського населення, що, у свою чергу, стало однією з причин зміни політичного режиму на півострові.

Висновки до Розділу 3

Провідним політичним процесом у Криму наприкінці 1917 – початку 1918 року слід вважати зміну політичного режиму.

Важливою організаційною причиною цього явища, на нашу думку, слід вважати слабку внутрішню консолідацію найбільш впливових (виходячи с підсумків виборної кампанії до Установчих зборів) суспільно-політичних сил Кримського регіону, їхню неспроможність ефективно запобігти агресивним діям добре організованої радикальної меншості, представленої більшовизованими матроськими командами Чорноморського флоту.

Другою значимою причиною зміни влади в Криму стало суттєве погіршення фінансово-економічної ситуації, зростання кризових явищ у всіх сферах життєдіяльності соціуму, та, відповідно, активізація процесів соціальної деструкції, підвищення рівня радикальних настроїв в суспільстві, особливо серед незаможних верств.

Тому закономірно, що саме більшовицька партійна структура, а не «есеро-меншовицькі» Ради, ініціювала насильницьке захоплення влади на півострові, епіцентром якого стало м. Севастополь.

У першій половині січня 1918 року більшовики організували висадження матроських десантів у приморських містах Криму та позасудові розправи з офіцерським складом колишньої царської армії, представниками заможних верств населення, духівництва. Захоплення влади в Таврійській губернії супроводжувався оновленням складу чинних Рад, що фактично означало їхню примусову «більшовизацію».

Важливим етапом в розбудові інститутів більшовицького політичного режиму став Надзвичайний з'їзд Рад робочих і солдатських депутатів Таврійської губернії за участю селянських депутатів та представників військово-революційних комітетів, який відбувся у

Севастополі 7-10 березня 1918 року. З'їзд проголосив вищим органом революційної влади на території губернії Таврійський Центральний Виконавчий Комітет Рад робочих, солдатських і селянських депутатів. Останній, у свою чергу, виконуючи директиви московського більшовицького керівництва, 22 березня 1918 р. видав декрет про утворення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського та Перекопського повітів, сформував її керівний орган – Раду Народних Комісарів, – до складу якого увійшли 8 більшовиків та 4 лівих есера.

Проте варто зазначити, що анархо-більшовицькі загони, які виявилися головною ударною силою на Чорноморському флоті наприкінці 1917 року та, відповідно, були використані керівництвом кримського більшовицького руху як знаряддя терору та захоплення влади в Криму, опинилися фактично небоєздатними на тлі добре організованої та потужної військової сили – германських регулярних збройних формувань. З іншого боку, у поваленні Республіки Тавриди значну роль відіграла Запорізька бригада Центральної Ради на чолі з П.Ф. Болбочаном, дії якої певною мірою можна вважати захисною реакцією на агресивний зовнішньополітичний курс щодо України з боку В. Леніна та його найближчого оточення.

Поряд із військово-геополітичними чинниками, вкажемо на суттєві помилки у внутрішньому керуванні Кримським півостровом, недооцінку національного питання, вкрай недостатнє забезпечення новоутворених виконавчих установ кваліфікованими кадрами. Не викликає сумніву, що насильницькі методи господарського керування, в цілому властиві більшовицькій доктрині, сприяли глибокій соціальній кризі, підірвали авторитет Республіки серед широких верств населення.

Окремий етап партійно-радянського будівництва в Криму пов'язаний з функціонуванням у квітні – червні 1919 року державних інституцій Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, що загалом існувала дуже короткий термін – а саме протягом 75 днів.

Її створення також було ініційовано Центром внаслідок успішного наступу частин Червоної Армії, які до кінця квітня 1919 року опанували Крим (за винятком Керченського півострова).

Керівним органом управління КРСР була Рада Народних Комісарів, ЦВК взагалі не обирався. На відміну від Республіки Тавриди, всі члени Уряду були більшовиками, посідаючи при цьому провідні позиції й у складі Обласного комітету РКП (б).

Іншою важливою відзнакою КРСР від Республіки Тавриди було зменшення рівня застосування політичних репресій, підвищення уваги керівництва до національного питання, проблем освіти та культури.

У той же час, обидві Республіки мали й загальні риси. І Республіка Тавриди, і КРСР виконували в загальнодержавному масштабі буферну роль. Встановлення обох політичних режимів не можна вважати наслідком внутрішньої еволюції інститутів кримської державності, скоріше, вони були нав'язані ззовні «військово-революційними» центрами сили та реалізовували у своїй діяльності, головним чином, стратегемами керівництва РКП (б).

Примітка: Основні положення даного розділу викладені нами в наступних роботах: 1) К вопросу о специфике процесса «большевизации Крыма» в 1918 году // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 238. – С. 133-136; 2) Государственное строительство в Крыму периода «второго большевизма» (1919 год) // Таврійські студії. Історичні науки. – 2012. – №

3. – С. 58-61; 3) Роман В.В. Вересаева «В тупике»: жизненные истоки, художественная реальность (у співавторстві з Г.О. Зябревою) // Гражданская война и отечественная культура: к 75-летию окончания гражданской войны. Материалы IV Крымских Шмелевских чтений. Ялта, Крым, 10-18 ноября 1995 г. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 19-22.

РОЗДІЛ 4.

СПЕЦИФІКА ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ КРИМСЬКИХ КРАЙОВИХ УРЯДІВ

4.1. Діяльність Першого Кримського крайового уряду

Діяльність Кримського крайового уряду генерала С. Сулькевича (Першого крайового уряду – червень-листопад 1918 р.), котрий прийшов на зміну «першому кримському більшовизму», оцінюється в історіографії суперечливо.

На думку одних авторів, цей Кабінет формувався та діяв як сліпе знаряддя в руках німецького імперіалізму, що скористався політичною кризою і початком Громадянської війни в Росії для прямого захоплення низки територій [430, с. 403].

З погляду інших, спроби генерала «створити маленький оазис стабільності та порядку, об'єднати національні спільноти Криму в спільній роботі не можуть не викликати поваги і заслуговують на те, щоб залишитися в історії Криму однією з самих примітних сторінок» [328, с. 403].

За спогадами відомого земського діяча князя В.А. Оболенського, у період Першого Кримського крайового уряду «жилося стерпно, краще, ніж у попередні й наступні періоди революції і громадянської війни в Криму» [194, с. 84]. Разом з тим, князь з боєм відзначав: «І глибоко образливо було для національного почуття бачити на станціях фігури німецьких солдатів і офіцерів та усвідомлювати, що відновленням культури і порядку

ми зобов'язані їм, що піди вони завтра, і ми знову зануримося в безодню дикості й анархії» [195, с. 15].

Безсумнівно, діяльність Першого Кримського крайового уряду варто розглядати, з огляду на всебічну політичну кризу, що охопила суспільство у зв'язку з революційними потрясіннями.

Варто уваги, що в доповіді «Огляд мусульманського руху до 1 жовтня 1920 р.», підготовленій начальником Особливого відділу штабу врангелівської армії генерал-лейтенантом Є.К. Климовичем, говорилося про те, що німецьке командування в Криму намагалося робити ставку на кримськотатарську Директорію.

«Увійшовши в угоду з Німецьким Командуванням в особі Генерала Коша і користаючись підтримкою його, "Директорія" відкрито виявила своє прагнення до створення незалежного Кримського Ханства», – констатується в цій доповіді, призначеній для барона П.М. Врангеля [51, арк. 2].

Однак такий геополітичний радикалізм зустрів нерозуміння й неприйняття «російських політичних діячів», а без їхньої адміністративної участі в керуванні краєм розраховувати навіть на відносну стабільність було б необачно [51, арк. 2].

Це підтвердило звертання до генерала Р. Коша від земств, міських дум, місцевих поміщиків та промисловців тощо, які наголошували на недоцільності створення уряду на чолі з головою Директорії Д. Сейдаметом. Губернські земські збори, що відкрилися 4 червня 1918 року, прийняли рішення щодо передачі 5 місць в майбутньому уряді земським діячам [415, с. 227].

Таким чином, формування Кабінету С. Сулькевича (царського генерала з числа литовських татар) вже з початку можна розглядати як

певний компроміс, на який зважилися окупаційні німецькі сили на чолі з генералом Р. Кошем.

6 червня 1918 року було оголошено про прийняття, за узгодженням з керівництвом германських окупаційних сил, повноти влади в Криму генералом С. Сулькевичем та про формування Першого крайового уряду.

До його складу увійшли: 1) Прем'єр-міністр, міністр внутрішніх, воєнних та морських справ С. Сулькевич, 2) заступник міністра внутрішніх справ, товариш міністра князь С. Горчаков, 3) міністр землеробства, крайового майна та постачань Т. Рапп, 4) міністр іноземних справ Д. Сейдамет, 5) міністр фінансів, промисловості, торгівлі й праці та тимчасово керуючий Міністерством юстиції граф В. Татищев, 6) крайовий контролер та крайовий секретар, а також тимчасово керуючий Міністерством сповідань та народної освіти В. Налбандов, 7) міністр шляхів сполучення, суспільних робіт, пошти та телеграфу Л. Фріман. Згодом до складу Уряду було введено ще трьох посадовців: міністра народної освіти П. Соковніна, міністра юстиції А. Ахматовича, а також товарища воєнного міністра по морських справах – контр-адмірала С. Бурлея [53, арк. 14 зв.; 415, с. 229].

Виходячи з аналізу персонального складу Уряду С. Сулькевича, можна зробити висновок про вкрай вибірккову коаліційність як у національному, так і в соціальному вимірі, що, з нашої точки зору, було стратегічною помилкою.

Так, дві посади в Кримському крайовому уряді отримали представники кримськотатарського Курултаю – Д. Сейдамет та С. Сулькевич, який зміг заручитися підтримкою цієї позагромадської структури. Ще дві посади, цілком природно, отримали члени губернського комітету німців-колоністів – Т. Рапп та В. Налбандов. Князь С. Горчаков, граф В. Татищев, Л. Фріман були представниками громадських кіл, які

відверто тяжіли до право-октябристських поглядів. Глибоко примітно, що до складу Крайового уряду відмовилися увійти навіть кадети – С. Крим та В. Келлер [415, с. 228].

Без сумніву, що для всебічної оцінки стратегічних напрямів в діяльності Першого крайового уряду, варто звернутися до архівних першоджерел, зокрема, до Декларації Кабінету С. Сулькевича від 25 червня 1918 року [53, арк. 13-14 зв.].

Показовим є початок цієї Декларації, де йдеться про те, що германське командування «окупує Крим для відновлення спокою і порядку», а генерал-лейтенант С. Сулькевич «прийняв на себе організацію урядової влади». У свою чергу, Кримський Уряд оголошувався «верховною владою в Криму».

Фактично зазначена Декларація є програмою діяльності Першого Кримського крайового уряду.

Першим завданням Уряду С. Сулькевича було збереження самостійності Кримського півострова до остаточного з'ясування його міжнародного становища та відновлення правопорядку.

При цьому Уряд визнав доцільним зберегти законодавчі акти Росії, «правомірно видані» до 25 Жовтня 1917 року, залишаючи за собою право перегляду й упорядкування законодавства колишнього Тимчасового уряду та, відповідно, право видання нових законоположень.

Важливе місце в Декларації посідає формулювання правової категорії «Громадянин Криму». До цієї категорії мали відноситися особи, які, незалежно від стану, релігії та національності, до 25 червня 1918 були приписані до п'яти повітів та міст Криму, а також службовці в державних і громадських установах та власники нерухомості в межах Кримського півострову. Всі інші особи визнавалися іноземцями та були зобов'язані мати паспорти; у випадку бажання перейти в число кримських громадян

вони зобов'язувалися звернутися до Міністерства Внутрішніх Справ з відповідним проханням.

Державним прапором Криму оголошувалося блакитне поле з гербом колишньої Таврійської губернії у верхньому куті. Державним гербом Криму визнавався герб колишньої Таврійської губернії, що, на нашу думку, свідчить про бажання генерала С. Сулькевича підкреслити зв'язок з попередньою державницькою традицією.

Місцеперебуванням Крайового Уряду визначалося місто Сімферополь.

Усі посадові особи, що служили в Криму та були неправомірно звільнені внаслідок Лютневої революції, отримали право подати відповідні заяви про відновлення в правах.

Водночас усі посадові особи, які знаходилися до моменту опублікування Декларації на державній службі, були зобов'язані подати до влади заяви про своє бажання продовжувати службу.

Волосні, повітові, губернські земські збори та міські думи було оголошено розпущеними. Втім земські та міські управи зберегли свої повноваження до проведення нових виборів голосних. При цьому вирішення справ, що відносилося до компетенції земських зборів та міських дум, мало здійснюватися владою міністра внутрішніх справ за поданням відповідних управ (до формування органів самоврядування нового скликання).

Державною мовою Криму оголошувалася російська, але при цьому допускалося використання кримськотатарської та німецької мов.

Проголошувалася свобода віросповідань, за винятком сект, «свідомо шкідливих та аморальних».

На особливу увагу заслуговує примітка, що Православна церква в Криму очолюється Митрополитом Криму та Херсонеса, якщо на

клопотання про це Кримського помісного собору буде благословення Святішого Патріарха.

Важливим був також пункт Декларації, у якому оголошувалося відновлення права власності з відміною існуючих обмежень в земельній та майновій сферах.

Цей принцип органічно доповнювався іншим базовим принципом – а саме, принципом визнання особистої свободи праці, що мало створювати сприятливий ґрунт для розвитку капіталістичних відносин.

Серед програмних настанов Уряду важливе місце посідає обов'язок зберегти за особами, які одержували з коштів державного казначейства на території Криму пенсії, право на подальше отримання коштів, а також компенсації за час, протягом якого пенсійні суми їм не видавалися. Правом на одержання пенсій з коштів Крайового казначейства наділялися особи, які знаходилися в Криму на державній службі.

Уряд також зобов'язувався надати матеріальну допомогу родинам офіцерів та нижніх чинів, загиблих під час червоного терору 1917 – 1918 років.

Визнаючи в принципі повну свободу печаті та зборів, Уряд, втім, оголосив тимчасове введення цензури як для періодичних видань, так і для інших друкованих та літографованих творів.

Крайовий Кабінет С. Сулькевича визнав за доцільне «для охорони внутрішнього порядку та зовнішніх кордонів» поступове створення власного сухопутного війська та морських сил, а також реорганізацію міліції «на засадах військової дисципліни».

Однією з найважливіших цілей нового Уряду було проголошено «справедливу постановку земельної реформи». При цьому Уряд розраховував скористатися земельним фондом Селянського банку, а також

землями, що належали державі, для задоволення земельних потреб громадян.

Підлягали поверненню всі землі та все майно громадян Криму німецької національності, що були конфісковані під час воєнних дій проти Німеччини й Австро-Угорщини. З цією метою при Міністерстві юстиції створювалася відповідна комісія.

Для відновлення нормальної фінансової діяльності Декларацією передбачалося відкриття Крайового банку та біржі.

В торгово-промисловій галузі Уряд припускав оголошення свободи торгівлі, однак з тимчасовою заборонаю вивозу з Криму всіх сільськогосподарських продуктів за винятком фруктів у сирому виді. Ввіз продуктів, навпаки, мав бути безмитним, причому за ввіз деяких товарів вважалося за доцільне ввести премії. Важливою була позиція програми Уряду про поліпшення й розвиток мережі залізниць та шосейних доріг.

Головним вектором податкової політики оголошувалося зменшення особових податків за рахунок непрямих, від яких, у свою чергу, мали бути звільнені предмети першої необхідності.

Іншою стратегічною метою діяльності Уряду було упорядкування й розвиток курортної сфери.

Усі товариства, союзи, комітети та партійні організації на території Криму, а також представники тих юридичних осіб, керівництво яких знаходилися поза територією Криму, були зобов'язані – перші в місячний термін, а другі в тримісячний термін – надати свої статuti на затвердження в Міністерство внутрішніх справ. Ті, що не виконували цієї постанови, мали ліквідуватися.

Важливо також, що Уряд офіційно визнав право на одержання і збереження зброї тільки за обмеженим колом осіб, виконуючих відповідні обов'язки. Оговорювалося, що «дозволи на право мати і зберігати зброю

будуть, як і раніше, видаватися чи безпосередньо Німецькою комендатурою, чи Крайовим Урядом Криму за згодою Німецького командування».

У судовій сфері програмною метою проголошувалося створення апеляційної та касаційної інстанцій, а також особливих слідчих комісій для розслідування злочинів, учинених в революційний період. Особи, віддані до суду цими комісіями, підлягали юрисдикції воєнноокружного суду із застосуванням законів воєнного часу. Зазначеному суду підлягали винні в злочинах проти особистості та власності, зроблених до 25 червня 1918 року, а також в спробах повалення Крайової влади, причому відповідальність розповсюджувалася не тільки на безпосередніх винуватців та пособників, але й на приховувачів.

За програмну мету Уряд оголошував також відкриття мережі початкових й середніх шкіл та заснування університету з технічними відділеннями [53, арк. 13-14 зв.].

Декларація свідчить про те, що, незважаючи на складну зовнішньополітичну ситуацію, зумовлену загостренням геополітичних протиріч у зв'язку з фактичним продовженням Першої світової та початком Громадянської війни, Кабінет генерала С. Сулькевича прагнув досягнути певного рівня внутрішньої стабільності в Криму, намагаючись при цьому зберегти визначений ступінь самостійності у прийнятті рішень.

Проте поряд із низкою прогресивних положень Декларації, варто вказати на її дуже обмежений соціальний вимір: фактично відсутні позиції, які б вказували на наміри влади всебічно захистити незаможних громадян від свавілля промисловців та поміщиків.

На наш погляд, акцентуація уваги на «незалежності Криму» також не сприяла загальнополітичній стабільності, об'єктивно підсилювала відцентрові тенденції.

Важливою особливістю в діяльності Першого Кримського крайового уряду стала чітка тенденція до централізації керування, спроба припинити згубний для держави процес фрагментації влади, що набирала обороти після Лютневої революції.

Урядом було вжито дійових заходів щодо відновлення владної вертикалі – «зверху донизу». 7 червня 1918 року у міста було розіслано телеграми з пропозицією негайно приступити до виконання обов'язків у Сімферополі, Ялті, Феодосії, Джанкої повітовим комісарам, в Євпаторії – голові земської управи, в Керчі та Севастополі – податковим інспекторам. Важливо вказати, що в основу відновлення влади на місцях було покладене положення про губернських та повітових комісарів, затверджене Тимчасовим урядом 19 вересня 1917 року [415, с. 232], що свідчить, на нашу думку, про наміри С. Сулькевича спиратися на певну традицію державного будівництва «дожовтневих» часів.

Примітно також, що на посади повітових комісарів призначалися довірені особи Прем'єр-міністра, багато з яких представляли військову кримську еліту. Так, зокрема, Керченським комісаром був призначений полковник Сейфулінов, Євпаторійським – полковник Базаревський, Перекопським – полковник Соколовський, Феодосійським – полковник Біакай, Ялтинським – мічман Ломакін, якого згодом замінив полковник Амадзі-Магомед [415, с. 232].

Постановою Уряду від 15 липня 1918 року на півострові вводилися окружні та повітові управління поліції, а при них – судово-кримінальні відділення. Загальний штат поліцейських установ визначався у кількості 1162 осіб [415, с. 232].

Визначальну роль у здійсненні урядових заходів на місцях відігравали німецькі комендатури, діяльність яких викликала невдоволення значної частини кримського населення.

Разом з тим не можна сказати, що С. Сулькевич недооцінював значення фактора місцевого самоврядування в досягненні загальнополітичної стабільності (незважаючи на тимчасове «заморожування» діяльності земств (але не управ) і припинення виборчого процесу).

27 серпня 1918 року газета «Південні Відомості» надрукувала повідомлення «Крайовий уряд і волосне земство» наступного змісту: «У зв'язку з повідомленням, що промайнуло в місцевій печаті, про прийняте нібито крайовим урядом рішення скасувати волосні земства, з офіційного джерела повідомляють, що подібного наміру в крайового уряду ніколи не було. Таким чином, всі слухи про негативне відношення уряду до волосного земства є наслідком непорозуміння» [139. – 27 августа 1918. – № 91 (103)].

«Південні Відомості» також повідомляли: «Як відомо, у зв'язку з наявною вказівкою в декларації крайового уряду дуже багато товариств, спілок, партійних організацій та ін. поспішили надати свої статuti в міністерство внутрішніх справ для реєстрації. Нині міністерство внутрішніх справ перепроварило всі ці статuti в числі 357 у сімферопольський окружний суд...» [139. – 30 августа 1918. – № 93 (105)].

Вельми показово, що незадовго до передачі влади Другому крайовому уряду, 20-го жовтня 1918 року, Кабінетом С. Сулькевича була розіслана телеграма на адресу начальників повітів та Бахчисарайської внутрішньої варті. Телеграма позначила корінну трансформацію позицій уряду у відношенні базових демократичних принципів, зокрема, йшлося про утворення Кримської крайової комісії з розробки Положення про вибори до Крайового Парламенту на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування. Відзначалося, що зазначена комісія складається з представників від земських та міських самоуправлінь, громадських та

політичних організацій і національних груп на засадах пропорційного представництва. Скликання цієї комісії доручалося крайовому контролеру Мустафі Мурзі Кипчакському, а Крайовий Парламент мав зібратися в Сімферополі не пізніше 7-20 грудня 1918 року [53, арк. 46-47].

Згідно з архівними джерелами, вже на початку своєї діяльності Уряд С. Сулькевича зіштовхнувся з необхідністю вдосконалення базових основ організації діловодства. «Незважаючи на утворення Міністерств, на ім'я Прем'єра продовжують надходити різного роду прохання та заяви, що стосуються сфери діяльності окремих Міністерств. Усі ці папери приходиться пересилати в підлягаючі Міністерства на висновок, що вкрай затягує листування, а разом з ним і виконання невідкладних потреб», – оголошувалося 3 липня 1918 року канцелярією Прем'єр-міністра та міністра внутрішніх справ [53, арк. 17].

З метою усунення цих явищ було запропоновано звертатися безпосередньо до кожного міністра за його фахом.

З метою детального ознайомлення з діяльністю урядових і громадських установ півострова С. Сулькевич особисто об'їжджав кримські міста [139. – 27 августа 1918. – № 91 (103)].

Одним з перших заходів Першого Кримського крайового уряду став кардинальний перегляд підсумків політики «першого більшовизму», зокрема, у земельній сфері. Земля та майно поверталися власникам, причому радикальний підхід у вирішенні земельного питання, на наш погляд, свідчив про недостатню професійну підготовленість членів Уряду, чим остаточно підривалась і без того хитка соціальна база кримського керівництва.

Найчастіше селяни відмовлялися повертати власникам землю, отриману при більшовиках, і платити за неї скопщину, котра доходила до 50% валового врожаю. На цьому ґрунті мали місце навіть збройні сутички.

Так, наприклад, селяни Джанкойського повіту весь засіяний ними на поміщицьких землях хліб зібрали та розвезли по будинках, не давши ні однієї копиці поміщику. 26 липня повітові влади звернулися до Прем'єр-міністра з проханням вислати у Джанкойський повіт загін кінних інгушів для розправи над непокірливими скопщиками [430, с. 110].

Для розбору справ, пов'язаних з аграрними безладдям, створювалися спеціальні воєнно-польові суди [430, с. 110].

Суттєві проблеми в провідному виробничому секторі кримської економіки, а також ускладнення відносин з материковою Україною обумовили зростання цін та загальне зниження рівня життя населення. З квітня до серпня 1918 року зросли ціни на масло – більш, ніж у два рази, на крупу – в три рази, на яйця – майже в два рази. У зв'язку з нестачею хлібу в деяких містах вводилося нормування хлібу, впроваджувалася карткова система. Зокрема, в Ялті хлібна норма становила у розмірі 200 грамів для дорослого та 100 грамів для дитини [430, с. 109].

Погіршення матеріального стану робітників сприяло розгортанню страйкового руху. Зокрема, страйкували робітники Севастопольського воєнного порту, Євпаторійської типографії, в Сімферополі – робітники аптек, у Феодосії – гільзової фабрики. Найбільш потужним був страйк робітників та службовців Південно-Західної та Південної залізниць, котрий виник у відповідь на зменшення розміру заробітної платні та обмеження хлібного пайку. У страйку взяло участь понад 200 тисяч робітників та службовців, в тому числі кримські залізничники. Германські окупаційні сили змогли припинити цей страйк тільки в середині серпня завдяки жорстоким репресіям – арештам та розстрілам робітників [430, с. 112-113].

Урядом застосовувалися заходи і щодо повернення викраденого при більшовицькому режимі майна. У цьому відношенні показовим є

оголошення коменданта міста Сімферополя полковника Смольського, згідно з яким меблі, начиння, предмети музею, посуд, білизна та інше казенне майно, розграбоване під час Республіки Тавриди із зібрання Литовського і Кримського Полків, а також 32-го, 33-го і 34-го запасних полків – мали негайно бути поверненими в казарми Кримського Кінного полку, а винні у невиконанні розпорядження – притягнуті до відповідальності [133. – 26 июля 1918. – № 12].

Варто вказати й на те, що Першим крайовим урядом застосовувалися певні заходи щодо захисту внутрішніх ринків. Так, 9 липня 1918 року була ухвалена постанова, відповідно до якої пропонувалося на північному кордоні Криму відкрити нові митні установи: у Джанкої митницю 1-го класу четвертого розряду, у Перекопу – митницю 2-го класу, на станції Таганаш – передовий митний пост, підлеглий Джанкойській митниці, і на Арабатській стрільці, проти міста Генічеська, – митну заставу. На устаткування та утримання в 1918 році нових митних установ асигнувалося з фонду Державного казначейства п'ятдесят тисяч рублів. Постанова передбачала також допуск безмитного та безакцизного ввозу у Крим всіх дозволених до привозу товарів, за винятком тютюну, тютюнових виробів, виноградних вин і інших алкогольних напоїв. Крім цього, скасовувалася дія узаконень та правил, що дозволяли безакцизний випуск за кордон виробів, обкладених акцизом [133. – 26 июля 1918. – № 12].

І в даний час своєї актуальності не втратив урядовий проект з перетворення Севастополя на «комерційний порт», про який повідомляла газета «Вільний південь» [134. – 23 августа 1918. – № 167].

11 травня в Ялті відбулося відкриття фізико-математичного (природознавчого і математичного відділень) та медичного факультетів Таврійської філії Університету св. Володимира.

Наведемо деякі матеріали Ялтинської міської преси, присвячені початку діяльності Таврійської філії. Так, «Наша газета» (№ 1, 18 травня 1918 р.) у замітці «Відкриття Лівадійського університету» повідомляла: «У суботу, 11 травня, у приміщенні Ялтинської чоловічої гімназії відбулося урочисте відкриття філіального відділення Київського університету. Зал був переповнений майбутніми студентами, студентками Університету, батьками та різними депутаціями, що з'явилися на відкриття Університету. Голова зборів М.І. Кузнєцов промовив вступне слово...» [229, с. 126].

Та ж газета (№ 32) від 26 червня 1918 року у публікації «У Лівадійському університеті» інформувала, що з Києва був отриманий лист від голови ініціативної групи професорів Таврійського філіального відділення Університету св. Володимира професора Д.А. Граве, у якому повідомляється, що в Києві прийнято в число студентів філії: на медичний факультет – 341 студент, на юридичний – 33, на агрономічний – 8, на природознавче відділення – 188, на математичне відділення – 55, на хімічне – 13, а загалом 638 осіб. Професорами філії Радою Київського університету обрані М.І. Кузнєцов, М.М. Крилов, М.О. Тихомандрицький, Р.І. Гельвіг, Кордиш, Бунге, С.І. Метальніков; крім того, відряджався професор С.Є. Кушакевич. Тимчасовим деканом медичного факультету було обрано С.Є. Кушакевича, а секретарем – професора Р.І. Гельвіга.

Примітно, що, крім прийому студентів у Києві, у Ялті також підсилювався вплив бажаючих навчатися у вищому навчальному закладі. Зокрема, було прийнято до 170 студентів на медичний факультет, 45 на математичне відділення, до 60 осіб на природознавче відділення, близько 50 осіб на фармацевтичні курси, разом понад 300 осіб. Відмічалось, що в Лівадійський університет приїждять значними групами жителі Феодосії, Сімферополя, Карасубазару, Мелітополя й Севастополя.

На увагу заслуговує примітка, що сторонні особи, не студенти, за слухання окремих обов'язкових і необов'язкових курсів мають вносити тільки семестрову погодинну оплату – по 10 руб. за годину [229, с. 127].

На наше переконання, відкриття Таврійського університету, яке мало найважливіше значення для розвитку освіти й культури на півострові, стало одним із ключових досягнень Кабінету С. Сулькевича.

30 серпня 1918 року за поданням міністра народної освіти П.М. Соковніна крайовий уряд прийняв постанову, у якій, зокрема, пропонувалося заснувати Таврійський університет у м. Сімферополі у складі факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного, медичного й агрономічного – та відкрити перший кримський вуз у 1918 році; затвердити положення про Таврійський університет; обрання професорів Таврійського університету зробити при первісному утворенні професорської колегії, за сприянням Університету св. Володимира, надавши останньому право користатися для цього як своїми науковими силами, так і силами інших російських університетів та інших вищих навчальних закладів; відпустити в 1918 році із коштів Крайового казначейства, у виді одноразової допомоги на витрати з облаштування та утримання Таврійського університету, сто тисяч рублів; надати у розпорядження Таврійського університету на увесь час його існування садибне місце колишнього Сімферопольського місцевого лазарету з усіма будинками, що знаходилися при ньому, та матеріалами, заготовленими для їхнього ремонту й добудування; відпустити у 1918 році у поміч Університету із сум Крайового казначейства на витрати щодо закінчення початого Військовим відомством ремонту згаданих будинків сто тисяч рублів; відвести, при з'ясуванні в тім потреби, для потреб Університету необхідну кількість землі з південнобережного крайового лісництва, для облаштування гірськокліматичної станції та зі складу казенних земель у

приморській степовій смузі для потреб бальнеологічної станції, надавши ці ділянки в розпорядження Університету на увесь час його існування; надавати Таврійському університету можливість користування крайовими культосвітніми установами, а саме: Микитським садом, памологічною опитною станцією в Сімферополі, Отузським казенним садом і Косьмо-Демьяновським заповідником зі збереженням спеціальних задач цих установ [199, с. 160].

Один з перших викладачів Таврійського університету А.І. Маркевич згадував: «Істотним питанням, дуже скрутним як для професорів, так і для студентів, з'явилося питання про квартири для них через надмірну переповненість Сімферополя. Міське управління висловило повну готовність зробити все можливе для зручного, при даному положенні, розміщення і професорів, і студентів» [189, с. 21].

Відкриття Університету відбулося 14 жовтня 1918 року в приміщенні театру Таврійського дворянства за участю Голови Першого крайового уряду С. Сулькевича, а також одного з найголовніших ініціаторів створення вищого навчального закладу в Тавриді – С.С. Крима, який висловив привітальну промову від імені Таврійського губернського земства: «Таврійські губернські земські збори в той час, коли знищувалися культурні цінності, що створювалися століттями, коли лилася ріками людська кров, коли йшла одна мобілізація за іншою, вирішили оголосити мобілізацію знання, совісті, серця ...» [199, с. 168-169].

Були зачитані привітальні адреси і телеграми від урядових закладів, органів місцевого самоврядування, численних громадських і наукових організацій, приватних осіб.

Безсумнівно, відкриття Таврійського університету, діяльно підтримане Кримським крайовим урядом, свідчило про певну консолідацію державних та громадських сил, урядових закладів і

самоуправління навколо загальної генеральної ідеї – культурного процвітання Криму.

З іншого боку, слабким, найбільш уразливим місцем уряду генерала С. Сулькевича була його глибока залежність від окупаційної влади, що власне і привела цей Кабінет до керування півостровом.

Дослідник П.М. Надинський справедливо зауважує, що з перших днів окупації Криму на півострові розпочався систематичний грабіж державного й приватного майна. У Севастополі німці відібрали всі запаси продовольства: місячний запас борошна, чотирьохмісячний запас цукру, близько 900 пудів чаю, понад 500 тисяч банок консервів та інше. Також були пограбовані всі склади військового та військово-морського відомства, майно Севастопольського порту. Збитки, заподіяні німцями в Севастополі, за підрахунками спеціальної комісії, визначалися в сумі 2 563 321 811 рублів, по Сімферополю вони обчислювалися в сотнях тисяч рублів золотом. Значно постраждало й село [430, с. 117].

Дуже показовим в цьому відношенні є бездоганно реалізоване урядом С. Сулькевича рішення німецького командування щодо переведення залізниць України та Криму на «німецький час» [53, арк. 28, 30]. Глибоко показово також, що пізніше, у лютому 1919 р., у штабі Добровольчої армії констатували факт виселення «з приходом німців у місто Севастополь» військового начальника, що «був виселений зі свого обладнаного приміщення на окраїну міста, без збірного пункту; усі його старання в сенсі одержання придатного обладнаного приміщення не увінчалися успіхом» [81, арк. 4].

Окремим геополітичним аспектом у діяльності Першого крайового уряду стала «дипломатична війна» між Кримом та Україною щодо визначення територіального статусу півострова.

Прочитуємо показову газетну замітку того часу: «У зв'язку з хвилюючим у даний час усіх питанням про взаємини між Кримом та Україною нам повідомляють із самого компетентного джерела, що в питанні про митну війну між Кримом та Україною крайовий уряд зробив зі свого боку все можливе в межах, що допускаються честю і достоїнством своєї самостійності, для мирного розв'язання питання. З цією метою крайовим урядом був відряджений до Києва спеціальний представник, наділений самими широкими повноваженнями. Однак місія цього представника, на жаль, не увінчалася успіхом» [139. – 27 августа 1918. – № 91 (103)].

У своїх мемуарах гетьман П. Скоропадський у цьому зв'язку відзначав, що «незважаючи на те, що Крим не належав Україні, остання несла цілу низку витрат і по експлуатації залізниць, і по утриманню пошти й телеграфу, і навіть такі потреби, як утримання кінських депо, лягали на неї» [209, с. 261-262].

Гетьманський уряд виходив з принципу необхідності залучення Криму до числа суб'єктів гетьманської держави. «Через якийсь час ми довідалися, – відзначає П. Скоропадський, – що новий Кримський уряд повів нову політику, далеко не дружню Україні, і мав на меті утворення самостійної держави, причому, увесь напрямок <...> ясно дихав якимсь антагонізмом. Я міркував так: плани німців мені невідомі, у всякому разі, при відомій комбінації німці не проти там затвердитися. Туреччина з татарами теж протягає до Криму руки, Україна ж не може жити, не володіючи Кримом, це буде якийсь тулуб без ніг. Крим має належати Україні, на яких умовах, це байдуже, чи буде це повне злиття, чи широка автономія, останнє має залежати від бажання самих кримців, але нам треба бути цілком забезпеченими від ворожих дій з боку Криму» [209, с. 262].

Не дивно тому, що Кабінет С. Сулькевича витримував перманентний тиск з боку гетьманської адміністрації. Про це свідчить низка цікавих архівних документів.

«Сьогодні мною отримана наступна телеграма двокрапка лапки Київ 25 липня внаслідок необхідності утворити Керчі харчову базу будьте ласкаві телеграфувати Київ головному інтенданту чи є Керчі інтендантський продовольчий магазин і позитивному випадку яких і скільки в ньому є продуктів і хто відає магазином 14173 Товариш військового Міністра України Корнієнко крапка лапки Прошу Вас пояснити Українському Уряду недоречність тону і звертання до мене пана Корнієнко та запобігти подібним розпорядженням на Кримській території», – телеграфував 8 жовтня 1918 року у Київ Прем'єр Сулькевич сенатору Ахматовичу [9, арк. 8].

11 жовтня 1918 року С. Сулькевич знову повідомляв А. Ахматовича: «Згідно повідомлення завідувача Кримським крайовим Земельним Фондом, кордон, встановлений Українським Урядом на Арабатській стрілці в урочище Валок, знятий, про що повідомляю Вам для інформації» [9, арк. 10].

10 жовтня 1918 року керуючий канцелярією Крайового уряду направив на адресу командира окремого Кримського прикордонного дивізіону телеграму наступного змісту: «Повідомляю Вам для інформації, що про випадок втручання чиновника варти в коло дій чинів Кримського прикордонного дивізіону, котрий мав місце у Джанкої, повідомлено телеграфом Голові Кримської делегації в Києві Сенатору Ахматовичу» [66, арк. 3].

За спостереженням В.Г. Зарубина, гетьманські влади м. Генічеська, використовуючи факт прохання з боку частини населення Арабатської стрілки про «відмовлення від Криму та приєднання до України», підписи

під яким збиралися за допомогою погроз і залякування, пересунули кордон на 40 верст південніше, зайняли 11 населених пунктів і 4 соляних промисли, виставивши при цьому прикордонну варту. Протести кримської влади ігнорувалися. При зборі підписів влади Генічеська «обіцяли непокірливим розібрати міст між Стрількою та містом і зупинити тут усю торгівлю». Варта навіть відкривала вогонь по підводах та баркасах, відбирала в проїжджаючих худобу та продукти [342, с. 44].

Гетьманський уряд припинив зносини із кримської крайовою владою, наслідком чого стала т.зв. «митна війна» [342, с. 44].

Видний земський діяч В.А. Оболенський засвідчив, що від міністра торгівлі і промисловості в уряді гетьмана Скоропадського С.М. Гутника, цитуємо, «уперше почув про рішення приєднати Крим до України, почув і про те, що заради досягнення цієї мети Український уряд не зупиниться ні перед якими мірами і що зрештою це йому вдасться...» [195, с. 15].

На наше переконання, втягування режиму С. Сулькевича у дипломатичну війну з Урядом Гетьмана П. Скоропадського (який, до речі, мав багато спільного з Крайовим урядом в соціально-економічних підходах [158]) було стратегічною помилкою, яка суттєво відбилася на матеріальному становищі Кримського півострова, сприяла підсиленню відцентрових тенденцій на загальноукраїнському політичному просторі, а, зокрема, в Криму – підсилювала позиції пантюркізму, ідеологеми якого уособлювало керівництво кримськотатарської Директорії на чолі з Д. Сейдаметом – міністром закордонних справ в Першому крайовому уряді.

Слід також погодитися з дослідником А.В. Іванцем, який висловив тезу, що реалізації планів гетьманської адміністрації відносно приєднання Криму перешкоджала позиція частини істеблішменту Німеччини, «яка

розглядала можливість утримати, а за сприятливих обставин і колонізувати Крим як плацдарм для експансії в Азію» [359, с. 16].

Варто зазначити, що восени 1918 року П. Скоропадському вдалося досягти згоди керівництва Німеччини щодо включення Криму у правовий простір Української Держави, а також щодо повернення Чорноморського флоту Україні, але в умовах загальної поразки Німеччини та її союзників у Першій світовій війні це рішення не було практично реалізовано [359, с. 20].

Таким чином, аналіз діяльності Першого Кримського крайового уряду на чолі з генералом С. Сулькевичем свідчить про наявність фундаментальних протиріч, властивих як внутрішній політиці, так і зовнішньополітичному вектору.

Головним внутрішньополітичним протиріччям було, на наше переконання, намагання зберегти стабільність та поступальний розвиток Кримського регіону при вкрай слабкому організаційно-правовому забезпеченні захисту інтересів незаможних верств населення. Крім того, з часів свого утворення цей Уряд був залежний від германських окупаційних сил та в цілому вимушений реалізовувати генеральні стратегіми окупаційної адміністрації, пов'язані з тотальною експлуатацією ресурсної бази півострова.

Суттєва помилка С. Сулькевича та його оточення виявилася, на наш погляд, у втягуванні в зовнішньополітичний конфлікт з Українською Державою, що істотно вплинуло на низький рівень матеріального становища значної частини жителів Криму та, відповідно, політичної стабільності в регіоні.

4.2. Діяльність Другого Кримського крайового уряду

Відома подвійність історіографічних оцінок має місце й у відношенні Другого крайового уряду (листопад 1918 року – квітень 1919 року).

Так, П.М. Надинський іменує його «маріонетковим», таким, що виконував волю англо-французьких імперіалістів [430, с. 128-129]. Такі оцінки в цілому властиві радянській історіографії. На думку В.Г. Зарубина, «Кабінет С.С. Криму став своєрідним заручником самогубної стратегії й тактики Головнокомандування Збройних сил Півдня Росії, фактично вивіскою над білими і військами Антанти, позбавленою будь-якого самостійного значення» [349].

Разом з тим, на нашу думку, слід відзначити деякі принципові особливості, що з самого початку рельєфно відрізняли діяльність цього уряду від Крайового кабінету С. Сулькевича.

По-перше, Другий крайовий уряд був делегований у владу не зовнішніми силами, а місцевими самоврядуваннями (губернським земством).

По-друге, у своїй діяльності він орієнтувався не на німецькі збройні сили, що були супротивником Російської імперії в роки Першої світової війни, а на Добровольчу армію та сили Антанти. Тому у Другого крайового уряду вже з початку були вагомі переваги з погляду легітимності, правонаступництва і, відповідно, внутрішньої довіри населення.

По-третє, за справедливою оцінкою генерала А.І. Денікіна, «уряд пана Соломона Крима, що пробув у владі рівно 5 місяців, виявляє собою закінчений досвід демократичного правління, хоча й у мініатюрному територіально масштабі, – правління, що володіло суверенністю, повним державним апаратом і належними йому званнями» [166, с. 420].

Безсумнівно, що Другий крайовий уряд був у цілому сильніший за перший по персональному складу, там не було вкрай спірних фігур (як,

наприклад, Д. Сейдамет в уряді С. Сулькевича, який відверто декларував ідеї пантюркізму та пангерманізму). Глибоко закономірно, що цей дуже сильний за своїм інтелектуальним та культурним складом Кабінет очолив авторитетний земський діяч С.С. Крим.

У своїх мемуарах «Революційні роки в Криму», виданих в еміграції в Парижі в 1926 році, відомий діяч кадетської партії, який керував у 1918 – 1919 роках газетою «Таврійський Голос», Д.С. Пасманік характеризує свого однопартійця С.С. Крима як досвідченого й висококультурного земського діяча, поміркованого учасника роботи Державної думи та Державної ради, автора низки важливих законодавчих ініціатив, зокрема, створення першого кримського вузу, одного з кращих виноробів Росії, досвідченого агронома. З точки зору Д. Пасманіка, яка цілком співвідноситься з іншими наративними джерелами, С. Крим був політиком, здатним до розумних компромісів, до примирення полярних думок, та, одночасно, щирим патріотом Російської держави, яку він бачив «рівною для всіх її громадян» та «великою за своєю культурою». У той же час, за оцінкою Д. Пасманіка, С. Крим бачив майбутнє Криму як частини єдиного політичного простору, котра має розвиватися виключно правовим шляхом [201, с. 83].

До складу Другого крайового уряду увійшли також В.Д. Набоков (міністр юстиції), М.М. Вінавер (міністр зовнішніх зносин), М.М. Богданов (міністр внутрішніх справ), С.А. Ніконов (міністр народної освіти), П.С. Бобровський (міністр праці та контролю), О.П. Барт (міністр фінансів), О.О. Стевен (керуючий міністерством постачання та шляхів сполучення), генерал М.М. Бутчик (військовий міністр).

У своїх спогадах «Наш уряд» М.М. Вінавер акцентує увагу на принципі коаліційності, що був покладений в основу діяльності Кабінету С.С. Крима. До складу Уряду увійшли чотири кадети, один соціал-

демократ, один есер, троє безпартійних. «Працювали ми дружно. Ніхто з нас не був формально залежний від своєї партійної організації <...> Люди були різні, але їхні власні особливості вдало доповнювали один одного», – згадував М.М. Винавер [147, с. 88-89].

Ця важлива характеристика органічно доповнюється спогадами П.С. Бобровського: «Ми, якимось навіть особливо і не змовляючись, абсолютно вигнали всякі ознаки будь-якої величі: високий стиль, високі оклади, автомобілі, велику кількість секретарів, недоступність прийомів. Всіма своїми діями ми завжди підкреслювали тимчасовий, діловий, робочий характер нашої влади» [258].

Завдання, що з початку ставилися губернським земством перед цим Кабінетом, зводилися до наступних позицій: 1) сприяння об'єднанню Росії; 2) пошук зближення з іншими державними організаціями, що виникають на просторі колишньої Російської імперії; 3) відновлення громадянських свобод та відродження розпущених міських і земських органів місцевого самоврядування; 4) термінове призначення нових виборів на підставі законів Тимчасового уряду, але зі збільшенням вікового цензу до 21 року і цензу осілості до 1 року (у земські самоврядування) та 1 ½ року (у міські самоврядування); 5) скликання Крайового сейму по чотиричленній формулі і по пропорційній системі в разі, якщо протягом двох місяців не буде створена єдина всеросійська влада [166, с. 420-421]. Тут слід відзначити, що вибори в сейм неодноразово відкладалися і зрештою так і не відбулися [430, с. 135].

За визначенням Д.С. Пасманіка, метою очолюваного С.С. Кримом Уряду було вироблення зразку для оздоровлення всієї іншої Росії, створення досконалої форми гармонійного співробітництва демократичної цивільної влади та військового командування Білих сил.

Відповідно до цих провідних цілей, діяльність Уряду було спрямовано на задоволення справедливих вимог місцевого населення, а також на зміцнення позицій Добровольчої армії в Криму [201, с. 84].

Наративні джерела свідчать, що переважна більшість кримського населення зустріла формування нового Кримського крайового уряду співчутливо: ситуація була в цілому спокійною [201, с. 84].

Згідно з «Коротким звітом про діяльність Кримського Уряду з 15 / XI 1918 до 15 / IV 1919 р.», що складався міністрами вже у вигнанні, в Афінах, при своєму вступі у владу Уряд, в першу чергу, скасував усі утиски свободи слова, печаті та зборів, усі закони, що встановили привілеї для особливої категорії кримських громадян, а також всі обмеження стосовно органів самоврядування на основі загального виборчого права. Протягом п'яти місяців не спостерігалось ніяких ексцесів з боку Уряду та його структур в напрямку утиску базових свобод громадян [201, с. 85].

Незважаючи на виключення з програми дій значних реформ через те, що Кабінет С.С. Крима розглядав свої правомочності як тимчасові – до утворення «єдиної російської державної влади», – деякі його кроки цілком можна розцінити як значні успіхи, актуальні і з погляду можливої часткової екстраполяції в сучасних умовах.

Так, відповідно до закону про оренду земель, 300.000 десятин кримської землі було закріплено по твердих орендних цінах у руках безземельних селян. При цьому ціна оренди була встановлена у відповідності зі «справедливою оцінкою», заснованою на капіталізації дійсних доходів із земель. Потрібно погодитися з Д.С. Пасмаником, що «Уряд був на кращому шляху розв'язання аграрного питання в Криму без знищення висококультурних господарств, що збагачували все населення. Виноробство при нормальному розвитку зайняло б одне з перших місць у Європі» [201, с. 86].

Другий Кримський крайовий уряд застосував й низку фінансових заходів, спрямованих до більш рівномірного розподілу податного тягаря, і, зокрема, видав закон про одноразовий податок, головна вага якого повинна була лягти на заможні верстви та спекулянтів. Показово, що з прибутків від усього експорту з Криму стягувалося 25 %.

Уряд вжив заходів щодо покращення фінансової ситуації. З Донського Державного Банку Кабінет С.С. Крима одержав 53.000.000 рублів, крім цього, були випущені власні паперові гроші під заставу державних цінностей. За рішенням Ради Міністрів, були випущені кримські грошові знаки у 5, 10 та 25 рублів. Оскільки вартість рубля порівняно з довоєнною впала в 25 разів, реальна цінність нових грошей відповідала 10, 20 копійкам та 1 довоєнному рублю. Таким чином, Уряд розв'язав ще одну гостру економічну проблему – задовольнив «розмінний голод» [258].

У продовольчій галузі заходами Уряду було досягнуте забезпечення населення мануфактурними й іншими товарами в обмін на предмети вивозу з Криму (тютюн, вино, сіль). Завдяки цьому, півострів не відчув нестачі предметів першої необхідності.

Це дозволило Уряду вжити низку заходів соціального характеру: задовольнити пенсійним забезпеченням чиновників царського режиму, офіцерів або їхніх удовиць, які приїжджали до відносно спокійного Криму з різних регіонів колишньої імперії, охопленої Громадянською війною [258].

Було вжито заходів щодо організації адміністративних органів та міліції, розбудови власної судової системи «до вищого суду», що дало привід недоброзичливцям Кабінету звинувачувати його в сепаратизмі тому, що своя касаційна інстанція мала в Ростові-на-Дону [201, с. 86].

Наведені дані Звіту Другого крайового уряду цілком співвідносяться зі спогадами одного з провідних діячів Ради Міністрів М.М. Вінавера, який займав посаду Міністра зовнішніх зносин: «Періодичні прийоми судового персоналу, доповіді чиновників відомства – усе це було розмірено і розраховане, години службових занять міністра строго витримувалися, доповіді проходили через усі встановлені в порядному відомстві ступені <...> Окружний Суд, Судова Палата, мирова юстиція, слідчі влади, прокуратура – усе це функціонувало, як ніколи в столиці, і був навіть заснований власний Кримський касаційний суд, що іменувався Вищим Крайовим Судом» [147, с. 91-92].

Крім цього, Другий крайовий уряд покривав майже усі витрати місцевих самоуправлінь, котрим було видано за п'ять місяців його роботи 18 млн. руб. субсидій [201, с. 86].

На особливу увагу заслуговують урядові заходи в галузі народної освіти. Зокрема, було відновлено пенсійну касу для народних вчителів, земським органам надані права попечителя округу стосовно вищих та початкових училищ, проведений закон про явочне відкриття приватних шкіл та бібліотек.

20 березня 1919 р. Постановою Ради Міністрів Кримського крайового уряду № 1197 були затверджені штати Таврійського університету й асигнування на утримання особового складу.

Відповідно до затверджених штатів, Університет міг мати одного професора Богослов'я, 60 ординарних і 30 екстраординарних професорів, 49 доцентів, 49 старших і 35 молодших асистентів при кафедрах, 9 прозекторів і 9 їхніх помічників, 5 лекторів з іноземних мов, бібліотекаря і 8 його помічників, 10 асистентів клініки, 36 ординаторів клініки, 2-х учених садівників, метеоролога-спостерігача, астронома-спостерігача й

обчислювача астрономічної обсерваторії, а також працівників з технічних і господарських питань, керування й діловодства.

Професорсько-викладацький склад Таврійського університету становила плеяда видатних науковців, носіїв високої культури, відомих не тільки на просторі колишньої Російської імперії, а й за кордоном. На наше переконання, діяльність Університету сприяла зростанню міжнародного престижу як Другого крайового уряду, так і Криму в цілому [151, с. 51-57]. Тому цілком логічно, що в міру свого становлення перший кримський вуз набував все більш широкого наукового та культурного значення.

Професор Г.В. Вернадський згадував: «Від самого заснування університету було прийнято багато студентів та число їх усе зростало. Як і в Пермі, більшість їх займалися з великим завзяттям. Серед них було доволі багато студентів з інших університетів, але більшість, скільки пам'ятаю, складала юнаки, які тільки що скінчили гімназію, деякі в Сімферополі ж. Не пам'ятаю окремих моїх слухачів й учнів мого семінару, але пам'ятаю, що серед них було багато талановитих людей» [146, с. 30].

Напливу до Таврійського університету викладачів та студентів з різних регіонів колишньої Російської імперії сприяло кілька обставин: по-перше, наприкінці 1918 – початку 1919 року Крим був відносно спокійним у військовому відношенні регіоном; по-друге, на відміну від центральних губерній Росії, тут поки не наступив голод; по-третє, у Криму працювала велика кількість видатних вчених, талановитих лекторів, які представляли різні наукові школи.

Разом з тим, об'єктивні матеріальні труднощі серйозно позначалися на житті кримської інтелігенції, у тому числі діячів науки.

Відомий геолог і географ, мандрівник і письменник, професор Таврійського університету (з 1929 р. академік АН СРСР) В.О. Обручев 4 січня 1919 р. писав із Криму: «У Сімферополь я, може бути, зовсім не поїду

<...> на професорське жалування в Сімферополі можна проіснувати тільки одному – кімнати та їжа поглинуть його – так що і з грошової сторони ніякого розрахунку немає <...> У квартирі холоднувато, тому що топлять рідко – дрова дорогі...» [203, с. 12].

Відзначимо, що в дуже непростих соціально-політичних умовах на потреби Таврійського університету Урядом С.С. Крима було виділено 2.300.000 рублів [201, с. 87, 86].

З іншого боку, Урядом були розглянуті та затверджені статuti низки найбільших торгово-промислових банків та підприємств, що загалом сприяло оздоровленню торгово-промислових відносин.

У галузі охорони національних маєтків були вжиті заходи щодо збереження в повному порядку єдиного в Росії виноградно-виноробного господарства, влаштований заповідник з колишнього царського полювання, забезпечена охорона від розкрадання цінних лісів і забезпечене функціонування найцінніших науково-допоміжних установ у Криму.

Уряд С.С. Крима вжив необхідних заходів щодо збереження державного майна, розташованого у Севастопольській фортеці, організував комісію щодо з'ясування мільярдних збитків, заподіяних німцями державній скарбниці, організував виплату за рахунок казни пенсій, утримання загальнодержавних лазаретів, санаторіїв тощо [201, с. 87].

Одним з пріоритетів у роботі уряду стала нормалізація етноконфесійних відносин на півострові. В 1918 році жертвами етноконфесійних зіткнень в південній частині півострова стали сотні православних греків, будинки яких були пограбовані і спалені. Згодом, скориставшись висадженням в Криму грецького морського десанту, місцеві греки розпочали кампанію помсти. Це змусило Таврійську єпархію звернутися зі спеціальним посланням до одновірців-греків, щоб ті простили образи татарам «і встановили з ними сусідські відносини». Цей

конфлікт поступово згас внаслідок гнучкої етноконфесійної політики Другого Крайового уряду та Таврійської єпархії [456, с. 96-97].

Міністр сповідань С.А. Ніконов доклав значних зусиль для фінансової підтримки Таврійської єпархії та реформування її структури. Замість Консисторії була створена Єпархіальна Рада, активізувалася робота благочинних округів, православних братств при храмах, дитячих релігійних організацій тощо [456, с. 96-97].

На зовнішньополітичному напрямку важливо відзначити участь Другого Кримського крайового уряду у створенні Митного союзу, до якого, згідно з Катеринодарською конвенцією від 27 грудня 1918 року, поряд із Кримом, увійшли «Всевелике Військо Донське», Кубанський край та вище командування Добровольчої армії (вочевидь, передбачалося, що до Митного союзу будуть автоматично приєднуватись території, котрі безпосередньо керувалися Особливою Народою при Головнокомандувачі Білих сил).

При цьому Кримський уряд у Митному союзі представляли керуючий митним відділом А.М. Малінін, керуючий Керченською митницею В.М. Павлов, а також ревізор Крайового акцизного управління В.І. Татарський [170].

Треба наголосити, що Митний союз розглядався командуванням Добровольчою армії як важливий інструмент реінтеграції Російської імперії, про що недвозначно вказувалася у першій статті відповідної Конвенції.

Між регіонами, що увійшли до Митного союзу, всі вантажі (за винятком тих, у відношенні яких встановлювався спеціальний урядовий режим обігу) оберталися вільно, без видачі будь-яких спеціальних дозволів. Реєстраційні збори на всі товари відмінялися.

Суб'єкти Митного союзу визнавали обов'язковими для виконання всі договори та угоди, підписані Російським урядом, на підставі чого до

товарів, що ввозилися ззовні, застосовувалися тарифні ставки, закріплені зазначеними договорами й конвенціями, з доповненнями та змінами, внесеними під час війни [170].

З метою узгодження та координації митної політики суб'єктів цього наддержавного утворення створювалося Центральне управління митною частиною з правами Департаменту митних зборів.

Тимчасово вище керівництво діяльністю Центрального управління митною частиною покладалося на керуючого Відділом фінансів при Головнокомандувачі Добровольчої армії [170].

У той же час варто зазначити, що роботу Кабінету С.С. Крима об'єктивно ускладнювали кілька факторів. Один з них – брак приміщень. Так, згідно з наративними джерелами, в сімферопольському губернаторському будинку розміщалося три міністерства, канцелярія Прем'єра, канцелярія крайового секретаря, зал засідань, а також гуртожиток для п'яти міністрів [147, с. 87-88].

Мали місце і труднощі власне процедурного характеру: Рада Міністрів була перенасичена не тільки важливими, але й дрібними справами, які підлягали компетенції цього центрального органу. Певною мірою це обумовлювало процедурну плутанину, властиву більш ранньому періоду правління Таврійського губернського комісара [147, с. 88].

Дані наративних джерел підтверджуються й низкою виявлених нами архівних документів

Так, наприклад, у документі Міністерства внутрішніх справ від 7 березня 1919 року, адресованому Раді Міністрів Кримського крайового уряду, повідомлялося, що в ніч з 11 на 12 січня 1919 року у Севастополі був убитий член громадянської самоохорони С.П. Демченко. При цьому після вбитого залишилася родина, що складалася з його дружини М.С. Демченко та трьох дітей у віці 10, 12 і 17 років. Майно родини

вбитого становив будинок, котрий приносив 480 руб. щорічного доходу. Інших джерел до життя родина вбитого не мала. Через те Севастопольська міська управа, на виконання постанов міської думи від 5 листопада 1918 року та 1 лютого 1919 року звернулася з клопотанням щодо призначення родині убитого С.А. Демченка пенсії з коштів Кримського крайового уряду [82, арк. 54].

У цьому зв'язку заступник міністра внутрішніх справ Вінберг писав, що «клопотання Міської Управи, з моєї думці, не підлягає задоволенню, тому що Демченко на урядовій службі не був, убитий при виконанні обов'язків під час несення самоохорони міста, і вдові його вже видана одноразова допомога від Міської Управи в розмірі 3.000 руб., а тому і забезпечення родини його повинне бути прийнято Севастопольським міським суспільством, в особі місцевого міського самоврядування, на себе» [82, арк. 54 зв.].

Начальник стражі Бердянського повіту Шабельський 3 березня 1919 року телеграфував Таврійській казенній палаті: «Варта Бердянського повіту три місяці не одержує платні, внаслідок чого чини стражі та канцелярії кидають службу, та повіту загрожує залишитися без охорони, що знову викликає анархію, з труднощами задушену крапка Становище катастрофічне крапка Будьте ласкаві розпорядженням відпустити п'ятсот сімдесят п'ять тисяч з державного банку для задоволення чинів стражі та управління...» [82, арк. 55].

На це Вінберг відповів: «Питання про відпустку запрошеної суми може бути вирішене тільки у зв'язку з питанням про приєднання до Криму, ще остаточно не вирішеному Ставкою» [82, арк. 57].

Перелік подібних прикладів можна продовжити.

Але головна складність і, разом з тим, фундаментальне протиріччя в роботі кримської влади цього періоду знаходилося в іншій площині.

Це протиріччя дуже чітко охарактеризовано в мемуарах князя В.А. Оболенського, який очолював губернську земську управу. «П'ять місяців від відходу німців і до приходу більшовиків, – писав Оболенський, – можна охарактеризувати як період двовладдя чи, точніше кажучи, боротьби двох влад – військової й цивільної. І можна з упевненістю сказати, що Кримський уряд був би переможений в цій внутрішній боротьбі, якби більшовики не припинили її, зайнявши Крим на початку квітня 1919 року» [196, с. 60].

У цьому зв'язку відзначимо, що спочатку командування Добровольчої армії декларувало принцип невтручання у справи громадянської влади. А.І. Денікін згадував, що С.С. Крим звернувся до командування Добровольчої армії з проханням забезпечити збройний захист Кримського півострова.

У відповідь 7 листопада 1918 року Головнокомандувач віддав розпорядження, згідно з яким, незважаючи на запеклі бойові дії в районі Ставрополя, терміново було виділено два загони Білих сил для зайняття міст Ялти та Керчі. Крім цього, начальником Кримської дивізії був призначений генерал О.В. Корвін-Круковський, якому було доручено сприяти Уряду С.С. Крима в боротьбі з більшовиками, але не втручатися у внутрішню політику та боротьбу за владу. Розпорядженням А.І Денікіна передбачалося також здійснення мобілізації офіцерів і солдатів на території півострова, за яку мав відповідати генерал А.К. де Боде. У його розпорядження відряджалися відповідні помічники у справі формування й постачання [166, с. 418-419].

Тут важливо підкреслити, що у функції військового міністерства Другого крайового уряду входили також розквартирування та забезпечення продовольством військових частин, а також участь у процесі мобілізації [147, с. 90].

Разом з тим, газета Таврійської спілки журналістів і літераторів «Південні Відомості» повідомляла, що «крайовий уряд» організував «особливий комітет допомоги Добровольчій армії», до функцій якого входила організація добровільних пожертвувань на потреби Білих збройних сил. В оголошенні з характерною назвою «В ім'я єдиної Росії», зокрема, відзначалося, що «внаслідок **повного розвалу державного механізму** (виділене нами – А.І), Добровольча армія має потребу у всім <...> Ваш обов'язок прийти на допомогу тієї армії, що виборює відродження нової єдиної і культурної Росії. Треба допомогти цій армії – облаштуванням лазаретів, шпиталів, доставкою білизни, теплих речей і взуття, можливим поліпшенням харчування воїнів, доставкою деяких речей і т.д.» [139. – 11 янв. 1919 . – № 7].

Однак, незважаючи на нібито сформовану систему взаємин та фактичну єдність основної програмної мети, практично з самого початку взаємодії військової та громадянської влади півострова почалися конфлікти й непорозуміння.

Так, у середині листопада 1918 року генерал О.В. Корвін-Круковський оприлюднив наказ про вступ у триденний термін до лав Добровольчій армії всіх офіцерів, під погрозою польового суду за невиконання. Цей наказ, відданий без узгодження з крайовою владою, викликав у останньої певне занепокоєння з приводу порушення юрисдикції. Через кілька днів було дано роз'яснення, у силу якого заклик був оголошений необов'язковим. Військові частини повернулися знову до укомплектування добровольцями.

«Цей епізод підірвав у значному ступені авторитет Добровольчій армії – демонстрацією її слабкості», – згадував генерал А.І. Денікін [166, с. 422].

Поряд з відзначеним епізодом, О.В. Корвін-Круковський подав Командувачу військами Кримського півострова – барону А.К. де Боде, рапорт, у якому відзначав, що більшовики масами притікають у Крим, де за умовами існуючого порядку їм легше всього жити, що в Крим нібито завозиться значна кількість зброї, «не говорячи вже про німецьких колоністів, які всі прекрасно озброєні та просили тільки інструкторів від німецьких офіцерів, весь підозрілий елемент краю має багато німецької зброї, включно до кулеметів». Крайовий уряд обвинувачувався генералом у відсутності волі зважитися на потрібні заходи, хоча «не тільки у в'язницях, але й на волі проживає маса осіб, за кожним з яких числиться кілька вбивств офіцерів» тощо. Автор рапорту закликав А. де Боде негайно оголосити Крим на воєнному стані, передати залізниці, телеграф і телефон та взагалі надати всю повноту влади командному складу Добровольчої армії, а також передати військовим всіх ув'язнених більшовиків для здійснення термінового воєнно-польового суду [196, с. 60-61].

На думку В.А. Оболенського, у цьому рапорті містилася низка невірних даних. Зокрема, відомий земський діяч відзначає, що німці, які пішли з Криму, насправді вели «систематичну і завзяту боротьбу з більшовиками», а німецькі колоністи в дійсності виявилися ледь не єдиною частиною населення Півдня, що чинила активний опір більшовикам.

Крім цього, В.А. Оболенський приводить показовий факт: коли С.С. Крим зайшов у штаб Добровольчої армії, щоб порозумітися з генералом О.В. Корвін-Круковським із приводу його рапорту, то йому як доказ потурання влади стосовно більшовиків був пред'явлений список шістдесятьох небезпечних осіб, які знаходяться на волі. Глибоко примітно, що першим у цьому списку значився відомий у Криму як лідер правого

крила у старих цензових губернських земських зборах, колишній земський начальник Сахновський. Його т. зв. «причетність до більшовизму» полягала в тому, що в його маєтку стояв загін червоноармійців, яким він змушений був давати продовольство і фураж. В списку були також імена тридцяти учасників кримськотатарського національного руху, яких також навряд чи можна було звинуватити в симпатіях до більшовизму. Далі йшли «люди усяких звань і станів, жертви випадкових доносів» [196, с. 61].

При цьому представляється глибоко показовим, що колишній земський начальник Сахновський, який був згаданий нами у другому розділі, в період Тимчасового уряду постраждав від дій летучого загону Севастопольської ради (у нього була відібрано особиста зброя). Це говорить про те, що одні й ті ж службовці, нерідко чесні та сумлінні, могли упадати в неласку під надуманими приводами у різних політичних режимів, що швидко змінювали один одного.

Але треба віддати належне Другому крайовому уряду та командуванню Добровольчої армії – надзвичайна комісія, утворена для боротьби з «внутрішнім більшовизмом», розглянула цей список та встановила, що в ньому не було ні однієї особи, причетної до підтримки РКП (б) [196, с. 61].

Слід погодитися з думкою В.А. Оболенського, що боротьба з більшовизмом в Криму стала тією сферою, де конфлікт між командуванням та Радою Міністрів був неминучий. Основою для названих протиріч слугувало те, що військове командування намагалося одержати на півострові всю повноту влади, а владу Крайового уряду, навпаки, зробити символічною [196, с. 61].

Тому цілком закономірно, що після згаданого рапорту О.В. Корвін-Круковського «питання про уведення воєнного стану в Криму було поставлене на чергу і з цього часу стало приводом для незлічених

суперечок й сперечань між генералом Денікіним та Кримським урядом» [196, с. 61].

Разом з тим, безсумнівно, що реальна, а не мнима небезпека посилення більшовицького впливу в Криму все-таки існувала, як безсумнівно і те, що Другий крайовий уряд, котрий уособлював регіональну демократію, був сам по собі дуже обмежений в засобах та механізмах боротьби з цим явищем.

Джерела вказують на те, що більшовицькі підпільні організації існували в Севастополі, Сімферополі, Євпаторії, Ялті, Феодосії, Керчі. Вони підтримували зв'язок одна з одною, а також ЦК РКП (б) та ЦК КП (б) У [430, с. 132].

По території півострова широко розповсюджувалася революційна література, яку завозили ззовні, а також виготовляли в підпільних друкарнях Севастополя та Сімферополя. Тільки протягом листопада 1918 року було випущено три відозви і три номери журналу «Кримський комуніст».

У секретних інформаційних повідомленнях білогвардійців міститься інформація про діяльність представників РКП (б). Наприклад, у грудневих зведеннях повідомлялося: «Діяльність більшовиків набуває все більших розмірів» [430, с. 132-133].

У цьому зв'язку доцільно звернутися до цікавого архівного документу, а саме, до повідомлення з Криму на адресу Я.М. Свердлова, відомого як один з головних теоретиків політики масового терору проти «класових супротивників» більшовизму.

В умовах, коли Другий крайовий уряд С.С. Крима докладав дуже непростих зусиль щодо встановлення суспільного консенсусу і стримування репресивної політики білих, підручні Я. Свердлова в Криму,

здавалося, були стурбовані лише одним: придбанням зброї та підготовкою збройних загонів для підпільних ревкомів.

Згідно з документом, у грудні 1918 року в Сімферополі відбувся обласний з'їзд більшовиків Криму та Таврійської губернії. В цьому адміністративному центрі існував партійний комітет, нараховувалося до 100 членів РКП (б), а також багато співчуваючих. В усіх спілках було створено осередки РКП (б), налагоджувалася військова організація, проводився запис до бойових дружин.

У Севастополі також існував комітет РКП (б) та підпільний ревком, тут нараховувалося до 200 членів більшовицької партії. Друкувалися відозви, було створено три збройних загони чисельністю від 30 до 40 чоловік у кожному. Крім цього, відзначалося, що «є зв'язок з Німецьким Совдепом, голова його належить до групи "Спартак", але прибуття союзників не дає можливості використовувати німців. Німці обіцяли залишити деяку кількість зброї при відході. Намічається ведення агітаційної роботи серед союзних військ».

У місті Євпаторії партійний комітет фактично контролював діяльність місцевої Ради професійних спілок. Організовувався підпільний ревком, було створено робочу дружину, знайдено зброю – близько 100 гвинтівок. Крім того, підпільні партійні комітети, ревкоми та збройні загони розпочали активні дії в Бердянському та Мелітопольському повітах [90, арк. 17-19; 366, с. 131].

Дуже показовими виглядають і відверто антигуманні ідеологеми, розповсюджені в кримській більшовицькій печаті: «Злітають одна за іншою корони мироїдів. Тріскотять підпірки старого капіталістичного будинку. Ще один напір і знесемо до підстави старий кривавий світ! <...> Озброюйтеся! <...> Згадаєте, де добули собі зброю Петроградські та Московські робітники під час Лютневої Революції. У кілька годин всі

арсенали були в їхніх руках. Готуйтеся до нещадної боротьби з чорним інтернаціоналом!...», – оголошував підпільний журнал «Кримський Комуніст» (№№ 1, 2 за 13 і 14 листопада 1918 року) [90, арк. 3, 17].

Таким чином, як свідчать архівні джерела, у рапорті О.В. Корвін-Круковського далеко не все було перекручуванням реального стану справ.

Інформацію про зростання впливу радикальних елементів зустрічаємо ми й у згаданому вище «Короткому звіті про діяльність Кримського Уряду...». «Звіт» свідчить, що більшовицький страйк, котрий спалахнув у березні 1919 року в Севастополі був ліквідований без пролиття крові, а також без поступок з боку Уряду. Виникнення в Севастополі більшовицького страйку та очевидні впливи ззовні змусили Крайовий уряд видати низку законодавчих актів про позасудові арешти та військову цензуру, причому застосування цих законів довірено було Особливій нараді, до складу якої входили: Міністр внутрішніх справ М.М. Богданов, Міністр юстиції В.Д. Набоков та Начальник Штабу Добровольчої армії генерал Д.М. Пархомов [201, с. 85].

2 березня 1919 року Кабінетом С.С. Крима була прийнята постанова про вилучення з цивільної підсудності та передачі у військовий окружний суд, що керувався законами воєнного часу, усіх справ про напади на чинів Добровольчої армії, навмисне псування шляхів сполучення та військового майна, а також справ про вбивства, крім вбивств у запальності і роздратуванні, про грабежі, розбої – тобто суто карних [264, с. 10].

Про певну виправданість подібних кроків свідчить ситуація, що склалася в Севастополі напередодні другого захоплення Кримського півострова більшовиками. Так, з ранку 29 березня Севастопольський революційний комітет розповсюджував у місті свої накази та прокламації, вимагаючи припинення робіт з евакуації та перешкоджання виходу в море кораблів. З ініціативи ревкому група матросів підготувала вибух

транспорту «Ріон», наповненого біженцями, здебільшого жінками й дітьми. Від вибуху бомби постраждало більш 100 чоловік, в тому числі 21 людину було вбито [166, с. 431].

Безсумнівно, що підсиленню ідеологічних позицій більшовиків об'єктивно сприяло зростання кризових явищ, обумовлених триваючою Громадянською війною.

Відповідно до свідчень А.І. Денікіна, «у Криму не було ні свідомості небезпеки, що назрівала, ні бажання активної боротьби. І не було тієї сили, що могла б побороти суспільну байдужість <...> З тону соціалістичних газет і резолюцій партійних, професійних організацій та демократичних самоуправлінь видно було, що йде *crescendo* "полівіння" <...> Становище Добровольчих військ у Криму при таких настроях у моральному відношенні було надзвичайно тяжким» [166, с. 423-424].

Для нас важливо, що Головнокомандувач відзначає також внутрішні проблеми, які сприяли підриву авторитету Білого руху серед населення: «Чимало темних елементів попадало й у військові частини, іноді просто самозванці прикривалися триколірним добровольчим шевроном. У північній Таврії вони утискали населення незаконними реквізиціями, часом грабежами, у кримських містах робили незаконні обшуки, "виїмки", нальоти, накидаючи густу тінь на репутацію усього добровольчества» [166, с. 423-424].

Глибоко примітно, що в документі, який приводиться дослідником В.Г. Зарубіним – «Довідці про діяльність Кримського уряду і причини його падіння, складеної міністром зовнішніх зносин М.М. Винавером», – відзначається, що Добровольча армія виявилася у той час неспроможною надіслати в Крим будь-яких значних сил, а ті загони, що були надіслані, особливо в Ялту, з'явилися такими, що викликали обурення з боку всього мирного населення. Зокрема, ці загони вважали себе вправі взяти у свої

руки розправу з тими, кого вони визнавали більшовиками, і самовільними вбивствами, арештами, розгромом друкарні меншовицької газети «Прибій» у Севастополі викликали вкрай недружелюбне ставлення. Командування Добровольчої армії, незважаючи на наполягання Уряду, не вжило належних заходів стосовно покарання керівництва цих військових частин [349].

Окремого розгляду потребує питання щодо ролі союзницьких сил у кримській політиці періоду Другого крайового уряду. У радянській історіографії їх однозначно прийнято було іменувати «інтервентами». Так, зокрема, П.М. Надинський відзначає: «Військово-морські сили інтервентів ввійшли в Чорне море в ніч з 15 на 16 листопада 1918 року. В другій половині листопада інтервентами були зайняті всі основні порти північного і кавказького узбережжя: Одеса, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Новоросійськ, Батумі та інші» [430, с. 125].

23 листопада 1918 року ескадра у кількості 3 дредноутів, 8 крейсерів, 12 міноносців та значного числа транспортів увійшла в Севастопольську бухту. Вона складалася переважно з англійських та французьких кораблів, але були й американські, італійські та грецькі судна. До цього слід додати, що у грудні 1918 року в Севастополі був висаджений англійський десант у кількості 500 чоловік, французький – близько 3 тис. і грецький – близько 2 тис. чоловік [430, с. 125].

Важливо вказати на те, що суттєва формальна відмінність від німецької окупації Криму полягала в тому, що спочатку союзників з ентузіазмом зустрічали представники військової та цивільної влади, а також широких кіл кримської громадськості. У цьому сенсі можна констатувати, що їхня присутність на півострові було легітимною (знову ж у тій мері, у якій взагалі можна міркувати про легітимність в умовах Громадянської війни).

Однак не викликає сумнівів, що присутність західних союзників у Криму була обумовлена, в першу чергу, їх власними геополітичними інтересами. Брати рішучу участь у бойових діях вони не поспішали. Проте опосередкована участь великих держав у громадянському конфлікті на просторах поваленої імперії обіцяла чималі економічні вигоди. П.М. Надинський відзначає, що «по далеко не повним даним інтервенти заподіяли громадянському населенню міста Севастополя майновий збиток більш ніж на 500 тис. карбованців золотом. Розграбуванню піддалися склади Севастопольського військового порту, цінність майна якого, як ми знаємо, самі інтервенти визначали в 5 мільярдів карбованців. Тільки з одного складу шкіперської частини інтервенти забрали матеріальних цінностей на 400 тисяч карбованців золотом» [430, с. 160].

Одержавши чималу економічну вигоду від перебування в Севастополі, французькі сили виявили крайній цинізм під час евакуації білих унаслідок наступу Червоної Армії. Так, 3 квітня з порту пішов останній російський пароплав «Георгій», але на зовнішньому рейді залишались іноземні пароплави. На одному з них – французькому пароплаві «Дюге-Труян» – знаходився начальник штабу фортеці генерал Ф.П. Рерберг, який до останнього виконував свої обов'язки, та члени штабу із родинами. 7 квітня отримано було наказ із французького флагманського судна – усім російським офіцерам залишити французький корабель. «Приходилося, – згадує Ф. Рерберг, – попадати в руки більшовиків або кидатися в море...». Офіцерам та їхнім родинам вдалося врятуватися завдяки своєчасній допомозі англійського адмірала, який прийняв їх на свій транспорт [166, с. 432-433].

Внаслідок бойових дій частини Добровольчої армії залишили Кримський півострів за винятком Керченського повіту, котрий перейшов

під контроль очолюваної А.І. Денікіним Особливої Наради [166, с. 432-433].

15 квітня 1919 року майже всі міністри другого Кримського крайового уряду: С.С. Крим, С.А. Ніконов, П.С. Бобровський, М.М. Винавер, В.Д. Набоков, О.П. Барт, О.О. Стевен – на судні «Надія» разом з родинами залишили Севастополь і взяли курс на грецький порт Пірей [485, с. 84].

Завершальний етап в діяльності Другого крайового уряду вочевидь підтвердив його вкрай залежне становище як від військової влади, так і від загального розвитку геополітичної ситуації навколо Криму.

Разом з тим діяльність Уряду С.С. Крима становить приклад відносної успішності поступального розвитку інститутів місцевого самоврядування, котрі відіграли значну роль у його формуванні.

Спираючись на вкрай обмежену ресурсну базу, але й на професійний кадровий склад, добре обізнане з місцевою специфікою цивільне керівництво півострова в цілому досягло рівня відносної фінансової стабільності, що дозволило вжити низку важливих заходів щодо соціального захисту населення, розвитку інститутів освіти, гармонізації суспільного життя.

Втім в загальних умовах розгортання Громадянської війни виконати повною мірою програму поступового зміцнення соціально-економічного становища Кримського регіону цей Крайовий уряд не зміг.

Висновки до Розділу 4

Діяльність Першого і Другого Кримських крайових урядів є цікавим феноменом в історії півострова періоду Громадянської війни. І Кабінет С. Сулькевича, і Кабінет С. Крима по-своєму розвивали інститути кримської державності, хоча обидва цих уряди (особливо перший) були вкрай залежні від зовнішніх сил.

Діяльність Першого Кримського крайового уряду варто аналізувати з огляду на всебічну політичну кризу, що охопила суспільство у зв'язку з революційними потрясіннями, а також на доволі складний геополітичний контекст, пов'язаний з окупацією Кримського півострова кайзерівською Німеччиною. Формування Кабінету С. Сулькевича можна розглядати як певний компроміс, на який зважилися окупаційні німецькі сили на чолі з генералом Р. Кошем.

Виходячи з аналізу персонального складу Уряду С. Сулькевича, можна зробити висновок про вкрай вибірксову коаліційність як в національному, так і в соціальному вимірі, що, з нашої точки зору, було серйозною помилкою.

Для оцінки стратегічних напрямів в діяльності Першого крайового уряду, важливе місце посідає його Декларація від 25 червня 1918 року.

Цей документ свідчить про те, що, незважаючи на складну зовнішньополітичну ситуацію, зумовлену загостренням геополітичних протиріч у зв'язку з фактичним продовженням Першої світової та початком Громадянської війни, Кабінет генерала С. Сулькевича прагнув до досягнення внутрішньої стабільності на півострові, намагаючись при цьому зберегти певний ступінь самостійності в прийнятті рішень.

Проте поряд із низкою прогресивних положень Декларації, варто вказати на її дуже обмежений соціальний вимір, відсутність позицій, які б

вказували на наміри влади всебічно захистити незаможних громадян від свавілля промисловців та поміщиків.

На наш погляд, акцентуація уваги не «незалежності Криму» також не сприяла загальнополітичній стабільності, а лише об'єктивно підсилила відцентрові тенденції.

Важливою особливістю в діяльності Першого Кримського крайового уряду стала чітка тенденція до централізації керування, спроба припинити згубний для держави процес фрагментації влади, що набрав обороти після Лютневої революції. Урядом було вжито дійових заходів щодо відновлення владної вертикалі – «зверху донизу»: на посади повітових комісарів призначалися довірені особи Прем'єр-міністра, багато з яких представляли військову кримську еліту.

Одним з найбільш успішних кроків Уряду стало відкриття Таврійського університету – важливого центру науки та культури на просторі колишньої Російської імперії. Безсумнівно, відкриття Таврійського університету в дуже непростий період свідчило про певну консолідацію державних та громадських сил, урядових закладів і самоуправлінь навколо загальної генеральної ідеї – культурного процвітання Криму.

Одним з головних заходів Першого Кримського крайового уряду став кардинальний перегляд підсумків політики «першого більшовизму», зокрема, у земельній сфері. Земля та майно поверталися власникам, причому радикальний підхід у вирішенні земельного питання, що підірвав соціальну базу кримського керівництва, на наш погляд, свідчив про недостатню професійну підготовленість членів Уряду.

Суттєві проблеми в провідному виробничому секторі кримської економіки, а також ускладнення відносин з материковою Україною, зокрема, невиправдане втягування півострова в «митну війну» з

Української Державою на чолі з Гетьманом П. Скоропадським обумовили відчутне зростання цін на продукти першої необхідності та загальне зниження рівня життя кримського населення.

Важливою змістовною відзнакою Другого крайового уряду, що прийшов на зміну Першому, був сам характер його створення: у формуванні нового крайового Кабінету вирішальну роль відіграли не зовнішні, а, навпаки, внутрішні сили, а саме місцеві самоврядування.

У своїй діяльності Уряд С.С. Крима орієнтувався ні на німецькі збройні сили, що були супротивником Російської імперії в роки Першої світової війни, а на Добровольчу армію та сили Антанти. Тому у Другого крайового уряду вже з початку були вагомі переваги з погляду легітимності, правонаступництва і, відповідно, внутрішньої довіри населення.

Відомі громадські діячі, які увійшли до складу цього Уряду, робили провідний акцент на демократичних механізмах управління Кримським півостровом. Магістраль діяльності Другого крайового уряду була спрямована на задоволення справедливих вимог місцевого населення, а також на зміцнення позицій Добровольчої армії в Криму.

Незважаючи на виключення з програми дій значних реформ через те, що Кабінет С.С. Крима розглядав свої правомочності як тимчасові, деякі його кроки цілком можна розцінити як значні успіхи, актуальні і з точки зору можливої часткової екстраполяції в сучасних умовах (податна політика, розвиток оренди, підтримка важливих галузей кримської промисловості тощо). Урядові вдалося в непростих умовах тримати під контролем продовольче питання, в сфері фінансів задовольнити т.зв. «розмінний голод», стримати інфляційний процес.

На особливу увагу заслуговують урядові заходи у сфері народної освіти. Кабінет С.С. Крима подовжив курс попередників стосовно

всебічної підтримки Таврійського університету, крім того, було відновлено пенсійну касу для народних вчителів, проведено закон про відкриття приватних шкіл та бібліотек тощо.

Другим крайовим урядом було вжито дієвих заходів у галузі охорони національних маєтків, збереження виноградно-виноробного господарства, забезпечення охорони цінних лісів та функціонування найцінніших науково-допоміжних установ у Криму.

Разом з тим важливим протиріччям (і водночас перешкодою) в роботі Уряду стала боротьба за сфери гуманітарного впливу з військовою владою, каталізатором чого перманентно виступало питання щодо боротьби з т.зв. «внутрішнім більшовизмом».

Наростання кризових явищ, спричинених загальним ходом Громадянської війни, посилення боротьби за півострів між зовнішніми центрами сили, загострення ідеологічної полярності в настроях населення загалом обумовили завершення «крайового» періоду в новітній історії Кримського регіону.

Примітка: Основні положення даного розділу викладено нами в наступних роботах: 1) Летопись создания Таврического университета: 1916-1921 (у співавторстві з В.В. Лавровим) // Крымский Архив. – 2003. – № 9. – С. 98-137; 2) К вопросу о характере деятельности Крымского краевого правительства генерала Сулькевича // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 209. – С. 96-100; 3) К вопросу о процессах государственного строительства в Крыму в период Второго краевого правительства // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 236. – С.

119-122; 4) Из истории Первого Крымского краевого правительства (по архивным материалам) // Черноморский Вестник. – 2011. – № 3. – С. 45-51;

5) Первое Крымское краевое правительство: упущенный шанс или «запрограммированный» тупик? / А.В. Ишин // Научно-политический журнал Мир и Политика. – 2012. – № 04 (67), апрель. – М. : Известия. – С. 106-112.

РОЗДІЛ 5.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ КРИМСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧІВ ЗБРОЙНИМИ БІЛИМИ СИЛАМИ НА ПІВДНІ РОСІЇ

5.1. Специфіка організації та діяльності державного апарату при головнокомандуванні А.І. Денікіна

Період правління в Криму адміністрації генерала А.І. Денікіна (червень 1919 р. – березень 1920 р.) одержав у радянській історіографії найменування «денікінщини» [430, с. 195-199], що асоціюється з реставрацією «старих», ледь не кріпосницьких, земельних відносин, нещадною експлуатацією робітників, орієнтацією Денікіна та його оточення на жорстку модель «єдиної й неподільної Росії».

Разом з тим, правомірною представляється теза дослідника Ю.Ф. Болдирева, згідно з якою «настільки тенденційне тлумачення виключало розгляд Громадянської війни як зіткнення двох альтернативних варіантів соціально-економічного розвитку Росії, зводячи весь її сенс тільки до вирішення питання про владу» [261, с. 12-13].

Аналіз мемуарної літератури та цілої низки архівних джерел переконує в тому, що керівництво Білого руху та його адміністративно-управлінських установ на таврійському просторі в цілому усвідомлювало необхідність певних реформ, котрі дозволили б послабити природні протиріччя провідних соціальних груп, зняти підвищену гостроту земельного, робітничого та національно-територіального питань.

У той же час, за своєю суттю, політичний режим, що встановився після зайняття Добровольчою армією Кримського півострова в червні 1919 року, з повним правом можна іменувати диктатурою. У період діяльності адміністрації Головнокомандувачів Білих сил Півдня саме військова компонента влади була домінуючою та визначальною, а військовий чинник значною мірою зумовлював характер та спрямованість урядової політики.

Основною метою «білої» диктатури проголошувалося повалення більшовицької влади, відновлення єдності Російської імперії, основ державності та соціального миру як необхідних умов «для будівництва землі соборною волею народу».

При цьому для Білого руху взагалі характерний принцип «відхилення» від декларування програми майбутнього державного устрою, що, з одного боку, створювало певну базу для соціального компромісу, а, з іншого, серйозно розхитувало внутрішній стрижень широкого антибільшовицького фронту.

Урядові функції на територіях, підконтрольних Білим силам Півдня, з 31 серпня 1918 року виконувала Особлива Нарада при Головнокомандувачі Збройними силами на Півдні Росії, котра була законодорадчим й розпорядницьким органом. Згідно з «Положенням про Особливу Нараду» від 15 лютого 1919 року, ця структура виконувала функції дореволюційних Ради Міністрів та Державної ради. 30 грудня 1919 року Особлива Нарада була перетворена на Уряд при Головнокомандувачі Збройними силами на Півдні Росії, що у березні 1920 року змінив Південноросійський уряд. За даними, що наводяться генералом А. Денікіним, який з жовтня 1918 до березня 1920-го року фактично очолював і військове, і цивільне керування Півдня, Особлива Нарада включала наступних осіб: 1) Голова – генерал А.М. Драгомиров (безпартійний, правий); 2) начальник військового управління – генерал

О.С. Лукомський (безпартійний, правий); 3) начальник морського управління – віце-адмірал О.М. Герасимов (безпартійний, правий); 4) начальник штабу – генерал І.П. Романовський (безпартійний, ліберал); 5) головний начальник постачання – генерал О.С. Санніков (безпартійний, правий); 6) головний начальник військових сполучень – генерал М.М. Тихменєв (правий, член Ради державного об'єднання); 7) виконуючий обов'язки начальника управління іноземних справ – А.А. Нератов (правий, член Ради державного об'єднання); 8) начальник управління внутрішніх справ – М.М. Чебишев (правий, член Національного Центру, згодом перейшов у Раду державного об'єднання); 9) начальник управління юстиції – В.М. Челищев (ліберал, член Національного Центру); 10) начальник управління землеробства – В.Г. Колокольцов (правий); 11) начальник управління фінансів – М.В. Бернацький (безпартійний, колишній радикальний демократ); 12) начальник управління торгівлі та промисловості – В.О. Лебедев (безпартійний); 13) начальник управління продовольства – С.М. Маслов (правий, октябрист); 14) начальник управління шляхів сполучення – Є.П. Шуберський (безпартійний, член Національного Центру); 15) начальник управління народної освіти, виконуючий обов'язки – І.І. Малинин (ліберал, член Національного Центру); 16) начальник управління сповідання (призначений пізніше) – князь Г.М. Трубецької (правий, член Ради державного об'єднання); 17) державний контролер – В.О. Степанов (кадет, член Національного Центру); 18) керуючий відділом законності та пропаганди – К.М. Соколов (кадет, член Національного Центру); 19) керуючий справами Особливої Наради – С.В. Безобразов (безпартійний, правий); 20) член Особливої Наради без портфеля – М.І. Астров (кадет, член Національного Центру); 21) член Особливої Наради без портфеля – М.М. Федоров (кадет, голова Національного

Центру); 22) член Особливої Наради без портфеля – І.П. Шипов (правий); 23) член Особливої Наради без портфеля – Д.І. Нікіфоров (правий); 24) член Особливої Наради без портфеля – Н.В. Савич (октябрист, член Ради державного об'єднання).

На посаді головного начальника постачання генерала О.С. Саннікова змінив пізніше генерал Г.І. Картаці, відповідно М.М. Чебишева – В.П. Носович, В.Г. Колокольцова – О.Д. Билимович, В.О. Лебедева – О.І. Фенін, Е.П. Шуберського – В.П. Юрченко. На посаді Голови Особливої Наради генерала А.М. Драгомирова змінив генерал О.С. Лукомський.

Варто уваги, що в роботі Особливої Наради брав участь відомий правознавець, професор Московського університету П.І. Новгородцев, прихильник кадетської орієнтації, який офіційно не входив до складу цього органу [166, с. 295-297].

Аналіз складу Особливої Наради переконує в тому, що його ідейно-партійний портрет був явно не соціалістичним. Це підтверджує і Денікін: «Існувало, однак, і обмеження кола осіб, які допускалися до складу Наради і на вищі посади – воно відносилось до вкрай правих і до всіх соціалістів. Я вважав, що ці фланги можуть бути в Раді, але не в уряді» [166, с. 296-297].

Разом з тим в ідейно-політичному вимірі Особлива Нарада поділялася на три групи: 1) безпартійну групу генералів, яка тяжіла до правих поглядів; 2) політичних діячів правового спектру; 3) ліберальну групу.

При цьому більшість належала саме «правим» політичним діячам, хоча в діяльності цього центрального органу керування ліберальний чинник також знаходив свій прояв. Це виявлялося, зокрема, в дискусії та

низці урядових рішень стосовно найважливішого за часи Громадянської війни «земельного питання».

Апарат Головнокомандувача Збройними Білими силами на Півдні Росії, відповідно до Положення «Про громадянське керування Таврійської губернії після зайняття її військами Добровольчої Армії» від 22 червня 1919 року, мав добре продуману структуру.

Головнокомандувач Білих сил Півдня здійснював свою владу за участю Особливої Народи: через начальників Управління окремих галузей цивільного керування з правами міністрів і головначальствующих з правами генерал-губернаторів.

Статус самої Особливої Народи визначався дорадчими функціями при Головнокомандувачі. На розгляд цього органу мали вноситися всі пропозиції законодавчого характеру і найбільш важливі розпорядження в галузі керування. Журнальні постанови Особливої Народи сприймали силу законів з моменту затвердження їх Головнокомандувачем Збройними Білими силами на Півдні Росії [166; 170].

Влада на місцях надавалася головначальствуючим, які мали надзвичайні повноваження щодо керування довіреною їм областю, причому на термін дії цих повноважень державні злочини вилучалися з загальногромадянської підсудності з віднесенням їх у відповідних випадках до ведення військових та воєнно-польових судів, провини ж, спрямовані проти організації влади, мали розглядатися в адміністративному порядку.

Найближчими помічниками головначальствующих з керування окремими губерніями оголошувалися губернатори, до яких поступово, у міру скасування надзвичайних заходів щодо охорони порядку та спокою, мала передаватися вся повнота влади на місцях.

Вище представництво цивільної влади в повіті належало начальникам повітів, які знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні губернаторові та поєднували у своїй особі повноваження колишніх повітових справників та повітових комісарів Тимчасового уряду.

Для охорони державного порядку, суспільної, особистої та майнової безпеки у відомстві Управління внутрішніх справ було засновано Державну варту, що знаходилася на військовій службі та виконувала обов'язки, які раніше покладалися на поліцію. Головне керівництво над частинами Державної варти в губернії належало губернаторові, а у повітах – начальникам повітів.

Важливо також зазначити, що міські самоврядування мали утворюватися на підставі нового закону, що відрізнявся від закону Тимчасового уряду тим, що: 1) віковий ценз підвищувався до 25 років, 2) вводився дворічний ценз осілості, 3) скасовувалася система зв'язаних списків кандидатів у голосні.

До відкриття міських дум, обраних на підставі нового закону, їхні обов'язки покладалися на міські управи, а обов'язки земських зборів тимчасово покладалися на земські управи, обрані за законом Тимчасового уряду [54, арк. 4].

У відношенні останнього слід додати, що за спогадами голови Таврійської земської управи В.А. Оболенського, міські думи, які були обрані в Криму, незважаючи на складні умові військового часу, за своїм політичним та національним складом були «більш-менш правильним представництвом осілого населення кримських міст з усіма їхніми особливостями» [197, с. 173].

При цьому у Севастополі на виборах до міської думи перемогли соціалісти, в Ялті – праві сили, в інших містах – різноманітні прогресивно-демократичні кола [197, с. 173].

Таким чином, адміністративно-управлінська вертикаль у відновленій командуванням Збройних Білих сил Півдня Росії Таврійській губернії з включеними знов до її складу Бердянським, Мелітопольським, Дніпровським повітами (котра ввійшла відповідно у Новоросійську область) мала три ступені: головначальствующий, губернатор і начальник повіту. У їхні функції входив нагляд (за приналежністю) за станом і діяльністю всіх урядових закладів і самоуправлінь. При цьому головначальствующий, крім вищого нагляду за керуванням декількома губерніями чи областю, мав у своєму підпорядкуванні війська та повинний був узгоджувати дії військової та цивільної влади. Йому надавалися надзвичайні права у випадках, що загрожували державному порядку [166, с. 312].

Безпосередньою опорою білогвардійської цивільної адміністрації була Державна варта, на яку Законом від 25 березня 1919 р. покладалося забезпечення правопорядку на території збройних сил Півдня Росії. Як відзначає дослідник Я.А. Бутаков, «державна Варта, будучи основним інструментом цивільного керування білим Півднем, поєднувала функції політичної, кримінальної й територіальної поліції, а у спосіб підпорядкування і комплектування поєднувала риси поліції Міністерства внутрішніх справ, жандармерії та територіальної армії» [276].

При цьому слід зазначити, що губернські та міські бригади Державної варти знаходилися у веденні губернаторів і градоначальників. Міські бригади створювалися у великих містах (деяких губернських центрах), а також компактних районах міських селищ. Призначення командирів бригад здійснювалося, за поданням губернатора або градоначальника, наказом командувача Вартою [276]. Важливою особливістю цієї структури було її подвійне підпорядкування представникам місцевої цивільної адміністрації та, з другого боку,

командувачу Державною вартою – помічнику начальника Управління внутрішніх справ [166, с. 312].

Поряд з Державною вартою, опорою Білого режиму повинна була слугувати контррозвідка (поділялася на військово-морську, воєнно-польову і кримінально-політичну), що викликала (як і власне варта) чимало обґрунтованих дорікань у беззаконнях і сваволі.

Аналізуючи специфіку кадрової політики адміністрації А.І. Денікіна на кримському просторі, відзначимо, що її особливістю, по-перше, було прагнення «наблизити владу до населення» [197, с. 175], по-друге, розширення (не завжди виправдане) місцевого адміністративного апарату і, по-третє, недостатнє врахування при призначенні посадових осіб їхнього знання місцевих умов.

Підтвердженням останньої тези є той факт, що повітові начальники у переважній більшості призначалися з осіб, які раніше працювали в інших регіонах колишньої Російської імперії та не були знайомі з потребами місцевого населення. До цього слід додати, що при кожному місцевому начальнику був помічник, два або три чиновники, які мали завідувати різними галузями керування, а також канцелярські службовці, що в цілому складало достатньо вагоме навантаження на місцеві бюджети. Важливою ознакою місцевої політики була та обставина, що функції повітових начальників були «доволі неясними», зокрема, мало місце дублювання функцій з органами місцевого самоврядування [197, с. 173-174].

Зазначимо, що недостатній професійний рівень був властивий не тільки управлінцям «середньої ланки», але й посадовцям вищого губерньського адміністративного рівня. Так, знання місцевих умов та власної ініціативи бракувало таврійському губернатору М.О. Татищеву, який до Лютневої революції обіймав посаду губернатора Московської губернії. Наративні джерела свідчать, що представник старої дворянської

аристократії М.О. Татищев значною мірою став заручником впливу, з одного боку, місцевих крупних землевласників, а з іншого – поліцейських органів [197, с. 176].

У ще більшому ступені консервативна ідеологія, старі стереотипи перешкождали ефективності діяльності віце-губернатора К.І. Карпова [197, с. 177].

У цьому зв'язку В.А. Оболенський справедливо зазначає, що «шукали адміністраторів не там, де їх можна та потрібно було знаходити. Підлеглим не стільки потрібні були поліцейські принципи та політичні тенденції в керуванні, скільки близьке знайомство з місцевими умовами та усвідомлення потреб та психології міських та сільських жителів» [197, с. 178].

Разом з тим, привертає увагу зацікавленість керівників Білого руху в реальних реформах, про що свідчить, зокрема, «Звернення Головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії генерала Денікіна до населення щодо земельного питання» від 24 березня 1919 року.

У цьому документі Особливій нараді при Головнокомандувачі Збройними силами Півдня Росії пропонувалося приступити до розробки та складання положень і правил для місцевостей, що знаходились під керуванням Головнокомандувача ЗСПР.

При цьому як базові принципи Головком позначив забезпечення інтересів працюючого населення; створення та зміцнення дрібних і середніх господарств за рахунок казенних і приватних земель; збереження за власниками їхніх прав на землі (з визначенням у кожній окремій місцевості розміру землі, що мала бути збережена в руках колишніх власників, і встановленням порядку переходу іншої приватної землі до малоземельних); невідчуження козачих, надільних земель, лісів, земель високопродуктивних сільськогосподарських підприємств, а також земель,

не маючих сільськогосподарського призначення, але складаючих необхідну приналежність гірничозаводських та інших промислових підприємств; усіляке сприяння хліборобам шляхом технічних поліпшень землі (меліорація), агрономічної допомоги, кредиту, засобів виробництва, постачанні насінням, інвентарем тощо.

А.І. Денікін особливо відзначав, що «слід тепер же вжити заходів щодо полегшення переходу земель до малоземельних та підняття продуктивності сільськогосподарської праці, при цьому влада повинна не допускати помсти і класової ворожнечі, підкоряючи приватні інтереси благу Держави» [52, арк. 2].

У рамках денікінської «земельної стратегії» Особлива Нарада вживала заходів щодо заборони самоуправного відновлення власності, а також відшкодування збитків за незаконні реквізиції, надання сільським товариствам позичок на сівбу та збір врожаю, звільнення чи відстрочки з відбування військової повинності «господарським одиначкам», нормування та зниження орендної плати за землю тощо [166, с. 695].

Сам А.І. Денікін згадував, що в Особливій Нараді було складено та затверджено Головнокомандувачем низку положень, які мали потрійну мету: забезпечення сільськогосподарського виробництва, збереження принципу власності та (за можливістю) щонайменше порушення сформованих у селі взаємин. Закон про врожай залишав його за тим, хто посіяв, та вимагав сплати оренди власнику в розмірі 1/3 врожаю хліба, 1/2 трав і 1/6 коренеплодів; закон про посіви на 1919 – 1920 р. зобов'язував осіб, «у дійсному користуванні яких земля знаходиться», орати та сіяти, обіцяючи «забезпечити інтереси засівачів при зборі врожаю»; закон про оренду надавав фактичним власникам землі (нерідко загарбникам) продовжувати користування нею на 1920 рік за договором або без договору, обмежуючи десятинну орендну плату. Наступними

нормативними актами зменшувалися норми натурального орендного внеску (1/5 – 1/10) та полегшувалося подальше користування землею [166, с. 320].

Однак практичне втілення правових ініціатив командування Білого руху на місцях нерідко зіштовхувалося з бюрократизмом, корупцією, а в низці випадків з проявами відвертого свавілля представників місцевих влад та окремих діячів. Яскравим підтвердженням цієї тези може слугувати діяльність кримського загону (а згодом дивізіону) на чолі з П.М. Шнейдером, до якого входили німецькі, російські, українські, татарські, чеченські землевласники і на який губернаторська влада дивилася «крізь пальці». Загін здійснював каральні акції проти селян, котрі супроводжувалися масовими стратами. Так, наприклад, в селі Миколаївці Сімферопольського повіту було розстріляно 7 селян [430, с. 203]. Тільки в 1920 році це поміщицьке військо було розформовано білим генералом Я.О. Слащовим.

На нашу думку, окремі прогресивні положення містилися й у трактуванні лідерами Білого руху «робітничого питання». 24 березня 1919 року Головнокомандувач запропонував Особливій Нараді «приступити негайно» до обговорення заходів щодо відновлення промисловості та щодо розробки робітничого законодавства, прийнявши за основу наступні принципи: 1) відновлення законних прав власників фабрично-заводських підприємств і разом з тим забезпечення робітничого класу захистом його професійних інтересів; 2) встановлення державного контролю за виробництвом в інтересах народного господарства; 3) підвищення всіма засобами продуктивності праці; 4) встановлення 8-часового робочого дня на фабрично-заводських підприємствах; 5) примирення інтересів роботодавця й робітника, а також розв'язання виникаючих між ними проблем (примирливі камери, промислові суди); 6) подальший розвиток

страхування робітників; 7) організоване представництво робітників у зв'язку з нормальним розвитком професійних товариств та спілок; 8) надійна охорона здоров'я трудящих, охорона жіночої та дитячої праці, влаштування санітарного нагляду на фабриках, заводах і майстернях, поліпшення житлових та інших умов життя робітничого класу; 9) всіляке сприяння відновленню підприємств та створенню нових з метою припинення безробіття.

При цьому особливо підкреслювалося, що «до обговорення робітничого законопроекту слід залучити представників як від підприємця, так і від робітників. Не очікуючи остаточної розробки та втілення робітничого законодавства, у всіх випадках поточного життя й адміністративної практики в міру можливості застосовувати ці основні положення і, зокрема, посприяти забезпеченню робітників та їхніх родин предметами першої необхідності за рахунок частини заробітку» [89, арк. 36].

Безсумнівно, на глибоку увагу заслуговує розуміння розробниками закону проблеми гармонізації відносин роботодавців та найманих робітників за допомогою «нормального розвитку професійних товариств та спілок». Уявляється, що у цьому відношенні керівництво Білого руху бачило значно далі більшовиків, які по суті перетворили профспілки на придаток держапарату й у такий спосіб позбавили ці структури їхньої головної функції – виступати захисниками соціальних інтересів робітників за суцільно професійним, а не партійним принципом. Сучасний досвід найбільш розвинутих у промисловому відношенні держав підтверджує правоту саме першого підходу.

Водночас намагання керівництва Білого руху полегшити становище селянства та промислових робітників, зробити соціальні відносини більш вільними тощо вступало у фундаментальне протиріччя з існуючою

диктаторською моделлю влади. З іншого боку, на шляху успішного здійснення вкрай необхідних перетворень вставали косність, бюрократизм, корупція та свавілля місцевих влад.

Так, 25 березня 1920 року у відповідь на рішення військової влади Криму на чолі з генералом Я.О. Слащовим (навіть всупереч рішення воєнно-польового суду) щодо страти групи севастопольських робітників за підозрою у причетності до підготовки збройного повстання в Севастополі, в цьому місті було об'явлено загальний страйк протесту. До страйку приєдналися робітники та службовці Євпаторії, які вимагали звільнити арештованих севастопольських робітників, сплатити заробітну платню за січень, лютий, березень 1920 року. У відповідь 27 березня генерал Слащов оголосив Кримський півострів на осадному положенні та за допомогою військової сили припинив страйк [430, с. 220].

До цього слід додати, що вождям Білого руху приходилося діяти у вкрай важких фінансово-політичних умовах. Згідно зі спогадами генерала А.І. Денікіна, «...звільнена територія росла з кожним днем, з надзвичайною швидкістю росли і витрати. Збройні сили поглинали величезні кошти. Гроші потрібні були і на утримання розорених зовсім міст і земств, і на відновлення промисловості. Верстат викидав усе більше паперових знаків; у країні, проте, відчувався грошовий голод. Ціни росли непомірно, а карбованець усе падав і падав» [166, с. 327, 313].

Поряд із об'єктивними факторами, причинами ускладнення ситуації були помилки керівництва Білого руху. Зокрема, вкажемо на те, що вкрай негативно на фінансовому стані Таврійської губернії позначилася необдумана відміна всіх законоположень Другого крайового уряду, як нібито «сепаратистського». Дохід від непрямих податків знизився у 19-20 разів, приток грошових знаків казначейства значно скоротився. У свою чергу, зменшення грошової маси зумовлювало несвоєчасне отримання

заробітної платні службовцями та робітниками, що підсилювало невдоволення владою, створювало сприятливий ґрунт для проявив опозиційних настроїв [197, с. 172-173].

Іншою помилкою була надмірна централізація влади, коли всі більш-менш важливі рішення стосовно розвитку Кримського регіону приймалися не місцевими установами, а урядовими структурами в Катеринодарі чи Ростові. Це призвело до суттєвого ускладнення фінансово-кредитних відносин, перевантаження урядових канцелярій звертаннями фінансового характеру. «Особливо погано було з відпусткою кредитів, для отримання яких потрібно було складати докладний кошторис та доповідні записки <...> Постійні затримки в кредитах особливо важко позначалися на земських установах», – відзначає В.А. Оболенський [197, с. 179].

Важливою помилкою влади була також поспішна відміна хлібної монополії, та, водночас, неспроможність подолати спекулятивне зростання цін на продовольчі товари першої необхідності. Так, наприклад, до вересня 1919 року, порівняно з липнем, ціни на яйця зросли в два рази, на деревинне вугілля в п'ять разів тощо. Продовольче становище у Криму ускладнювалося необхідністю відправляти за кордон сільськогосподарську продукцію. Так, наприкінці 1919 року тільки через Євпаторійський порт було відправлено до Лондону 150 тис. пудів ячменю, 10 тис. пудів льняного насіння, 9 тис. пудів вовни тощо [197, с. 201].

На тлі фінансової та продовольчої кризи керівництво ЗСПР намагалося проводити мобілізації населення, при цьому «не вистачало на всіх ні одягу, ні взуття, а іноді і продовольства» [197, с. 179].

Тому цілком закономірно, що починаючи з кінця 1919 року взнаки давався партизанських рух «зелених», спрямований проти білогвардійського режиму, що вкрай ускладнювало сполучення

губернської та повітової влади із селом, відтягувало на себе значні військові контингенти.

З іншого боку, слід відзначити, що генерал А.І. Денікін та підлеглі йому органи військового та цивільного керування вживали безпрецедентних заходів щодо припинення згубних для держави процесів «фрагментації влади». У складних умовах Громадянської війни поступово, але неухильно реалізовувався курс на зміцнення єдиної управлінської вертикалі, що добре видно на прикладі реформування поштово-телеграфної служби.

Адже саме від її ефективності багато в чому залежала оперативність у прийнятті найважливіших рішень – один із ключових факторів загального успіху у мінливих військових умовах.

Виходячи з аналізу змісту низки архівних джерел, виявлених нами у фондах Державного архіву в Автономній Республіці Крим, зокрема, «Поштово-телеграфного журналу Відділу Пошти і Телеграфів при Головнокомандувачі Збройними силами на Півдні Росії», денікінський уряд приділяв організації поштово-телеграфної справи серйозну увагу. Відзначимо, що у статті дослідників В.Г. Зарубина й О.Г. Зарубина «Періодичні видання Криму (березень 1917 – листопад 1920 р.)» цей журнал не згадується [352, с. 267-288].

Слід відмітити, що в період першого Кубанського – «Крижаного» – походу (лютий – початок травня 1918 р.) Добровольча армія користувалася «тільки зовсім випадковими засобами телеграфного й телефонного сполучення» [140, арк. 1]. Але вже до лютого 1919 року були утворені поштово-телеграфні управління Ставропольської губернії, Чорноморської губернії, Терської та Дагестанської областей, Азово-Дніпровського району. Виникла необхідність у створенні Центрального Управління поштово-телеграфної справи. Формування його було доручено Управлінню шляхів

сполучення Добровольчої армії. Центральне Управління одержало назву «Відділ пошти та телеграфів при Управлінні шляхів сполучення», а днем його утворення варто вважати 9 лютого 1919 року.

Однак фактично Відділ пошти та телеграфів знаходився поза межами Управління шляхів сполучення. Ще в період формування (з 28-го лютого 1919 року) він був переданий у ведення головного начальника військових сполучень. Украв важливим представляється, що веденню Відділу підлягали як власне цивільні, так і воєнно-польові поштово-телеграфні установи. Територіально Відділ пошти та телеграфів охоплював Владикавказський поштово-телеграфний округ (Ставропольська губернія, Терська область, частина Дагестанської області й частина Чорноморської губернії), з Управлінням у Владикавказі; Саратовський поштово-телеграфний округ (частини Саратовської та Астраханської губерній, зайняті Добровольчою армією), з Управлінням у Царицині (нині Волгоград); Харківський поштово-телеграфний округ (Харківська губернія та частини Курської і Воронежської губерній, зайняті Білими силами), з Управлінням у Харкові; Катеринославський поштово-телеграфний округ (Катеринославська губернія та частини Полтавської губернії, зайняті Добровольчою армією), з Управлінням у Катеринославі (нині Дніпропетровськ); Одеський округ (Кримський півострів і Таврійська губернія, частини Херсонської губернії), з Управлінням в Одесі.

Разом з тим, згідно «Журналу», існувала «мережа польових поштових і телеграфних установ, місце розташування яких оголошенню не підлягає». Крім того, у Кубанській і Донській областях при крайових урядах функціонували поштово-телеграфні управління, підлеглі місцевим урядам, котрі не входили до складу поштово-телеграфного Управління при Головнокомандувачі Збройними силами на Півдні Росії та були незалежні від Відділу пошти та телеграфів [140, арк. 1-2].

У відповідності з «Тимчасовими штатами Відділу пошти та телеграфів», затвердженими А.І. Денікіним 9 лютого 1919 року, дана структура включала у свій склад начальника Відділу, який призначався безпосередньо наказом Головнокомандувача, а також помічника начальника, двох інспекторів, чотирьох начальників відділень, десятих діловодів і десятих помічників діловодів. До структури Відділу входили також вільнонаймані службовці: шість канцелярських служителів, шість друкарок, три кур'єри [140, арк. 3].

28 лютого 1919 року в Катеринодарі (нині Краснодар) генерал А. Денікін затвердив Положення про головного начальника військових сполучень та про Управління, що складається при ньому. У даному Положенні, зокрема, відзначалося, що головний начальник військових сполучень поєднує та узгоджує діяльність відомства шляхів сполучення, а також Управління поштовою, телеграфною та телефонними службами, з одного боку, і органів військових сполучень, з іншого. Головний начальник військових сполучень у відношенні Відділу пошти та телеграфів користується правами міністра внутрішніх справ. Головний начальник військових сполучень організує польові поштово-телеграфні зв'язки через начальника Відділу пошти та телеграфів, що діє у відношенні цих зв'язків із правами й обов'язками начальника Поштово-телеграфного відділу військових сполучень армій фронту, визначеними в статтях 268-281 Положення про польове Управління військ у воєнний час видання 1914 року [140, арк. 3 зв.]. Начальником Відділу пошти та телеграфів було призначено інженера-електрика, надвірного радника В.М. Пономарьова [140, арк. 4].

2 жовтня 1919 року А.І. Денікін затвердив «Тимчасовий штат Управління поштово-телеграфного округу», що стало ще одним важливим кроком на шляху еволюції поштово-телеграфної служби. До складу

Управління входив начальник округу, помічник начальника округу, головний інженер, інспектор з перевезення пошти, чиновник для особливих доручень, чотири начальники відділень, вісім діловодів, тринадцять помічників діловода, архіваріус, п'ять старших механіків, п'ять молодших механіків вищого окладу, п'ять доглядачів вищого окладу, сімнадцять канцелярських чиновників десятого класу посади, сімнадцять канцелярських чиновників дванадцятого класу посади, великий штат «некласних службовців».

На організацію поштово-телеграфної служби виділялися значні кошти. У переліку окладів поштово-телеграфних службовців в установах, підвідомчих Відділу пошти та телеграфів, перелічуються начальники поштових, телеграфних та поштово-телеграфних установ (начальники поштових, телеграфних, поштово-телеграфних відділень, начальники контор з шостого до першого класу і поза класом), помічники начальників поштово-телеграфних та телеграфних контор, технічний персонал (доглядачі нижчого і вищого окладу, молодші механіки нижчого і вищого окладу, старші механіки), начальники телефонних мереж, листоноші з четвертого по перший розряд, унтер-офіцер нижчого і вищого окладу, розсильні і сторожі з четвертого до першого розряду, старший розсильний, фахівці з технічного забезпечення (телеграфні й телефонні робітники, монтери, майстри, підмайстри). При цьому начальникам поштових, телеграфних, поштово-телеграфних контор та їхніх помічників, начальникам телефонних мереж привласнювалася «квартира в натурі» [140, арк. 5-7].

Таким чином, в організації поштово-телеграфної служби Особливою Народою при Головнокомандувачі Збройними силами на Півдні Росії був досягнутий значний прогрес у порівнянні з періодами Тимчасового уряду та початку становлення Білого руху. Це, зокрема, торкається таких

аспектів, як подолання хаосу і централізація керування, залучення широкого кола фахівців, формування серйозної матеріально-технічної бази.

У відношенні болючого в умовах Громадянської війни територіального питання, поряд із принципом «відновлення могутньої єдиної та неподільної Росії», генерал А.І. Денікін та його оточення декларували положення про проведення «децентралізації влади шляхом встановлення обласної автономії та широкого місцевого самоврядування», а також про політичні гарантії «повної громадянської волі та свободи віросповідання» [89, арк. 61].

У той же час, у вирішенні т.зв. «кримськотатарської національної проблеми» адміністрація А.І. Денікіна репродукувала в Криму досвід Російської імперії. Діяльність кримськотатарської «Директорії» була заборонена і, навпроти, відновлені позиції традиційного мусульманського духівництва [402, с. 65], що представляло собою, безсумнівно, більш надійну опору державної влади, але відштовхувало кримськотатарський національний рух, який нещодавно пережив певне піднесення.

У цьому зв'язку зазначимо, що, згідно з архівними джерелами, після заборони Головноначальствующим Таврійської губернії генерал-лейтенантом М.М. Шилінгом діяльності Курултаю, а також інших національних установ кримськотатарського руху, створених під час революції, прибічники Курултаю розцінили таке ставлення «як зазіхання на права націй» та активізували агітацію проти мобілізації до лав Добровольчої армії. Причому «найбільший успіх ця агітація мала серед татар гірської частини Криму, де в деяких селах Ялтинського повіту, як, наприклад, у Капсихорі, Тау-ук, Ворон, Желень, Арпат та ін., ніхто на мобілізацію не з'явився» [51, арк. 2 зв.]. У цьому зв'язку відзначимо, що А.І. Денікін та його адміністрація (як, до речі і «Верховний Правитель

Росії» О.В. Колчак) суттєво недооцінювали значення взаємодії з українським та іншими національними рухами.

За спогадами П. Врангеля, «замість того, щоб об'єднати всі сили, які поставили собі за мету боротьбу з більшовиками, <...> билися і з більшовиками, і з українцями, і з Грузією, і з Азербайджаном, та лише небагато чого не вистачало, щоб почати битися з козаками» [150].

Збройне протиборство Збройних сил Півдня Росії з військами Української Директорії стало вагомим фактором кінцевої невдачі «походу на Москву». Аналогічну оцінку можна дати і діям О.В. Колчака, який відмовився гарантувати незалежність Фінляндії, і, таким чином, фактично позбавив армію генерала М. Юденіча необхідної допомоги з боку Фінської армії К. Манергейма під час вирішального наступу на Петроград, що призвело до поразки Північно-Західного фронту Білих сил [509, с. 42].

Варто визнати, що недооцінка керівництвом Білого руху взаємодії з національними рухами, які розвивалися на просторі колишньої Російської імперії, небажання визнавати суверенність цілих народів, інерція великодержавного мислення, яка долалася дуже повільно та суперечливо, стали вагомою причиною його остаточної поразки.

Окремого розгляду потребує питання про підвалини пропагандистської політики адміністрації А. Денікіна. Журнали засідань Особливої Наради при Головнокомандувачі ЗСПР, що зберігаються в фондах Державного архіву Російської Федерації, свідчать, що цьому питанню Особлива Рада приділяла доволі значну увагу. Так, зокрема, на засіданні 18 грудня 1918 року Особлива Рада прийняла рішення, у якому відзначалася державна важливість агітаційного напрямку політики.

Виходячи з цього, було постановлено створити в структурі Особливої Наради відділ пропаганди; сприяти організації приватної компанії «Телеграфного агентства» на концесійних началах змішаного

типу, з наданням цієї компанії особливих пільг за умови урядового контролю; доручити члену Особливої Наради Є.П. Шуберському розробити проект статуту зазначеного агентства, а також договірних відносин з ним, звернувши особливу увагу на всебічне використання органів печаті в напрямку розповсюдження ідей Добровольчої армії; створити особливу комісію з юристів, громадських діячів, військових, а також представників англійської місії, поклавши на цю комісію обов'язок зі збору матеріалів щодо злочинів більшовиків в Севастополі, Ростові-на-Дону, Новочеркаську, Ставрополі та Мінераловодському районі; з метою використання цих матеріалів для агітації за кордоном асигнувати на перші розходи комісії 20000 рублів; підсилити усну агітацію шляхом залучення громадських груп, духівництва, військових, викладацького персоналу, торгівельно-промислового класу, кооперативних товариств тощо; широко використовувати письмову та усну форми пропаганди, застосувавши розкидування листівок з аеропланів у великої кількості; виготовити різноманітні плакати, кінематографічні стрічки та інші засоби рекламного характеру; просити англійську місію всіляко сприяти Добровольчій армії у встановленні постійного зв'язку з іноземними телеграфними агентствами, рівно як і сприяти доставці необхідних для пропаганди аеропланів, паперу, типографських красок та інших матеріалів; командирувати у Париж авторитетну особу з журнального миру для повідомлення закордонної преси та громадської думки про поточні події та завдання Добровольчої армії [170].

Уводилася військова та попередня цензура почасових видань. У цьому зв'язку уявляється примітним кардинальне переосмислення керівництвом Добровольчої армії принципів взаємин з традиційною конфесією Російської імперії – Православ'ям. У складі свого штабу генерал Денікін увів посаду начальника Управління сповідання (його очолив князь

Є. Трубецької); по суті, була відновлена дореволюційна структура Військового духівництва на чолі з протопресвітером Георгієм Шавельським. (У період головнокомандування П.М. Врангеля військово-духівництво Білих сил очолив видатний церковний ієрарх – Єпископ армії і флоту Веніамін (Федченков)). Під час зустрічі А.І. Денікіна з Таврійським Архієпископом Дмитром останньому було рекомендовано активізувати релігійну роботу як серед парафіян Таврійської єпархії, так і серед військовослужбовців Добровольчої армії [456, с. 98].

29 квітня 1919 року в м. Катеринодарі (нині Краснодар) командування Білої армії та керівництво військового духівництва провели нараду православних ієрархів Півдня Росії, на якій було ухвалене рішення про створення Тимчасового Вищого Церковного Управління (ТВЦУ). На початку травня 1919 року було скликано Помісний собор священнослужителів Півдня Росії (в його роботі взяли участь 11 архієпископів, 14 священиків і 22 мирянина). Було затверджене положення про ТВЦУ, на чолі якого встав Архієпископ Донської і Новочеркаський Митрофан, а його заступником був обраний згаданий нами Таврійський Архієрей Дмитро (Абашидзе). ТВЦУ, яскраво поійменоване Денікіним «духовним мечем проти ворогів Батьківщини та церкви», застосувало низку важливих заходів щодо зміцнення позицій Православ'я як у збройних Білих силах Півдня Росії, так і в зайнятих ними областях [456, с. 98].

Оцінюючи ефективність агітаційно-пропагандистської політики Білого режиму Півдня, варто згадати свідчення відомого учасника Білого руху, Єпископа (пізніше – Митрополита) Веніаміна (Федченкова), який у своїх спогадах відзначав: «... у нас не було не тільки докладної політико-соціальної програми, але навіть самі основні принципи були не ясними с позитивної сторони. Я і зараз не пам'ятаю яких-небудь яскравих гасел

<...> наш рух керувався скоріше негативними, протестними мотивами, ніж ясними позитивними своїми завданнями» [228, с. 248].

У той же час, з нашої точки зору, не варто заперечувати й окремі локальні успіхи денікінської адміністрації у цьому напрямі. Слід погодитися з дослідником С.В. Корновенком, що діяльність Відділу пропаганди в структурі Особливої Наради – «Освагу» – «в цілому можна охарактеризувати як вдалу для білих»: «Про те, що Відділ пропаганди досяг позитивних результатів у своїй роботі, свідчать повідомлення і білих, і радянських спецслужб, і відгуки самих селян». Селяни вважали службовців Відділу пропаганди носіями важливої для них інформації. Хоча, як справедливо зазначає С.В. Корновенко, «певні труднощі та упущення (ідеологічні, кадрові, матеріально-технічні), що мали місце, зменшували позитивний ефект від діяльності Відділу пропаганди» [527].

Поразку денікінського Уряду в агітаційно-пропагандистській війні здебільшого зумовили процеси «розкладання тилу», котрі достатньо яскраво характеризує наказ генерала Я.О. Слацова – керуючого обороною Кримського півострова, виданий у Джанкої 31 грудня 1919 року. Згідно з текстом цього архівного документу, «в тилу відбувається вакханалія. Особи ж офіцерського звання п'яними скандалами ганьблять ім'я добровольців, особливо відзначаються чини частин, що дезертирували з фронту. Усе це підриває віру в порятунок Батьківщини та наш престиж. До того ж, спекуляція охопила всі верстви суспільства» [89, арк. 55].

У цьому зв'язку Я. Слацов наказував комендантам фортець, начальникам гарнізонів, комендантам міст та начальникам повітів (під керівництвом Губернатора) опечатати винні склади і магазини; карати військовослужбовців, що з'являлися в п'яному вигляді, та цивільних осіб; спекулянтів та здійснюючих п'яний дебош перепроводжувати під конвоєм на станцію Джанкой для розгляду їхньої справи воєнно-польовим судом;

на всій території Криму заборонити азартну карткову гру; власників ігорних домів карати як пособників більшовизму.

Проте навіть суворе попередження генерала «не дорікати за передчасну смерть» [89, арк. 55] суттєво не вплинуло на зміцнення тилу Добровольчої армії.

В одному з листів до дружини, Ксенії Василівні, генерал А. Денікін вимушений був визнати: «Щодня картини розкрадань, грабунків, насильств на всій території Збройних сил. Російський народ знизу доверху впав так низько, що не знаю, коли йому вдасться піднятися з бруду. Допомоги в цій справі ні відкіля не бачу. У неспроможній злості обіцяв каторгу і повішення. Але не можу ж я сам ловити й вішати мародерів фронту і тилу» [264, с. 29].

Переважно негативним чином населенням Кримського півострова сприймалася і діяльність органів безпеки Білого режиму. За спогадами князя В.О. Оболенського, який в цілому був прихильником «білої ідеї», «все-таки дзеркалом режиму була не цивільна влада, а військова анархія» [197, с. 178], і важливим сегментом цієї анархії буда діяльність Державної варти та численних контррозвідок.

В Криму спостерігалися численні випадки свавілля, які вчинювали співробітники Державної варти. Так, в Ялтинському повіті вони присвоювали себе коней, відбирали овець у пастухів тощо [197, с. 178]. Попри те, що зловживання службовців Державної варти переходили у відкритий грабіж незахищеного у правовому відношенні місцевого населення, губернаторська влада виявилася неспроможною запобігти розгулу цих зловживань. Однією з вагомих причин цього явища стало подвійне підпорядкування Державної варти, на що вказувалося нами вище.

Ще більше нарікань викликали репресії з боку контррозвідок, воєнно-польових судів, каральних загонів. За справедливим

спостереженням О.Г. Зарубіна і В.Г. Зарубіна, «мартиролог жертв денікінського режиму ніколи не буде повним» [328, с. 520].

Так, наприклад, 12 серпня 1919 року в Севастополі був розстріляний за службу у більшовиків офіцер старої царської армії І.С. Статковський; 26 серпня у Феодосії стратили прапорщика Козіна, також звинуваченого у службі в більшовиків; 17 вересня в Євпаторії було розстріляно М. Соломко «за сприяння владам Радянської республіки». В жовтні цього ж року в Ялті стратили І. Омельченко з дружиною за службу в радянських установах. В Сімферополі було страчено Ф. Романенка та В. Варшадського за звинуваченням у співчутті Радянській владі, а також С. Семенюка, якого звинуватили в агітації проти армії [430, с. 199-200]. З боку місцевих військових начальників мали місце й відверті злочини проти людськості. Так, наприклад, під час придушення більшовицького партизанського руху в Євпаторії та Керчі застосовувалися отруйливі речовини, страчували навіть дітей [264, с. 32].

Своєрідною реакцією на негативні явища тилового життя стали заворушення в розташованому в місті Сімферополі офіцерському добровольчому полку на чолі з капітаном М.І. Орловим, згодом придушені військовим командуванням Криму [197, с. 182-184].

Характеризуючи специфіку внутрішньої політики керівництва ЗСПР на кримському просторі, варто відзначити, що А.І. Денікін узяв курс на підтримку просвітництва та освіти, зокрема, Таврійського університету. Про це свідчить «Постанова № 78 Особливої Наради при Головнокомандувачі військовими силами на Півдні Росії щодо заснування Таврійського університету й асигнування коштів на його утримання, затверджена Головнокомандувачем 8 серпня 1919 року» (публікувалося в другій книзі «Звісток Таврійського університету»).

Цим документом передбачалося заснувати в межах Таврійської губернії університет з місцеперебуванням у Сімферополі, у складі п'яти факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного, медичного й агрономічного; поширити на Таврійський університет дію загального Статуту російських університетів, причому Університету надавалося право відкривати з особливого дозволу Управління народної освіти нові факультети та окремі кафедри, установи та факультети в інших місцевостях Криму, з метою якомога більш повного використання для викладання та наукових досліджень багатств та історичних особливостей Кримського півострова.

Згідно з даною Постановою, у розпорядження Таврійського університету надавалося садибне місце колишнього Сімферопольського місцевого лазарету з усіма будинками, що знаходилися при ньому, та матеріалами, заготовленими для їхнього ремонту і добудування, а також інші будинки, лікарняні та навчально-виховні установи, відведені, надалі до будівлі й устаткування Університетом власних будинків, у його користування Сімферопольським губернським земством та міським громадським управлінням. На утримання Таврійського університету у розпорядження начальника Управління народної освіти з загальних коштів Державного Казначейства асигнувалося двісті тисяч рублів, відводилися необхідні землі з Південно-бережного лісництва на облаштування гірськокліматичної станції та зі складу казенних земель у приморській степовій смузі – для налагодження бальнеологічної станції, а також надавалося право користатися Микітським садом, помологічною дослідною станцією в м. Сімферополі, Отузьким казенним садом та Козьмодем'яновським заповідником.

Виникає цілком резонне питання: «Навіщо Головнокомандувачеві знадобилося по суті утретє заснувати Таврійський університет?» На

наше переконання, це пояснюється, з одного боку, привабливістю і величезним магнетизмом, що придбала в роки революції і Громадянської війни ідея вищої школи в Тавриді, а, з іншого боку, неухильно зростаючим науковим та культурним значенням самого Університету.

23 листопада 1919 року газета «Кримський вісник» повідомляла: «Робота в Таврійському університеті йде на повний хід. Усі професора вже з'їхалися та читають лекції. Університет поповнився новими викладачами, між іншим на юридичному факультеті почав читати лекції відомий філософ, професор С. Булгаков» [486, с. 319] (професор політекономії і Богослов'я Таврійського університету – А.І.).

Особливого розгляду заслуговує та обставина, що видатні російські письменники Іван Сергійович Шмельов і Євген Миколайович Чириков, які жили в той драматичний час у Криму, також читали лекції в Таврійському університеті. Предметом їхнього викладання була російська література. Важко переоцінити той внесок, що зробили діячі першого кримського вузу у розвиток культури й освіти в Тавриді, у збереження архівів та організацію архівної справи, систематизацію найширшого комплексу наукових знань про Крим та охорону історико-культурної спадщини. Успішність цієї діяльності була б немислима без підтримки влади «Білого Півдня», об'єктивні можливості якої були дуже обмежені. Специфіку ситуації, у якій опинилося суцвіття вітчизняної інтелігенції в період Громадянської війни, яскраво характеризують спогади професора Г.В. Вернадського. Учений відзначає, що «незважаючи на громадянську війну і важкі умови життя, у Криму був розквіт розумового та релігійного життя (виділене нами – А.І.)» [146, с. 33].

Певні успіхи були досягнуті у взаємодії Таврійської губернської земської управи, очолюваної князем В.А. Оболенським, та апаратом Таврійського губернатора, який спирався у своїй діяльності на Раду у

справах місцевого господарства. І сьогодні окремі визначення Таврійської губернської земської управи викликають значний практичний інтерес, зокрема, визначення «Про підвищення такси за лісові порубки на 200 %», прийняте 27 серпня 1919 року і мотивоване, зокрема, тією обставиною, що «розпочате з часу загальної розрухи лісогубство масовими самовільними порубками не припиняється дотепер і представляє дуже серйозну погрозу для лісів Криму. Паралельно з цим, разом зі зростанням дорожнечі, в багато разів підвищилися і ціни на лісові матеріали, у залежності від чого були переглянуті та значно підвищені й казенні такси на ліс» [40, арк. 14].

Таким чином, протягом усього періоду діяльності адміністрації генерала А.І. Денікіна в Криму та в південних регіонах колишньої Російської імперії в цілому виявлялося фундаментальне протиріччя між програмними настановами керівництва Білого руху, багато з яких містили окремі прогресивні положення, та рівнем їх практичної реалізації.

Спираючись переважно на праві політичні кола, А.І. Денікін та його найближче оточення не змогли надати своїй внутрішній політиці ефективне кадрове забезпечення, особливо на середній та нижчій управлінських ланках.

Проблема належного центрального контролю за діями підлеглих так і не була розв'язана відносно Державної варти, численних контррозвідувальних органів, тилкових військових загонів тощо, в діях яких часто спостерігалися прояви свавілля та беззаконня, що викликало обурення місцевої громадськості, сприяло поширенню пробільшовицьких настроїв.

У той же час, варто відмітити окремі досягнення в культурно-освітній галузі, у взаємодії з органами місцевого самоврядування тощо.

5.2. Проблемні аспекти діяльності урядових установ при головнокомандуванні П.М. Врангеля

Військові невдачі Білих сил обумовили неминучість зміни командування, і 4 квітня 1920 року посаду Головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії зайняв барон П.М. Врангель. У своїх спогадах він так характеризував ситуацію тих часів: «У Крим перекинуто було, включаючи тил, біля двадцяти п'яти тисяч добровольців і до десяти тисяч донців. Останні прибули без коней та без зброї. Навіть велика частина гвинтівок була при посадці кинута. Козачі полки були зовсім деморалізовані» [150]. При цьому, за спогадами П.М. Врангеля, настрої козачих частин був такий, що генерал А.І. Денікін відмовився від первісного наміру доручити донським частинам оборону Керченської протоки й узбережжя Азовського моря та вирішив негайно вантажити їх на пароплави та перекидати в район Євпаторії, відібравши від полків останню зброю.

Стан добровольчих полків був також незадовільним. Суттєво не вистачало коней, артилерії, кулеметів. Обірвані й озлоблені військовослужбовці почали виходити з покори начальникам.

Фронт утримувався частинами генерала Я.О. Слацова, зведеними у Кримський корпус, який складався з різноманітних, переважно більшістю остаточно не сформованих військових частин, окремих штабів та нестройових команд. Бойовий склад корпусу не перевищував 3500 багнетів і 2000 шашок. Для порівняння: за спогадами П.М. Врангеля, загальна чисельність XIII-ої радянської армії, що протистояла військам Я.О. Слацова, досягала 6000 багнетів та 3000 шашок [150].

З огляду на всі ці фактори, варто зазначити, що становище Білого режиму П.М. Врангеля вже з самого початку було доволі хитким, що примушувало керівництво перш за все зосередитися на суто військових заходах щодо зміцнення власних позицій.

Цілком логічно тому, що вже в своєму першому наказі П. Врангель пообіцяв «зробити все, щоб вивести армію і флот з важкого становища, яке створилося» [239, с. 12-13].

Тут варто зазначити, що в цілому несприятлива військово-геополітична ситуація навколо Криму, яка зберігалася протягом всього періоду правління П.М. Врангеля, була першим і головним проблемним аспектом в роботі його урядових установ. Не випадково, що на самому початку своєї діяльності у статусі голови військової та цивільної адміністрації Головнокомандувач розробив детальний план евакуації, згідно з яким загальний тонаж Білого флоту було розподілено по п'яти кримським портам, а саме: Керч, Феодосія, Ялта, Севастополь та Євпаторія. Це дозволило в листопаді 1920 року успішно евакуювати доволі значні сили військових [146, с. 40]. За даними штабу П.М. Врангеля, на 126 військових та транспортних судах з Криму було вивезено близько 135 тис. чоловік, в тому числі до 70 тис. військових з кулеметами та гвинтівками [263, с. 43], на турецький півострів Галіполі та на острів Лемнос, а згодом залишки армії перебазувалися на територію Болгарії та Югославії, зберігши свої структурні підрозділи [509, с. 29]. Ця евакуація у вигідний бік відрізняється від новоросійської евакуації, з якою, за спогадами сучасників, попередник П.М. Врангеля А.І. Денікін «не впорався» [188, с. 262].

Очоливши Білі сили, П.М. Врангель дав їм нову назву – «Російська армія», мабуть, з метою підняти престиж білогвардійців серед населення. У його наказі від 11 квітня 1920 року об'являлося: «Правитель і Головнокомандувач Збройних сил на Півдні Росії обіймає всю повноту військової та цивільної влади без всяких обмежень» [239, с. 15].

«Майбутня робота вимагала великої з мого боку напруги та особистої участі як у тилу, так і на фронті. В ці важкі дні особистий вплив

вождя набував особливого значення», – згадував П.М. Врангель у своїх мемуарах [150].

Зв'язок Головнокомандувача з цивільною владою здійснювався через начальника штабу. Цю посаду обіймав П.С. Махров, якого в середині червня змінив вірний прибічник генерала П.М. Шатілов [507, с. 211].

Як відзначає дослідник В.Г. Зарубин, «цивільне керування представляло спочатку Раду начальників управлінь при Головнокомандувачі (Правителі)».

Цей орган включав: Управління внутрішніх справ, котре об'єднувало власне відомства внутрішніх справ, землеробства, торгівлі та шляхів сполучення на чолі з таврійським губернатором Д.П. Перликом, якого наприкінці травня змінив колишній помічник П.М. Врангеля С.Д. Тверської; Управління фінансів на чолі з М.В. Бернацьким; Управління іноземних справ, яке очолив депутат II Державної думи, відомий економіст П.Б. Струве; Управління юстиції на чолі з М.М. Таганцевим; Військове управління на чолі з генерал-лейтенантом В.Є. Вязьмітиновим; Морське управління на чолі з Командувачем Чорноморським флотом віце-адміралом М.П. Сабліним. Згодом було виділене окреме Управління торгівлі та промисловості, котре очолив колишній член Кабінету С. Сулькевича В.С. Налбандов [343, с. 310-311; 507, с. 211].

Аналізуючи кадровий склад Ради начальників управлінь, дослідник О.Б. Широкоград справедливо зазначає, що «лівіше за нього (октябриста) (мається на увазі В.С. Налбандов – А.І.) біля Врангеля не було нікого» [507, с. 211].

19 серпня П.М. Врангелем був утворений Уряд Півдня Росії на чолі з О.В. Кривошеїним, при цьому персональних змін не відбулося [343, с. 310-311].

Головноуправляючий землевпорядженням і землеробством у період столипінської аграрної реформи, близький соратник П.А. Столипіна, О.В. Кривошеїн активно вплинув на реформаторський вектор у діяльності врангелівської системи цивільного керування.

Показово, що сам П.М. Врангель бачив свою стратегічну мету у створенні успішного в економічних відносинах оазису благополуччя, привабливого для інших територій колишньої Російської імперії, зайнятих більшовицькими силами: «Не тріумфальним ходом із Криму до Москви можна звільнити Росію, а створенням хоча б на клаптику російської землі такого порядку і таких умов життя, що притягнули б до себе всі помисли і сили народу, що стогне під червоним ярмом» [454, с. 23].

З нашої точки зору, незважаючи на відомий антагонізм двох особистостей – А. Денікіна і П. Врангеля, – що особливо рельєфно проявився після катастрофічних поразок від Червоної Армії узимку 1919 року, у сфері цивільного керування другий був багато в чому спадкоємцем і продовжувачем стратегії першого.

Так, при Врангелі подальше реформаторське осмислення одержало т.зв. «земельне питання», котре в умовах Громадянської війни набуло особливої гостроти. Про це свідчить його «Наказ про землю» від 25 травня 1920 р. У «Наказі», зокрема, декларувалося, що базовими підставами для розв'язання земельного питання є наступні принципи: 1) Уся придатна до обробки земельна площа повинна бути належним чином і цілком використана; 2) Землею має володіти на правах міцної приватної власності якомога більша кількість осіб, які можуть вкладати свою працю; 3) Посередником між великим землеволодінням та новими власниками має бути держава [89, арк. 3].

Важливими пунктами Наказу були введення у дію «Правил про передачу розпорядженням уряду казенних, Державного земельного банку і

приватних земель сільськогосподарського користування у власність хазяїв, що обробляють землю»; покладання «до міцного влаштування й упорядкування земського життя на місцях» передбачених відповідними Правилами земельних заходів на волосні та повітові земельні ради, котрі мали засновуватися тимчасово на один рік та діяти на підставі «Тимчасового положення про земельні установи»; а також розпорядження начальнику фінансового Управління в терміновому порядку розробити та надати на затвердження Головнокомандувача припущення про підстави, порядок і терміни остаточного розрахунку держави з власниками відчужуваних земель і про відшкодування Державному казначейству витрат за цими розрахунками [89, арк. 3].

25 травня 1920 року генерал П. Врангель затвердив також «Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, Державного земельного банку і приватних земель сільськогосподарського користування у власність хазяїв, що обробляють землю». Згідно з цим важливим документом, у місцевостях, на які поширювалася влада Головного Командування ЗСПР, усяке володіння землею сільськогосподарського користування, незалежно від того, на якому праві воно засновано й у чиїх руках воно знаходилося, підлягало охороні урядової влади від усякого захоплення і насильства.

Усі земельні угіддя мали залишатися у володінні тих, хто їх обробляв, чи хазяїв, що користалися ними. При цьому охорона володіння, не заснованого на актах про право власності, не поширювалася на захоплення, здійснені із земель: 1) надільних, 2) куплених при сприянні Селянського банку за встановленими для цього нормами, 3) виділених в отруби й хутора за землевпорядними законами, 4) відведених у наділ церквам й причтам, а також монастирських та вакуфних, 5) приналежних сільськогосподарським дослідним, ученим та навчальним установам та

училищам, б) садибних, городніх, так само, як зайнятих штучними насадженнями, поливними посівами й особливо коштовними культурами (виноградниками, хмільниками, тютюновими плантаціями і т.п.) чи садами, кому б і в якому розмірі такі землі не належали, 7) під млинами, фабриками та заводами й іншими будівлями промислового характеру в розмірі, необхідному для правильної їхньої роботи, а також зайнятих підсобними до них спорудженнями і пристроями та 8) приватних сільськогосподарського користування, що підлягали збереженню за власниками, у тому граничному розмірі, що мав бути встановлений за поданням повітових земельних рад урядовою владою. Усі орні, сінокісні та випасні угіддя казенних, Державного земельного банку та приватних маєтків, в першу чергу не оброблювані самими власниками чи залишені ними без належного використання, або ти, що здавалися звичайно в оренду за гроші чи з частини врожаю за винятком вищевказаних категорій, підлягали передачі трудящим на землі хазяям у власність дрібними ділянками, з обкладанням нових власників цих земель, до оплати державі їхньої вартості, особливими державними зборами хлібом або грошима.

Важливо також, що турбота про збереження в руках працюючих хазяїв оброблюваних ними земель, заходи, необхідні для закріплення за ними цих земель, та обов'язки зі встановлення й охорони земельного правопорядку та передачі земель дрібними ділянками у власність трудящих на землі хазяїв покладалися «до міцного улаштування й упорядкування земського життя на місцях» на згадані вище волосні та повітові земельні ради.

Казенні ліси мали зберігатися в розпорядженні завідуючих ними урядових закладів, а приватні прийматися під їхнє спостереження. Волосним земельним радам доручалося з'ясування потреб місцевого населення в паливі та будівельних матеріалах, а також в розширенні

сільськогосподарського користування за рахунок лісових площ, інтересів цього населення у засобах переробки лісу. Постанови волосних земельних рад з цього предмету, після перевірки й обговорення їх урядовими установами в галузі використання лісів, після схвалення повітовими земельними радами, мали приводитись у виконання із забезпеченням лісовласникам належної їм винагороди.

Комунальні господарства, влаштовані на казенних, приватних або суспільних землях, за винятком тих земель, що підлягали поверненню їхнім власникам, мали надходити у розпорядження волосних земельних рад, що, у свою чергу, повинні були засновувати для завідування цими господарствами особливі управління.

Радянські господарства, влаштовані в межах волості, а також маєтку, у яких велося культурне чи промислове господарство, що мало державне значення, мали переходити у розпорядження Уряду, котрий отримав право їхньої передачі для завідування особливим казенним управлінням, або волосним земельним радам, із зобов'язанням збереження в них інвентарю, правильного господарства та всіх господарських обзаведень. Відчуження з цих маєтків угідь сільськогосподарського користування працюючим хліборобам, понад тих, що звичайно здавалися останнім в оренду, мало здійснюватися з урахуванням необхідності збереження сільськогосподарських промислових підприємств та заводів, котрі знаходилися в таких маєтках [89, арк. 4-5].

Варто погодитися з дослідником В.Ж. Цветковим, що «аграрно-селянське законодавство 1920 року принципово відрізнялося від попереднього періоду насамперед своєю стислістю, зосередженістю на головних проблемах сільського життя того часу» [498, с. 29]. При цьому своїм спеціальним розпорядженням П.М. Врангель заборонив поміщикам повертатися у свої маєтки і займати будь-як адміністративні посади в

місцевостях, де знаходилися їхні маєтки. Розрахунок з ними (передачу викупу) держава брала на себе [498, с. 29].

За оцінкою відомого історика, сучасника та свідка кримської земельної реформи, професора Г.В. Вернадського, «якщо б подібний закон був свого часу проведений урядом Денікіна, то цілком можливо, що Біла армія перемогла б у громадянській війні» [146, с. 38].

На наш погляд, така оцінка цього нормативно-правового акту виглядає занадто оптимістичною (якщо розглядати його з позицій керівництва Білого руху), проте вона не позбавлена певних резонів. З точки зору правового розв'язання болючого земельного питання «Земельний закон» П. Врангеля, безумовно, можна розглядати як важливий крок уперед, проте й він містив кілька суттєвих недоліків, які ускладнювали його фактичну реалізацію.

Серед цих недоліків, на наш погляд, слід вказати на недостатню чіткість формулювань у виділенні категорій земель, що не підлягали передачі селянству, фактичне перекладання відповідальності за здійснення реформи на земельні ради (апріорі залежні від місцевої військової влади), які ще тільки належало сформулювати. Окрім цього, достатньо складною та довгостроковою була процедура здійснення викупних платежів. Вони визначалися у розмірі п'ятикратного середнього врожаю за останні 10 років та мали вноситися рівними частинами протягом 25 років. Щорічний внесок складав 1/5 врожаю [262, с. 30], що в умовах продовольчої кризи було достатньо відчутним для селянина, особливо для найбідніших верств селянства. К важливим недолікам можна віднести також складність юридичних формулювань, важкість їхнього сприйняття з боку більшості кримського населення, що негативним чином впливало на пропагандистське значення Закону.

Практичне втілення його положень виявило інший важливий проблемний аспект в діяльності урядових установ «врангелівської доби», – а саме, професійну невідповідність середньої та нижчої ланки чинного управлінського апарату рівню стратегічних задач, які покладалися на підлеглих чиновників керівництвом Білого руху.

Так, у доповідній записці начальник штабу Донської учбової бригади полковник Бородин відзначав: «Пристави глядять крізь пальці на злочинні дії наших органів адміністративної влади, самі беручи участь у пиятиках та захованні злочинів... Це викликає у селян в найкращому випадку байдужість, а в гіршому – явно вороже ставлення до влади генерала Врангеля» [263, с. 39].

Слід зауважити, що в державному апараті Головнокомандувача на невеликій території нараховувалося 10-12 тис. цивільних чиновників. До цього слід додати, що приблизно 10 тис. офіцерів також займалися цивільними справами [507, с. 216].

Спроби Уряду скоротити державний апарат з метою його здешевлення та оптимізації не призвели до бажаних наслідків. Навпаки, опір чиновництва, яке намагалось у будь-який спосіб зберегти певний статус, прагнення керівництва відомств та установ примножити підлеглий ним апарат, а також збільшити штати з метою підвищення власної ролі та здобуття більш значної долі бюджетних коштів призводили до фактичного розбухання апарату [372].

Водночас на ефективність діяльності держапарату впливав важкий матеріальний стан службовців. Як відзначає дослідник О. Широкоград, місячна платня чиновництва 16-го – 4-го класів складала від 7 до 27 тис. рублів та разом з усіма надбавками покривала від 5 до 25 % родинного прожиткового мінімуму. У вересні 1920 року платню було збільшено в два рази, проте вже в жовтні інфляція фактично знищила цю надбавку, та

чиновництво забезпечувалося, відповідно, лише на 5-10% прожиткового мінімуму. Незадовільний матеріальний стан підштовхував службовців до тотальної корупції та розкрадання державної казни [507, с. 216-217].

Важливо зазначити також, що, незважаючи на відносну тимчасову стабілізацію фронту та тилу, про що свідчать нарративні джерела [188, с. 275] і навіть тактичні успіхи у Північній Таврії, де «Російській армії» до 8 червня 1920 року вдалося вийти на лінію протягом понад 300 верст, віддалену від Кримського півострова більш, ніж на 120 верст [263, с. 33], Уряду Півдня Росії не вдалося подолати інфляційні процеси. Навпаки, розруха промисловості, вкрай обмежена ресурсна база, суттєва залежність режиму генерала П. Врангеля від зовнішніх центрів сили, перш за все, Франції та Великобританії, які відмовляли режимам А. Денікіна та П. Врангеля у наданні кредитів у грошовій формі та відверто використовували Громадянську війну на просторі колишньої Російської імперії для зміцнення власних геополітичних позицій, Уряд Півдня Росії зробив емісію грошових знаків ключовим механізмом своєї фінансової політики, що в підсумку призвело до гіперінфляції.

Як зазначає дослідник С.В. Карпенко, «знецінення рубля і падіння його курсу по відношенню до найбільш стійких валют західних країн прийняло катастрофічний, необоротний характер <...> Підприємці використовували до своєї вигоди зростаючу різницю курсів рублів різних випусків та іноземної валюти. Наживаючи величезні прибутки, вони зводили нанівець всі зусилля Управління фінансів з мобілізації фінансових ресурсів і регулювання грошового обігу» [372]. Зазначена теза уявляється нам цілком обґрунтованою.

Так, з лютого до жовтня 1920 року в обіг було уведено паперових грошей на 157 480 860 000 рублів. Урядом було надано розпорядження з 15 жовтня до 15 листопада виготовити паперових грошових знаків ще на суму

115 000 000 000 рублів. При цьому треба враховувати, що поряд з грошовими знаками, які випускали уряди А. Денікіна та П. Врангеля, в обігу знаходилася маса інших грошових знаків [430, с. 109].

Гіперінфляція призводила до катастрофічного зростання цін на продукти першої необхідності. Так, з квітня до жовтня 1920 року ціна на пшеничний хліб зросла в 14 разів, на м'ясо – більш, ніж в 5 разів, на масло вершкове – більш, ніж в 5 разів, на цукор – в 9 разів, на молоко – в 12,5 разів, на яйця – більш, ніж в 26 разів, на мило – більш, ніж в 9 разів, на дрова – майже в 20 разів [430, с. 230].

Додатковим тягарем на населення, переважна більшість якого знаходилася за межею прожиткового мінімуму, лягала мобілізація до збройних сил. Призиву до лав Російської армії підлягали військовозобов'язані у віку від 18 до 34 років, а згодом – від 16 до 48 років. Не зважаючи на суворі репресії – конфіскації землі та майна, фізичні втрати тощо, – мало місце масове дезертирство. Як зазначає дослідник О. Широкоград, «на військові пункти прибувало не більш третини призовників, з сотень мобілізованих до воїнських частин доходили десятки» [507, с. 210]. Вочевидь, тут мав місце ще й психологічний чинник. Після «новоросійської катастрофи» більшість кримського населення (як, до речі, і військовослужбовців) відчувала неминучість кінцевої поразки Білих сил.

Окрім фінансової кризи та мобілізацій, сільське населення гостро відчувало наслідки мародерства військових частин. Тому цілком логічно, що, за спогадами генерала Я. Слащова, «у тилу в цей час утворився цілий фронт зелених, серед яких, звичайно, було багато червоних. Зелених налічувалося до десяти тисяч чоловік. Вони здійснювали набіги на різні міста та завдяки співчуттю населення були невловимі...» [239, с. 16-17]. Поза сумнівом, дії «червоно-зелених» були вагомим фактором, що

дестабілізував і без того доволі хитку ситуацію на півострові, перешкоджав ефективному здійсненню реформ.

З іншого боку, Уряд докладав певних зусиль для привертання симпатій населення на свій бік, і тут важливу роль мав зіграти винятково важливий інструмент у вигляді земельних рад. Слід погодитися з дослідником В.Ж. Цветковим, що «незважаючи на труднощі, пов'язані з війною і руйнуванням господарства, селянство Таврії прагнуло підтримувати роботу земельних рад, особливо тієї її частини, яка торкалася безпосередніх інтересів села (встановлення норм землеволодіння, порядку внесення земельних платежів, надання позичок на сівбу та насіння, придбання сільськогосподарського інвентарю)» [498, с. 39-40].

Вибори до повітових та волосних земельних рад проходили влітку 1920 року. До 15 вересня на території Криму працювало вже 86 волосних земельних рад (всього було 140 волостей), котрі визначали розміри ділянок, що мали залишитися у крупних землевласників, та норм наділення селян земельним фондом, що раніше знаходився у розпорядженні поміщиків [521, с. 31].

Зокрема, цікавим уявляється досвід Донузлавської волосної земельної ради Євпаторійського повіту, котра поділила всіх землевласників, які підпадали під норми земельної реформи, на три категорії: 1) Землевласники, які ведуть господарство постійно з нормою залишення їм землі у 300 десятин. 2) Землевласники, які раніше вели господарство, але в даний час його не ведуть. Норма землеволодіння у цієї категорії також визначалася у 300 десятин, проте зазначалося, що у випадку, якщо протягом трьох років вони не розпочнуть самостійну обробку землі, то ця норма їм буде понижена до 80 десятин. 3) Землевласники, які ніколи не вели власне господарство, а постійно передавали землю в оренду. Для цієї категорії передбачалася норма

землеволодіння у 150 десятин, проте, якщо зазначені землевласники протягом трьох років не розпочнуть вести власне господарство, їхній земельний наділ мав зменшитися до 80 десятин [521, с. 31].

Важливо також зазначити, що норми землеволодіння для селян та поміщиків встановлювалися волосними радами з урахуванням місцевих особливостей [498, с. 31].

Через обмеженість часового ресурсу адміністрації П.М. Врангеля не вдалося повною мірою реалізувати земельну реформу та здійснити повномасштабну реформу місцевого самоврядування, пов'язану з утворенням волосних земств. Але самі проекти та конкретні управлінські заходи, що започатковувалися в цьому напрямку, заслуговують сьогодні на глибоку наукову увагу.

Певні успіхи були досягнуті урядовими установами і в культурно-освітній сфері. Також, як і А.І. Денікін, П.М. Врангель та його Уряд значну увагу приділяли розвитку вищої освіти. 7 квітня Головнокомандувач особисто відвідав Таврійський університет та взяв участь у засіданні його Ради. Було ухвалене рішення щодо виділення з казни коштів на утримання цього навчального закладу [453, с. 104].

Важливо, що П.М. Врангель розглядав Таврійський університет не як суто освітній вищий навчальний заклад, а як установу, котра може бути дуже корисною для підготовки необхідних державі кадрів. Так, при університеті було відкрито спеціальні курси з підготовки практичних службовців, де за 6 тижнів підготували близько 40 осіб, які зайняли посади секретарів в земельних радах, що було вкрай важливо для успішної реалізації законодавчих положень в галузі земельної реформи [521, с. 31].

Спеціальним наказом головному воєнно-санітарному і лікарському інспектору від 17 вересня 1920 року Правитель Півдня Росії доручив повернути з військових частин студентів-медиків третього курсу

Таврійського університету, які проходили військову службу та мали залік шести семестрів, для продовження навчання в університеті на четвертому курсі медичного факультету [453, с. 104].

Значна увага приділялася адміністрацією П. Врангеля також іншим навчальним закладам. Так, на урядовому засіданні від 6 липня було затверджено штатний склад чоловічих та спеціальних гімназій Криму, реальних училищ, 4-класних гімназій, комерційних училищ та торгових шкіл, чоловічих та жіночих ремісницьких шкіл тощо. 16 липня було визначене штатний розпис Микитського училища садівництва та виноробства [453, с. 103].

У засіданні 3 вересня Уряд Півдня Росії прийняв показову постанову стосовно забезпечення шкіл навчальною літературою: «1. Заборонити вивіз книг з меж території Півдня Росії за кордон. 2. Відпустити із загальних коштів Державного казначейства у розпорядження начальника Цивільного управління, за рахунок кошторису цього Управління на 1920 рік по Відділу народної освіти, десять мільйонів рублів на покупку підручників на місцевому ринку» [453, с. 103].

За сприянням влади відкривались народні читальні, фундувалися «у великих містах вечірні курси для народу», в Севастополі відкрився «Народний Університет».

Наказом Головнокомандувача від 21 серпня 1920 року передбачалося створення в шести головних містах хіміко-бактеріологічних лабораторій для боротьби з епідеміями.

Наказом від 30 вересня при Цивільному управлінні було створено Державну археологічну комісію, яка, поряд із археологічними роботами, контролювала діяльність Херсонської дирекції музеїв та розкопок Тавриди, Керченської дирекції музеїв, Генуезської фортеці та

Археологічного музею у Феодосії, Генуезьського замку в Судаку, Музею та пам'яток оборони в Севастополі, Ханського палацу в Бахчисараї.

На території півострова працювало або відроджувалось кілька наукових установ, а саме Карадагська наукова станція, Микитський ботанічний сад, Севастопольська біологічна станція Академії Наук, відділення Головної астрономічної обсерваторії в Симеїзі.

Поряд с суто науковим, важливе пропагандистське значення мала діяльність Комісії для збору військово-історичних матеріалів, яка розташовувалася в Севастополі. Наказом від 28 квітня П.М. Врангель наказав всім військовим частинам та установам щомісячно здавати в цю Комісію «всі документи, що мають військово-історичне значення, матеріали і предмети, котрі відносяться до Визвольної від більшовиків війни» [453, с. 104].

З ініціативи першого помічника П.М. Врангеля, Голови Уряду Півдня Росії О.В. Кривошеїна, голови державних управлінь виступали з публічними доповідями про свою діяльність, що викликало значний інтерес у суспільстві [453, с. 104].

У цьому зв'язку примітно, що в умовах доволі жорсткої цензури [427, с. 50] (офіційної та неофіційної, з боку репресивних органів), властивій будь-якій диктатурі, 12 вересня П.М. Врангель видав наказ, згідно з яким фундувалася Комісія вищого урядового надзору на чолі з генералом Е.В. Екком, куди кожний мешканець мав право принести скаргу на будь-якого представника влади. При цьому зазначалося, що огульна критика в пресі, тенденційний підбір окремих фактів про діяльність того чи іншого чиновника будуть розглядатися як бажання дискредитувати владу в очах населення, що, у свою чергу, призведе до адміністративних санкцій відносно цензорів та редакторів газет [507, с. 221].

З нашої точки зору, цей наказ наочно демонструє суттєву суперечність, боротьбу різних тенденцій у фарватері внутрішнього курсу адміністрації П. Врангеля, як і Білих режимів в цілому, і, водночас, стратегічну безперспективність диктатури як такої для побудови збалансованого та сталого громадянського суспільства, без чого будь-які реформи завжди будуть носити обмежений, за великим рахунком, тимчасовий характер.

Диктатура П.М. Врангеля, як і диктатура його попередника А.І. Денікіна, значною мірою спиралася на широке коло контррозвідувальних органів, діяльність яких викликала справедливе невдоволення та навіть обурення громадськості.

Після евакуації частин ЗСПР з Новоросійську в Криму опинилися десятки контррозвідувальних структур, причому кожний військовий корпус мав власну контррозвідку [430, с. 231].

Як відзначають дослідники М.Р. Акулов і В.П. Петров, «врангелівська контррозвідка стала фактично органом внутрішнього керування на півострові. Існувало чотири її види: армійська (кожен білогвардійський корпус мав свою); морська, карна, так звані військово-судні комісії, що створювалися у всіх повітах і гарнізонах. Кожна розвідка мала право арештів, обшуків, слідства. Будь-якого розмежування функцій між ними не було. Уникнувши однієї, можна було потрапити в катівню іншої. І скрізь шантажували, вимагали, катували» [239, с. 16-17].

Особливо сумну славу в кримському суспільстві отримала контррозвідка, що знаходилася у розпорядженні командуючого Першого армійського корпусу, а згодом Першою армією генерала О.П. Кутепова. Ця контррозвідка застосовувала жахливі публічні страти, зокрема, присуджених вішали на вуличних стовпах. Примітно, що неодноразові

прохання Сімферопольської міської думи на адресу генерала О. Кутепова щодо припинення публічних страт залишалися без відповіді [430, с. 231].

За справедливою думкою дослідника П.М. Надинського, «масові арешти, обшуки та облави стали повсякденним побутовим явищем. За даними тюремної адміністрації, на 1 серпня 1920 року в тюрмах знаходилося запідозрених у більшовизмі: в Севастополі – 90 чоловік та в Сімферополі – 160, а на 1 жовтня в Севастополі – 190 чоловік, в Сімферополі – 373 чоловіка» [430, с. 232].

За даними кримської преси, в Севастополі було страчено матросів А. Беганова, І. Горовця, В. Маспанова, М. Пасько, які обвинувачувалися у приналежності до лав Комуністичної партії та підготовці повстання, в Сімферополі стратили підпільників Ш. Разумова, Х. Беляєва, Ц. Беляєва, М. Лозинського та багатьох інших, в Керчі було страчено членів міського комітету більшовицької організації Громозда, Корнілова, Шмідта та інших, в Ялті стратили актив комсомольської підпільної організації, до якого належали О. Череватенко, І. Кисельов, Я. Бронштейн, Ф. Трофімов та інші.

Показовим був процес над тринадцятирічним підлітком А. Хайкевичем, якого Сімферопольський воєнно-польовий суд звинувачував у «приналежності до партії комуністів та участі у Союзі комуністичної молоді». Підлітка вдалося врятувати від шибениці лише завдяки втручання відомих педагогів Л.В. Жирицького та К.А. Треньова [430, с. 232].

Показово, що від свавілля контррозвідників страждали навіть військовослужбовці. Так, згідно з даними виявленої нами архівної справи Джанкойського наглядового пункту № 1 Особливого відділу штабу Головнокомандувача ЗСПР, образі та незаконному арешту з боку співробітника Джанкойської контррозвідки, поручика Шаповалова, піддався унтер-офіцер 3-ї охоронної роти Джанкойського відділу

Кримської бригади військово-залізничної охорони К. Крикливець, що викликало обурення військового начальства [31, арк. 9].

У той же час слід підкреслити, що керівництвом Білого руху застосовувалися окремі (хоча далеко не завжди послідовні та ефективні) заходи щодо припинення грубих «перегинів» з боку репресивних органів (у першу чергу контррозвідок).

14 квітня 1920 року Головнокомандувач видав наказ про створення спеціальних військово-судних комісій у всіх повітах та гарнізонах. На їхній розгляд мали передаватися справи як військових, так і цивільних осіб, яких звинувачували у протидержавній діяльності.

За обґрунтованим зауваженням дослідника О.Б. Широкограда, «в самій армії не було ладу, і ці військово-судні комісії виправдовували або давали смішні покарання офіцерам, викритим у вбивствах, насиллях та розбоях. Одночасно виносилися масові смертні вироки всім запідозрюваним в симпатіях до більшовиків» [507, с. 220].

П. Врангель згадував: «...Борючись всіма заходами зі спробами протидержавної роботи і незмінно затверджуючи суворі вироки воєнно-польових судів, я, у той же час, постійно прагнув підтримати значення суду як органа вільного, незалежного від адміністративної влади, як би високо ні були поставлені її представники» [150].

9 жовтня був виданий наказ, котрий остаточно встановлював самостійність військово-судового відомства [264, с. 19].

Слід відзначити, що поступово слідчі органи «Білого Півдня» розширяли практику використання процесуальної процедури, в низці випадків обвинувачення ретельно перевірялися, невинних відпускали. Цю тезу підтверджує низка опрацьованих нами архівних справ, зокрема, «Донесення начальника Керченського загону Особливого відділу при штабі Головнокомандувача Чорноморським флотом від 16 вересня 1920 р.

№ 483 про 47 учасників змови, матросів канонерського човна «Грозний» [30, арк. 1-2], «Справа про вибух бронепоезда № 6009 на ст. Сімферополь» [12, арк. 1-62] тощо.

Аналізуючи основні напрями та протиріччя в діяльності адміністрації П. Врангеля, варто вказати також на спроби Головнокомандувача створити широкий антибільшовицький фронт. За точним висловленням дослідника А.І. Голуба, «за його допомогою, на думку керівництва ЗСПР, можна було закріпитися в Північному Причорномор'ї та закласти підвалини майбутніх наступальних дій з метою розгрому частин Червоної Армії на всій території України» [293, с. 25-27].

Важливо зазначити, що, на відміну від свого попередника А.І. Денікіна, П.М. Врангель певною мірою по-новому розцінив значення співробітництва Білих сил з національними рухами, що виникли на руїнах колишньої Російської імперії. З іншого боку, як і А. Денікін, генерал П. Врангель за великим рахунком залишився заручником великодержавного мислення військового командування Білого руху, яке протягом всієї Громадянської війни демонструвало нездатність до принципових, рішучих, але вкрай необхідних компромісів.

13 травня 1920 року П.М. Врангелем було видано секретний наказ, у якому, зокрема, говорилося: «В разі нашого переходу в наступ ми на шляху до досягнення заповітної мети – знищення комунізму, можемо увійти в контакт з повстанськими частинами Махно, українськими військами та іншими противокомуністичними групами» [263, с. 33].

Адміністрації П. Врангеля вдалося досягти на цьому шляху окремих тактичних успіхів, про що свідчить низка архівних документів Гуверовського інституту Стенфордського університету (США), опублікованих дослідником В.Г. Бортневським. Зазначені документи – це відозви кількох отаманів, які перейшли на бік ЗСПР, зокрема, командувача

повстанського загону Савченка, голови повстанського загону Прочана, керівника повстанського загону Гришина, командира партизанського загону імені Махно – Яценко.

«Йдіть швидше у повстанські загони, в ряди Російської Армії. Ті та інші несуть Україні та нашій спільній батьківщині – Росії дійсний мир, спокій та порядок», – йшлося, зокрема, у відозві отамана Савченка [263, с. 34].

З нашої точки зору, слід погодитися з оцінкою В.Г. Бортневського, що «особливого успіху врангелівська політика "отаманщини" не мала. І більш за все отримав сам Махно, який контролював інших "батьків" та в короткий термін, завдяки зближенню з Врангелем, зміцнив власні позиції» [263, с. 36].

Як відомо, сумний кінцевий результат цього вектору зусиль адміністрації Правителя Півдня Росії – безпосередня участь значного військового контингенту Н. Махно в остаточній ліквідації ЗСПР восени 1920 року.

На наш погляд, найбільш рельєфно протиріччя військово-політичних зусиль врангелівської адміністрації виявилися в ході тривалих перемовин з УНР. Протягом семи місяців Білий режим барона П. Врангеля, який, до речі, вів паралельні переговори з опонентами С. Петлюри – представниками еміграційного Українського національного комітету, так і не спромігся розв'язати ключове зовнішньополітичне питання, а саме: визнання незалежності Української держави та суверенності українського народу.

Дипломатичний прорив намітився тільки у вересні-жовтні 1920 року, коли представники П.М. Врангеля у Парижі та Варшаві заявили про визнання де-факто уряду УНР, а також Українських Установчих зборів, але було вже занадто пізно [359, с. 122-123].

У підсумку відзначимо, що діяльність урядових установ при головнокомандуванні П.М. Врангеля, припадає на завершальний період широкомасштабного етапу Громадянської війни на просторі колишньої Російської імперії, та, відповідно, на завершальний період існування організованого Білого руху в цілому.

Катастрофічні поразки на фронтах підштовхували керівництво Білих сил до пошуку нових форм та механізмів зміцнення фронту та тилу, до певних реформ, під час яких виявилися суттєві, по суті фундаментальні протиріччя, властиві організації влади на Білому Півдні.

Ці протиріччя, зокрема, стосувалися кадрової та фінансової політики, організації земельних відносин, взаємин з громадськістю, діяльності органів безпеки, ставлення до проблеми визнання суверенних прав окремих народів тощо.

Неспроможність керівництва ЗСПР до швидкого та ефективного переосмислення стереотипів минулого, та, головне, створення адекватних викликам сьогодення організаційно-управлінських, цілком контрольованих центральною владою механізмів, стали вагомою причиною кінцевої поразки в Громадянській війні.

Висновки до Розділу 5

Діяльність кримської адміністрації Головнокомандувачів Збройними Білими силами на Півдні Росії припадала на вирішальний період Громадянської війни, що мало суттєвий вплив на основні напрями внутрішньої політики Білих урядів.

Політичний режим, що встановився після зайняття Добровольчою армією Кримського півострова в червні 1919 року, за своєю внутрішньою суттю був диктаторським. Саме військова компонента влади була домінуючою та визначальною, а військовий чинник значною мірою обумовлював характер та спрямованість урядової політики.

Характер політичного режиму значною мірою зумовив і модель адміністративно-управлінської вертикалі, в основу якої було покладено поділ на три базові ступені: головноначальствующий, губернатор і начальник повіту.

Аналіз джерельної бази переконливо свідчить, що кадрова політика адміністрації А.І. Денікіна на кримському просторі виявилася малоефективною, при призначенні посадових осіб вкрай недостатньо враховувався критерій знання службовцями місцевих умов. Крім цього, центральна влада не змогла створити адекватних механізмів контролю за місцевими апаратами, що призводило до численних порушень законності.

З іншого боку, історичні джерела свідчать про серйозні наміри керівництва Білого руху здійснити поетапні та вкрай необхідні країні реформи. Це, зокрема, стосується земельного, робітничого питань, культурно-освітньої сфери.

Разом з тим, практичне втілення правових ініціатив адміністрації генерала А.І. Денікіна, стратегічні наміри полегшити становище селянства

та промислових робітників, зробити соціальні відносини більш вільними вступали у фундаментальне протиріччя с існуючою диктаторською моделлю влади. Крім того, на шляху успішного здійснення вкрай необхідних перетворень вставали косність, бюрократизм, корупція та свавілля місцевих влад.

Внаслідок катастрофічних поразок ЗСПР на фронтах Громадянської війни 4 квітня 1920 року посаду Головнокомандувача зайняв генерал П.М. Врангель.

Незважаючи на відомий антагонізм двох особистостей – А. Денікіна і П. Врангеля, – у сфері цивільного керування другий був багато в чому спадкоємцем і продовжувачем стратегії першого, хоча вкрай несприятлива військово-політична ситуація навколо «Білого Криму» підштовхувала нового Правителя Півдня Росії до більш рішучих дій в галузі реформування найважливішої – земельної сфери, – до створення земельних рад, більш інтенсивного пошуку союзників на півострові та за його межами.

Варто зазначити, що П.М. Врангелю та створеному їм Уряду Півдня Росії вдалося досягти окремих тактичних успіхів. Так, 25 травня 1920 року Головнокомандувачем був виданий «Наказ про землю», а також «Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного земельного банку і приватних земель сільськогосподарського користування у власність хазяїв, що обробляють землю». Це, порівняно з попереднім періодом, було значним кроком уперед на шляху демократизації земельних відносин.

Проте нове земельне законодавство містило кілька суттєвих недоліків, які ускладнювали його фактичну реалізацію, зокрема, недостатню чіткість принципів у виділенні категорій земель, що не підлягали передачі селянству, складність юридичних формулювань, важкість їхнього сприйняття з боку більшості кримського населення тощо.

З метою реалізації земельної реформи до 15 вересня на території Криму працювало вже 86 волосних земельних рад, які встигли відіграти певну роль в реалізації її першого етапу.

Невдачею однак завершилися спроби кримського Уряду оптимізувати склад та роботу державного апарату, який нараховував 10-12 тис. цивільних чиновників, подолати інфляційні процеси, які згодом набули ознак гіперінфляції.

Разом з тим, негативним чином на репутації Білого руху та його лідерів позначалися сваволя та злочини контррозвідок, низки військових формувань і чиновників, котрі зафіксовано у мемуарній літературі. Незважаючи на певні зусилля керівництва, ці явища остаточно так і не було викоренено.

Загальну поразку Білих сил значною мірою обумовили також недостатня політична гнучкість лідерів, неспроможність швидко та своєчасно домовлятися з потенційними союзниками навіть перед перспективою загальної поразки, а також недостатнє врахування національного питання.

Примітка: Основні положення даного розділу викладено нами в наступних роботах: 1) К вопросу о стратегии деятельности администрации

генерала Деникина в Крыму // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 213. – С. 126-128; 2) К вопросу об организации почтово-телеграфной службы при А.И. Деникине // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 214. – С. 108-109; 3) Политический проект генерала Деникина (Симферополь, Крым, Украина) // Материалы Третьей международной научно-практической конференции «Историко-культурный и экономический потенциал России: наследие и современность» / Филиал РГГУ в г. Великий Новгород. – Великий Новгород : Виконт, 2012. – С. 98-103.

РОЗДІЛ 6.

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДИКТАТУРИ В КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1920 – 1922 РОКІВ

6.1. Керівні органи більшовицької диктатури

Внаслідок важких поразок на Перекопі й Чонгарі в листопаді 1920 року, зумовлених не тільки загальною чисельною перевагою частин Південного фронту Червоної Армії, але й суттєвими прорахунками в обороні Кримського півострова [211, с. 212], залишки «Російської армії» П. Врангеля відступили в кримські порти. 13 листопада червоноармійцями без бою був зайнятий Сімферополь, 15 листопада – Севастополь. До 17 листопада був захоплений весь півострів.

На відміну від відносно коротких періодів у 1918 і 1919 роках, наприкінці 1920-го року становлення комуністичної «партійно-радянської» системи відбувалося вже після завершення широкомасштабних воєнних дій Громадянської війни і, відповідно, після ліквідації військових фронтів, обумовленої евакуацією залишків Білих сил Російської армії генерала П.М. Врангеля.

Безперечно, названу систему можна іменувати більшовицькою диктатурою, тому що вже від самого початку ця модель влади не припускала ніякої реальної альтернативи курсу, задекларованому та реалізованому керівництвом РКП (б). Ця теза стосується усіх без винятку сфер життєдіяльності соціуму, включаючи політику, економіку, соціокультурний простір тощо.

Очевидець приходу «третього більшовизму» О.Л. Сапожніков згадує, як після залишення Севастополя білогвардійцями на якийсь час у

місті встановилося відносно безвладдя, але потім «воно було порушено страшним гуркотом й зрідка пострілами» – у місто в'їхав величезний радянський броневий автомобіль з показовою назвою «Антихрист». Автор спогадів відзначає, що «поява цієї машини із "знаками" та ще з відповідним написом подіяла приголомшуюче, особливо на людей похилого віку й старих» [208, с. 219-220].

Очевидно, це була відверта демонстрація сили з боку нової «військово-революційної» влади, яка не мала наміру брати до уваги традиційні переконання та цінності, які сповідував місцевий «обиватель».

Для проведення в життя настанов ЦК РКП (б) та Ради Народних Комісарів РСФСР в Криму був створений Кримський Обласний комітет РКП (б). Його склад був затверджений Центральним Комітетом партії більшовиків 15 листопада 1920 року [366, с. 37].

Президія Обкому складалася з п'яти членів, роботу партійної організації очолював Секретар. У Севастополі, Керчі, Сімферополі, Ялті, Феодосії, Джанкої, Євпаторії були створені повітові партійні комітети [366]. Партійні комітети мали контролювати та значною мірою направляти діяльність всіх органів, призначених збройним шляхом затверджувати «диктатуру пролетаріату» на Кримському півострові. Так, Надзвичайна комісія – головний орган боротьби з контрреволюцією – зобов'язана була тримати Обласний комітет РКП (б) у курсі своєї роботи та строго погоджувати всю діяльність з директивними вказівками Центрального Комітету більшовицької партії [465, с. 222].

У «Короткому огляді роботи Кримського обласного комітету РКП (б) з 22-го листопада до 13-го грудня 1920 року», підписаному Секретарем Обласкому Р. Самойловою («Землячкою»), відзначається, що Обласком поклав в основу своєї роботи наступні принципи, а саме:

- 1) боротьба з залишками контрреволюції;

2) жорстка лінія недопущення меншовиків і «меньшовиствующих» комуністів до відповідальної роботи в Криму;

3) залучення робітників до державної роботи й «обережність» стосовно інтелігенції;

4) широка робота з комуністичної освіти мас з урахуванням національного чинника;

5) здійснення повного контролю партії над усією радянською роботою [121, арк. 6].

На партійні структури по суті покладалося завдання контролювати процес третьої за рахунком більшовизації Криму «від верху до низу», тому й сама більшовицька партійна мережа повинна була мати тотальний усепроникливий характер. Про це красномовно свідчить інструкція з організації повітових комітетів партії, підписана Р. Самойловою. Відповідно до цього документу, повітовий комітет партії (повком) мав наступну структуру та функції. Повком складався з 5-9 членів, частина яких була повинна займатися винятково партійною роботою. З числа цих членів партії більшовиків обирався секретар повкому, який мав проводити у життя всі постанови повкому та вести поточну організаційну роботу. При секретарі створювався апарат повкому у складі наступних відділів: А) Загального – для господарського і канцелярського обслуговування. Б) Агітаційного, у веденні якого знаходилася вся агітаційно-пропагандистська робота, проведення агітаційних кампаній, підготовка тез, облік ораторських, лекторських агітаційних сил, поширення й видання літератури, організація партшкіл, парткурсів, організація та проведення суботників. До функцій цього відділу мали входити також робота в селі серед національних меншин, робота серед жінок, серед молоді з метою об'єднання та залучення «безпартійних мас» до лав комуністичної партії. В) Організаційно-інструкторського, в завдання котрого входили

організація волосних комітетів у волостях, міських комітетів у містах, що входили до складу повіту, а також осередків на усіх фабриках і заводах, у селищах і селах; інструктування та контроль над їх роботою, керівництво їхньою діяльністю; проведення у життя організаційних завдань центру; розбір конфліктів; організація у всіх непартійних з'їздах, профспілках, радах партійних фракцій; проведення перереєстрації. Г) Обліково-розподільного відділу, через який проводився облік та розподіл комуністів, що приїздили до Криму, переміщення працівників тощо. В Обліковому відділі мали зосереджуватися анкети всіх комуністів та кандидатів повіту. Д) Інформаційно-статистичного відділу, який налагоджував зв'язок з підлеглими організаціями, стежив за їхнім життям, вів роботу зі звітності повкомів перед Обласкомом; складав характеристики партробітників, розробляв дані про кількісний і якісний склад осередків та комуністів.

При повкомі було створено партійну комісію з 3-х осіб для розбору матеріалів, у яких піддавалися критиці члени партії.

Повком мав також затверджувати волосні організації та їх осередки, що знаходилися в повіті, але тільки з санкції Обласкому [85, арк. 20-20 зв.].

Наприкінці 1920 – 1921 роках при Обласному комітеті РКП (б) було створено Татарське бюро, а також вірменську, грецьку, німецьку національні секції, в повітах створюються національні партійні комітети. Основні функції національних секцій полягали у просвітницькій та агітаційно-пропагандистській діяльності серед національних меншин, але на чіткій класовій основі, тобто за мету ставилося якомога ширше залучати національні меншини півострова у процеси партійно-державного будівництва. З приводу того, що у секціях працювала незначна кількість досвідчених комуністів, добре знайомих з національним питанням, ефективність роботи секцій була у розглянутий в дисертації період доволі низькою.

Так, наприклад, в листопаді 1921 року на 5-й Обласній конференції РКП (б) відзначалося, що партійний вплив на татарське населення майже відсутній і є необхідність поставити питання щодо «пролетаризації татарського села» [442, с. 58].

В березні 1922 року керівник Татарського бюро І. Фірдевс в доповіді Обласної партійної конференції РКП (б) звітував, що за участю бюро видано 15 брошур на татарській мові, проведено безпартійні татарські конференції з проблем сільського господарства у Феодосії та Керчі, уведено викладання татарської грамоти у жіночих татарських школах тощо. Проте секретар Обласкому А.І. Ізраїлович оцінив роботу Татарського бюро незадовільно [442, с. 59].

Аналогічною була загальна ефективність роботи і в інших національних секціях Обласкому.

Слід також відзначити, що відверто класовий підхід до проблем національного життя значною мірою нівелював позитивний потенціал самої ідеї залучення національних меншин до процесів державного будівництва і, навпаки, сприяв певній деградації національно-культурного життя в регіоні.

Цю тезу яскраво обґрунтував на прикладі кримської вірменської громади В.Є. Григор'янць. Дослідник відзначає, що у період революції та Громадянської війни, а також у перші роки формування більшовицької диктатури була підірвана сама основа національного життя вірменських громад, що було пов'язано з репресивним характером соціальної політики Радянської влади, яка фактично знищила найбільш впливові соціальні групи вірменської громади – торгово-промислову буржуазію, духівництво та ліберальну інтелігенцію [306].

За даними, опублікованими В.Є. Григор'янцем, на початку 20-х років, усупереч волі етнічних громад, унаслідок жорсткого

адміністративного тиску були скасовані вірменські обшинні ради, церковні та шкільні піклування, численні навчальні, благодійні, земляцькі, просвітницькі та інші етнокультурні громадські організації, закрита значна частина культових установ, а ті, що залишилися, були різко обмежені в правах та поставлені під контроль адміністративних відділів НКВС. Зокрема, згідно з даними «Доповіді надзвичайної трійки щодо ліквідації національних установ» за 1920 рік були закриті: у Сімферополі – Вірменська обшинна рада, Вірменське благодійне товариство, Вірмено-католицьке благодійне товариство, вірменське благодійне товариство "Чашка чаю", Земляцтво турецьких вірменів, Тайкське вірменське земляцтво; у Євпаторії – Вірменська обшинна рада, Вірменське благодійне товариство; у Ялті – Вірменська обшинна рада, Вірменське благодійне товариство; у Севастополі – церковне і шкільне піклування; у Феодосії – Вірменський революційний комітет, вірменське благодійне товариство; у Старому Криму – Вірменське благодійне товариство, Центральний комітет сиріт, шкільне піклування; у Карасубазарі – Вірменський біженський комітет, Вірмено-католицьке благодійне товариство [306].

Партійні організації Криму наприкінці 1920 та протягом більшої половини 1921 років проводили свою політику через систему ревкомів, на вершині якої знаходився Кримський революційний комітет (Кримревком). Зазначену структуру очолив колишній нарком іноземних справ і військових справ Угорської радянської республіки (1919 р.) Бела Кун – затятий прихильник політики масового терору (пізніше він був замінений на Ліде та Полякова).

В історіографії існують дві точки зору відносно дати утворення Кримського революційного комітету: 1) 14 листопада [267, с. 70] або 2) 16 листопада 1920 року [461, с. 132].

Поряд з організацією відновлення економіки, основними завданнями Кримревкому були «встановлення революційного порядку» та «викорінювання вогнищ контрреволюції» [206, с. 5]. Цей орган складався з голови, заступника голови та чотирьох членів.

До складу Кримревкому увійшли представники Реввійськрази Південного фронту та члени Обласного комітету РКП(б) [461, с. 132]. Наказ №1 Кримревкому від 16 листопада 1920 року повідомляв: «Надалі до обрання робітниками та селянами Криму Рад уся влада на території Криму належить Кримському революційному комітетові» [206, с. 21].

27 листопада 1920 року Кримревкомом були утворені наступні відділи: Керування, Раднаргосп, Соціального забезпечення, Охорони здоров'я, Юридичний, Праці, Земельний, Народної освіти, Продовольства, Фінансів та Особливий відділ Криму [327, с. 324].

У відношенні Особливого відділу Криму варто підкреслити, що, згідно з наказом №7 Кримревкому від 18 листопада 1920 року, тимчасово всі його права і повноваження були надані Особливому відділу ВНК шостої армії на чолі з М. Бистрих [103, арк. 59]. Незабаром, вже наприкінці 1920 року, повноваження Особливого відділу Криму були передані Особливому відділу ВНК четвертої армії на чолі з Міхельсоном [103, арк. 103 зв.].

На нашу думку, незважаючи на ту обставину, що в діяльності Кримського революційного комітету ще багато неясного, вже на підставі наявних джерел можна прийти до висновку, що роль цього органу не була настільки всеосяжною, як вважалося донедавна.

Так, Кримревком, власне кажучи, не контролював діяльність особливих відділів (наприкінці 1920 та початку 1921 років останні були практично безконтрольні), не був координуючим центром роботи «збройних органів диктатури пролетаріату», головну роль серед яких

відігравали органи НК. «Ніякого розмежування їх компетенції на ділі не існує. Кожний діє за своїм розсудом», – читаємо в доповідній записці М.Х. Султан-Галієва [218, с. 87].

Разом з тим, було б невірним впадати в іншу крайність, недооцінюючи роль Обласкому та Кримревкому в реалізації репресивної політики. У цьому зв'язку глибоко примітно, що у Кримревкома був свій власний табір примусових робіт, котрий вміщав «до 700 чоловік» [37, арк. 24 зв.].

У згаданому вище «Короткому огляді» Землячка (за оцінкою М.Х. Султан-Галієва, «вкрай нервова та хвора жінка, яка заперечувала у своїй роботі будь-яку систему переконання та залишила після себе майже у всіх працівників пам'ять "Аракчєєвських часів"») недвозначно заявляє: «Шляхом реєстрації, облав тощо було зроблене вилучення офіцерів, які служили у військах Врангеля, та солдат. Значну кількість врангелівців та буржуазії було розстріляно (напр., у Севастополі з затриманих при облаві 6000 чоловік відпущено 700, розстріляно 2000 чоловік), інші знаходяться в концентраційних таборах» [121, арк. 6-7].

Примітно, що Р. Землячка вказує на ту обставину, що дії особливих відділів викликали багато клопотань за тих чи інших арештованих з боку місцевих комуністів. Голова Обласкому пояснює це явище їхнім зв'язком «із дрібною буржуазією», та категорично засуджує подібні клопотання, вказуючи на їх неприпустимість. У цьому зв'язку Р. Землячка запропонувала партійним бюро ні в якому разі не давати своєї санкції подібним клопотанням, а, навпаки, надати дійсну допомогу особливим відділам у їхній роботі з остаточного «викорініювання контрреволюції» [121, арк. 6-7].

Режим надзвичайного стану, що встановився в Криму після Врангеля, фактично зберігався (хоча і з відомими застереженнями), як

мінімум, до 1922 року включно. У цей час на півострові діяли «Ревтрибунали», «Трійки», «Колегії», буяли позасудові репресії.

Окремого розгляду потребує організація та принципи діяльності місцевих органів влади – ревкомів, котрі створювалися в Криму в період з листопада 1920 до січня 1921 року.

Можна виділити наступні управлінські ланки у системі ревкомів: Кримський революційний комітет, регіональні, сільські ревкоми. Причому ключову роль на місцях мали відігравати саме регіональні ревкоми. Докладніше торкнемося специфіки їхньої структури та основних напрямів діяльності, згідно з архівними джерелами [37].

Сімферопольський ревком на чолі з Македоном включав у свій склад структуру наступні відділи: Управління, Комунального господарства, Охорони здоров'я, Народної освіти, Земельний, Фінансовий, Статистичне бюро, Міської та повітової міліції, Міського та повітового соціального забезпечення.

Євпаторійський ревком на чолі з Лисенком мав наступну структуру:

- 1) Відділ управління, що включав наступні підвідділи: Загальний, Інформаційно-інструкторський, ЗАГС, Міліції, Примусових робіт, Політбюро;
- 2) Воєнний відділ;
- 3) Відділ праці з наступними підвідділами: Загальна канцелярія, Юридичний, Охорони праці із секціями – тарифного нормування та робочої сили;
- 3) Земельний відділ;
- 4) відділ Соціального забезпечення;
- 5) відділ Народної освіти с підвідділами: Дошкільним, котрий було перейменовано на підвідділ Соціального виховання, Шкільним, Позашкільним та Мусульманським;
- 6) відділ Охорони здоров'я з підвідділами: Загальним, Медичним, Санітарно-епідемічним, Санаторно-курортним, Фармацевтичним, Фінансовим, Господарським та Санітарно-технічним;
- 7) відділ Фінансів з Кошторисно-касовим підвідділом.

Феодосійський ревком під керівництвом Жеребіна складався з наступних відділів: 1) Управління з такими підвідділами: Загальний, Інформаційно-інструкторський, Міліції, ЗАГС; 2) Фінансів; 3) Продовольчий; 4) Народної освіти з підвідділами: Шкільним, Позашкільним, Дошкільним; 5) Рада народного господарства; 6) Робітничо-селянська інспекція, яка мала у складі контрольну комісію та бюро скарг.

Структура Ялтинського ревкому на чолі з головою Ословським мала наступний вигляд. Було виділено відділи: 1) Управління; 2) Земельний з підвідділами: Меліоративним, Радянських господарств, Ветеринарним, Агрономічним; 3) Народної освіти з підвідділами: Дошкільним, Єдиної школи, Позашкільним; 4) Комунального господарства з житловим підвідділом; 5) Продовольства з підвідділами: Розподілу, Заготовчим, Обліково-статистичним; 6) Охорони здоров'я з розгорнутою системою підвідділів: Лікувально-госпітального, Соціальної медицини, Судової міліції, Санітарно-епідемічного, Фармацевтичного, Лікарського, Санітарно-курортного, Постачання; 7) Труда з підвідділами Соціального страхування та Конфліктним.

Керченський ревком на чолі з Грильовим мав наступні відділи: 1) Управління з підвідділами: Загальним, Інформаційно-інструкторським, ЗАГС, Міліції, включаючи Політбюро; 2) Соціального забезпечення; 3) Народної освіти; 4) Продовольчий комітет; 5) Рада народного господарства; 6) Земельний, 7) Фінансовий.

Карасубазарський (Білогірський) ревком діяв під керівництвом Ногаєва та мав наступні відділи: Управління, Народної освіти, Комунального господарства, Охорони здоров'я, Продовольчий, Воєнний, Труда та Соціального забезпечення.

В структуру Севастопольського ревкому на чолі з Криловим входили відділи Управління, Юридичний, Фінансовий, Праці, Охорони здоров'я, Рада народного господарства, Комунального господарства, Продовольчий комітет, Воєнний комісаріат.

Бахчисарайський ревком на чолі з Кукіним включав у свій склад 1) відділ Управління с підвідділом Міської міліції; 2) відділ Праці з підвідділами: Обліку і розподілу робочої сили, Охорони праці, Тарифного нормування; 3) Соціального забезпечення з підвідділами: Загальним, Пайка, Допомоги жертвам контрреволюції; 4) Комунального господарства; 5) Охорони здоров'я з підвідділами: Лікувальної медицини, Епідемічним, Фармацевтичним, Культурно-просвітницьким; 6) Народної освіти з підвідділами: Загальнонаціональних та національних шкіл, Позашкільним та Дошкільним; 7) Продовольства з підвідділами: Загальним, Постачання, Заготівель, Обліково-статистичним, Фінансовим, Райпродкомом; 8) Фінансовий з підвідділами: Кошторисно-касовим, Податковим, Бухгалтерію та Рахунково-контрольним; 9) Воєнкомат з підвідділами: Загальним, Мобілізаційним, Постачання та Політпросвітом.

У склад Алуштинського ревкому увійшли відділи Управління, Комунального господарства, Соціального забезпечення і праці, Продовольчий комітет, Охорони здоров'я, Народної освіти, Воєнкомат.

При Джанкойському ревкомі під керівництвом Шестакова були організовані відділи: Управління, Рада народного господарства, Соціального забезпечення, Народної освіти, Продовольчий комітет, Охорони здоров'я, Фінансовий, Земельний, Праці, Народного зв'язку [37, арк. 24-28].

Наведені нами структурні особливості регіональних революційних комітетів, які безпосередньо відповідали за практичну реалізацію в кримських містах та повітах політики більшовицького керівництва, наочно

свідчать про те, що їхня структурна специфіка була пов'язана з двома найважливішими обставинами: по-перше, з регіональною своєрідністю, по-друге, з кадровим забезпеченням.

Варто вказати на те, що кадрове питання доволі гостро постало перед усіма місцевими ревкомами. Інструкторами Обласкому РКП (б) під час інспекцій виявлявся недостатній професіоналізм співробітників ревкомів, вкрай не вистачало досвідчених та відповідальних комуністів на містах, не вистачало навіть керівних інструкцій з Центру, зокрема, така ситуація склалася в Ялті, Севастополі, Джанкої, інших містах.

Серед основних напрямів діяльності регіональних ревкомів слід вказати на наступні. Важливою функцією регіональних ревкомів була організація сільських ревкомів. Так, зокрема, тільки Феодосійським ревкомом до 16 грудня 1920 року було організовано близько 100 сільських ревкомів, а в структурі цього революційного комітету працювало 13 спеціальних інструкторів, які відповідали за цей напрям роботи [37, арк. 26 зв.].

Однією з найважливіших функцій ревкомів було взяття на повний облік людських та матеріальних ресурсів кримських регіонів. Зокрема, ревкоми брали на облік жителів міст та сіл, житловий та земельний фонд, власність міських та земської управ, дум, матеріальні цінності, зброю, коней, залишених на півострові військовослужбовцями ЗСПР, маєтки колишніх поміщиків, приватні земельні господарства, підприємства, грошову масу, котра зберігалася в банках, запаси палива, навчальні заклади, бібліотеки, читальні та книги, котрі знаходилися в приватних торговельних підприємствах.

Ревкоми займалися також реєстрацією іноземно-підданих, сімей колишніх офіцерів та службовців установ Білих урядів, створювали

контрольні комісії для перевірки правильності вступу тих чи інших осіб на службу до радянських установ.

Одним з найбільш значущих напрямів в роботі ревкомів була націоналізація банків, підприємств, земельних ресурсів. Під час реалізації цієї, далеко не завжди продуманої політики, нерідко потерпали представники не тільки біль-менш заможних верств, але й бідне населення. Так, наприклад, Євпаторійським ревкомом було «відібрано майно, роздане фіктивно власниками маєтків перед приходом Червоної армії, скопщикам, окремим робітником, комітетам та ін., як майно, що належить державі» [37, арк. 26].

Аналіз архівних джерел свідчить про класовий підхід ревкомів до проблем соціальної допомоги, та взагалі до організації соціально-економічних відносин у суспільстві. Так, зокрема, ревкоми вводили карткову систему, т.зв. «класові пайки», організовували переселення робітників у будинки «буржуазії», та взагалі, сприяли всебічній реалізації програмної настанови Кримського Обласкому щодо «розгрузки Криму від буржуазії». Значна увага приділялася організації пунктів харчування для робітників, столових, організації матеріальної допомоги «постраждалим від контрреволюції», родинам червоноармійців, безплатної медичної допомоги для найбільш бідного населення.

Ревкоми вживали також необхідні заходи щодо налагодження товарообміну з селом, поступового припинення обігу грошей, які раніше випускали Білі уряди.

Варто вказати також на організацію регіональними ревкомаами профспілок, які остаточно позбавлялися функції незалежних захисників інтересів найманих працівників, і перетворювалися на придаток комуністично-державного апарату.

Важлива увага приділялася також культурно-просвітницькій та агітаційно-пропагандистській роботі серед «пролетарської та селянської маси». Слід наголосити, що ревкоми вживали заходів щодо подолання безграмотності, відновлення навчального процесу в школах, організовували курси для вчителів національних шкіл, кружки, бібліотеки, читальні, «народні будинки». У цьому зв'язку примітно, що Керченським ревкомом були організовані навіть «пролетарський університет та консерваторія» [37, арк. 26 зв.].

В різних містах та селах Криму організовувалися мітинги, суботники, безплатні концерти тощо, які мали привернути симпатії населення до політичного курсу, задекларованого керівництвом РКП (б) у Москві [37, арк. 24-28]. Тільки у січні – лютому 1921 року, за неповними даними, на території півострова було проведено 55 суботників, в яких взяло участь 47 тис. чоловік [366, с. 39].

Відзначимо, що в роботі ревкомів мали місце як негативні чинники – класовий підхід до організації соціально-економічного життя, утиск (а в низці випадків сприяння знищенню) заможних верств, так і позитивні, серед яких вкажемо на всебічний облік наявної ресурсної бази, спроби встановлення твердих цін на ринку та подолання спекуляції, поступове покращення криміногенної ситуації, надання матеріальної допомоги (хоча і вкрай недостатньої в умовах глибокої кризи) найбільш вразливим верствам кримського населення, організація боротьби з епідеміями тощо.

Важливою віхою в державному будівництві на півострові з'явилося створення постійних органів влади, котрі прийшли на зміну системі ревкомів. У липні 1921 року відбулися вибори в міські, у серпні і вересні – у сільські Ради. У переважної більшості, і не в останню чергу завдяки своєчасному втручання репресивного апарату, в їх складі опинилися представники РКП (б).

В діяльності місцевих Рад отримали подовження основні напрями роботи революційних комітетів. Ради відіграли значну роль у практичній підготовці та реалізації заходів, спрямованих на подолання наслідків голоду та перехід до нової економічної політики, про що докладно йдеться в наступному параграфі.

Значним кроком в загальній структурній еволюції системи державного управління Кримського півострову стало створення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. Варто погодитися з дослідником П.І. Гарчевим, що створення цієї автономії, як і перших двох кримських республік, йшло «зверху» та ставило за мету побудову буферної Республіки між РСФРР та державами Антанти: «Ленін прийняв рішення оголосити півострів республікою. Малося на увазі, що вона воюватиме при таємній підтримці Росії, як в 1918-1919 роках» [287].

Підтвердженням даної точки зору можуть слугувати висловлювання самого В.І. Леніна, який в Доповіді Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику VIII Всеросійському з'їзду Рад від 22 грудня 1920 року відзначав: «Ми прекрасно знаємо, що залишки армії Врангеля не знищені, а заховані не дуже далеко і знаходяться під опікою і під охороною і відновлюються за допомогою капіталістичних держав, що білогвардійські російські організації працюють посилено над тим, щоб спробувати створити знову ті або інші військові частини і разом з силами, що є у Врангеля, підготувати їх в зручний момент для нового натиску на Росію» [184, с. 130].

18 жовтня 1921 року Голова РНК РСФСР В.І. Ленін та Голова ВЦВК М.І. Калінін підписали постанову щодо створення Кримської АРСР [366, с. 38].

Наприкінці жовтня – початку листопада на повітових з'їздах Рад були обрані делегати на перший Всекримський з'їзд Рад, що відкрився 7 листопада 1921 року [366, с. 38]. Перший Всекримський Установчий з'їзд Рад робочих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів тривав з 7 до 11 листопада.

10 листопада делегати з'їзду одногосно прийняли Конституцію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки [267, с. 23]. У Конституції говорилося, що «Крим РСР заявляє про свою тверду рішучість залишитися однією зі складових частин загальної федерації великої Російської Республіки на засадах найтіснішого політичного й економічного об'єднання...» [267, с. 122].

З'їзд завершив свою роботу виборами Кримського Центрального Виконавчого Комітету (Крим ЦВК) – вищого законодавчого та контролюючого органа влади на півострові в період між з'їздами Рад, що прийшов на зміну Кримському ревкому [267, с. 24-25].

У ході першої сесії Крим ЦВК у кількості 15 чоловік була створена Рада Народних Комісарів, котру очолив С. Саїд-Галієв. У складі Раднаркому також знаходилися: заступник Голови РНК та нарком внутрішніх справ М. Поляков, нарком фінансів Я. Каменський, нарком юстиції М. Порецький, нарком РКІ В. Ібраїмов, голова Кримської НК А. Ротенберг, нарком охорони здоров'я Х. Чапчакчі, нарком освіти К. Хамзін та ін. [267, с. 25]. На чолі Кримського Центрального Виконавчого Комітету встав Ю. Гавен [295, с. 267].

Варто зазначити, що державно-правове конституювання кримського політичного простору в розглянутий нами період в цілому було завершене після утворення «нової імперії» – СРСР 30 грудня 1922 року, завершеної логіки в цілому набула й адміністративно-управлінська вертикаль,

вершиною якої стали центральні керівні органи нового державного утворення.

Відзначимо також, що Кримська АРСР складалася з 7 округів: Сімферопольського, Севастопольського, Ялтинського, Феодосійського, Керченського, Джанкойського, Євпаторійського. Округи ділилися в цілому на 20 районів. В 1923 році, після скасування округів, у складі Кримської АРСР було утворене 15 районів [366, с. 38].

Разом з тим необхідно підкреслити, що з утворенням Кримської АРСР та її органів влади період діяльності надзвичайних структур на півострові не завершився.

Так, ще 23 березня 1921 року на об'єднаному засіданні Кримського ревкому, Обласного комітету РКП (б) та Реввійськради 4-й армії за пропозицією М.В. Фрунзе вирішено було утворити при Кримському революційному комітеті постійно діючу Нарату по боротьбі з бандитизмом, у функції якої входили об'єднання зусиль та координація дій репресивних органів.

До її складу увійшли представники Кримревкому, Обласкому РКП (б), НК та військового командування. Головою Нарати був затверджений Голова Кримревкому М.Х. Поляков, а його заступником – Командувач військами Криму І.Е. Якір [444, с. 131]. Нарата застосувала низку заходів, спрямованих на посилення загонів ВНК, а також гарнізонів у районах активних дій повстанців – т.зв. «біло-зелених», які не припиняли боротьби проти більшовицького режиму. Було вжито заходів щодо досягнення більшої узгодженості в роботі між різними органами Радянської влади [444, с. 131]. У той же час слід зазначити, що функції Нарати обмежувалися лише загальним керівництвом, а технічна реалізація запланованих заходів знаходилася, головним чином, у веденні органів НК [110, арк. 40 зв.].

Діяльність Обласної наради при Кримревкомі контролювалася Постійною нарадою по боротьбі з бандитизмом при РНК УРСР [475, с. 224]. Так, Командувач військами України М.В. Фрунзе, який входив до її складу, 13 червня 1921 року направив у Крим телеграму наступного змісту: «Пропонується негайно вжити всіх необхідних заходів та поставити боротьбу з бандитизмом на належну висоту, для чого, в першу чергу, оживити й підсилити роботу Особливої наради по боротьбі з бандитизмом» [206, с. 50].

У свою чергу, Постійна рада при РНК УРСР була підлегла Центральній міжвідомчій комісії по боротьбі з бандитизмом, працюючої під безпосереднім керівництвом ЦК РКП (б), Раднаркому та ВЦВК [475, с. 210, 213].

Початок 1922 року в Криму відзначено появою нового органу, що координував боротьбу із силами збройного опору більшовицькій диктатурі. 30 січня 1922 року Президія Кримського Обласного комітету РКП(б) ухвалила постанову про створення Надзвичайної трійки по боротьбі з бандитизмом: «Кр.ЦВК запропонувати затвердити <...> Надзвичайну трійку в складі: товаришів Велі Ібрагімова, Бузова й одного представника від НК» [110, арк. 106 зв.]. На початку лютого 1922 року Трійку було створено [429, с. 138]. Її очолив В. Ібраїмов [314, с. 9]. З ініціативи Надзвичайної трійки на місцях були створені «комісії», які населення іменувало «самосудними комісіями», тому що вони найчастіше замість боротьби з бандитизмом розправлялися з голодуючою біднотою [429, с. 138].

Наведемо зміст кількох архівних документів – показань свідків, об'єднаних у справі колишнього голови комісії по боротьбі з бандитизмом села Кучук-Узень Тахтара Муслімова, що яскраво характеризують діяльність «самосудних комісій». Так, селянин села Кучук-Узень Музофар

Амет показав, що Т. Муслімов викликав його в комісію та оголосив, що цей селянин начебто вкрав 20 штук баранів та наказував віддати їх. Через кілька днів члени комісії силою відібрали 20 баранів у заляканого М. Амета, які були його законною власністю [49, арк. 22].

Відповідно до показань селянки села Кучук-Узень Сарбе-Таку Каршут, Тахтар Муслімов, «маючи в руках гвинтівку, сильним ударом приклада вдарив мене по спині, я упала йому під ноги, а він ще вдарив мене кілька разів. Потім мене кинули в підвал і тримали більше доби. Коли я сиділа заарештована в комісії, вони прийшли в мій будинок і забрали всі мої речі, після мене випустили. Я прийшла додому і на другий день родила мертву дитину від побоїв Тахтара Муслімова» [49, арк. 23].

Село Кучук-Узень було далеко не єдиним, де мали місце самовільні розправи і навіть вбивства з боку «самосудних комісій» [49, арк. 35, 47].

За свідченням прокурора Криму Р. Ногаєва, у всіх сільрадах та великих селах організовувалися трійки для розправи зі злочинцями. Прокурор підкреслював: «Якщо тепер ми захочемо підійти до цих явищ з іншою міркою, то знайдемо багато беззаконь з боку цих трійок при сільрадах і з боку Центральної Надзвичайної трійки, дії яких всіма органами Радянської влади тоді заохочувалися...» [294, с. 327].

При Надзвичайній трійці по боротьбі з бандитизмом діяли спеціальні збройні загони, яким з лютого до червня 1922 року вдалося розгромити 14 великих збройних груп та захопити 280 їхніх учасників, не враховуючи вбитих [429, с. 138]. Для боротьби з «політичним бандитизмом» В. Ібраїмов також широко використовував переговорний шлях та обіцянки амністії, які приносили відчутні результати [404, с. 8].

Таким чином, система керівних органів Радянської влади з кінця 1920 до 1922 року пройшла певну еволюцію, в ході якої відбувалася поступова заміна надзвичайних органів владними структурами, що діяли

на постійній основі. Важливу роль в цьому напрямку відіграло створення Кримської АРСР восени 1921 року.

Втім режим надзвичайного стану фактично зберігався в Криму до 1922 року включно, відповідно давалися взнаки відповідні методи роботи, надзвичайно високою була роль репресивних органів.

Іншою важливою рисою системи керівних органів більшовицької влади був тотальний партійний контроль, який мав забезпечити реальне втілення декларованих керівництвом РКП (б) принципів «диктатури пролетаріату», а фактично – безальтернативну монопартійну диктатуру з боку більшовицьких лідерів.

Кадрова, фінансово-економічна, агітаційна, культурно-просвітницька політика партійних органів, ревкомів, а згодом рад різних рівнів носила відверто класовий характер, хоча поряд із негативними, їхньої діяльності були властиві також деякі позитивні чинники: зокрема, боротьба з безграмотністю, надання матеріальної допомоги найбільш вразливим верствам населення тощо.

6.2. Специфіка реалізації політики «воєнного комунізму» у господарській сфері та початку переходу до НЕПу

Після евакуації військ барона Врангеля (листопад 1920 року) Крим знаходився в стані глибокої економічної кризи. У листопаді 1920 року продукція промисловості скоротилася порівняно з 1913 роком у 4,6 рази [404, с. 8]. З 420 промислових та кустарних підприємств працювало лише 270, і ти не в повну силу. У порівнянні з довоєнним рівнем продуктивність праці впала втричі [384, с. 61]. На транспорті панувала розруха. Вантажобіг залізниць скоротився в 10 разів, морських портів – більш, ніж у 16 разів [384, с. 61]. Унаслідок повного розладу фінансової системи більшість грошових знаків коштували дешевше того папера, на якому друкувалася [384, с. 61].

У сільському господарстві також склалася надзвичайно складна ситуація. Напередодні революції тут було 20 % безкінних селянських господарств, половина селянських дворів не мала інвентарю й власних посівів. В роки Громадянської війни більшість господарств розорилася, багато земель були кинуті [403, с. 2]. Посівні площі скоротилися з 665 тисяч десятин у 1913 році до 548 тисяч десятин у 1920 [384, с. 61].

Слід зазначити також фактор певної ізольованості Криму від материкової частини РСФРР, що мала місце ще в період широкомасштабних бойових дій з військами П. Врангеля й у силу цілої низки причин не могла бути тривалий час переборена [8, стовп. 42]. Дуже важко позначилося на становищі півострову виділення з його складу Мелітопольського, Дніпровського й Бердянського повітів. Ці повіти слугували головною землеробською базою для Криму, у той час як на території півострова переважало вівчарство і садівництво. Немаловажною обставиною є те, що до Громадянської війни сільське господарство і промисловість Криму працювали головним чином на виробництво

товарної продукції (тютюн, вино тощо). Населення в основному харчувалося борошном з північних районів, тому руйнування економічних зв'язків з материковою частиною Росії найважчим чином позначилося на стані справ у регіоні [8, стовп. 41].

Влітку 1921 року внаслідок посухи в Криму загинуло 2/3 великої рогатої худоби, 42 % посівів, а ті, що збереглися, давали лише кілька пудів з десятини [384, с. 61]. Вже в серпні на півострові почався голод [327, с. 334], який тривав до літа 1923 року й забрав приблизно 100 тисяч життів [327, с. 342], що складало приблизно 15 % населення Криму на 1921 рік.

«...з 700.000 населення голодувало в перші зимові місяці 500.000 чоловік зі смертністю 5.500 чоловік на місяць. Такі були "цифри смерті". У такий же приблизно агонії між життям і смертю знаходилося і сільське господарство області. Так, наприклад, фундамент селянського господарства – живий інвентар – до кінця 1921 року дає цифру скорочення робочої худоби в 25 %, тобто на цілу чверть, а в період голодних місяців ще 60 %», – йдеться в звіті Кримського політичного управління (КПУ) [62, с. 3].

Внаслідок голоду 60,1 % селянських господарств залишилися без худоби, приблизно стільки ж без сільгоспінвентарю, 28,8 % без посіву, а 29,2 % змогли засіяти в 1922 році тільки по одній десятині [532, с. 12]. Обстановку суттєво ускладнила навала сарани, зливи 1922 року [327, с. 334]. Пік голоду прийшовся на березень 1922 року, коли голодувало 379 тисяч чоловік [327, с. 337]. Голод супроводжували суттєвий розмах бандитизму, епідемія тифу [327, с. 337].

Відомий філософ С.М. Булгаков, який проживав у той час у Криму, 11 березня 1922 року у своєму щоденнику записав: «Іноді мерзне серце та ціпеніє думка <...> тепер просто залишатися живим, тобто щодня пити та

їсти серед цих умираючих від голоду людей, є гріх і злочин...» [143, с. 144-145].

Спогади С.М. Булгакова цілком узгоджуються з архівними джерелами, зокрема, з «Доповіддю про роботу Кримської надзвичайної комісії за час з 1 січня до 1 лютого 1922 року». Згідно з цим важливим документом, «зросли й почастишали випадки голодної смерті, ставши самим повсякденним явищем. Так, наприклад: у Карасубазарському районі Сімферопольського округу, у зубожілому містечку з парою тисяч населення, за один місяць вмерло від голоду 121 чоловік дорослих і 123 дитини. Базари майже всіх міст Криму наповнені знедоленими й голодними, які відкрито просять хліба» [27, с. 1-2].

Нестача продуктів помітно позначилася на рівні зростання цін на продукти першої необхідності. Так, згідно з архівними даними, у січні 1922 року середня ціна хліба по всьому Криму дорівнювала 35 000 – 40 000 рублів за фунт, ціна на борошно становила 1 800 000 – 2 000 000 рублів за пуд, на картоплю 600 000 – 700 000 рублів за пуд, на м'ясо 1 200 000 – 1 300 000 рублів за пуд, на крупи 2 100 000 – 2 800 000 рублів за пуд. Органи Кримської надзвичайної комісії відмічали, що зазначені ціни «неухильно підвищуються», а кримський ринок «не регулюється виробничими силами, внутрішніми ресурсами, а знаходиться у прямій залежності від припливу продовольства ззовні» [27, с. 1-2].

У зв'язку з цим варто вказати на той чинник, що, незважаючи на стратегічні рішення X з'їзду РКП (б) щодо переходу до нової економічної політики, а також об'єктивні труднощі, обумовлені важким господарським станом півострова, котрий тривалий час був ареною Громадянської війни, влада півострова зберігала продрозкладку до 1 червня 1921 року.

Вона стягувалася за нереальними цифрами завдання (планувалося вилучення продовольчого хліба в розмірі 2000000 пудів, кормового зерна

2400000 пудів, об'ємистого фуражу також 2400000 пудів [136. – 1921. – 7 апреля]) та викликала різкий протест селянства, аж до спроб повстання на Південному березі [327, с. 335].

Згідно «цілком таємних» даних КПУ, навесні 1921 року в ході продрозкладки було зібрано 3 млн. пуд. зернофуражу [62, с. 3]. У цьому зв'язку важливо додати, що є приклади, коли загонами особливих відділів ВНК додатково стягувалося продовольство в селян [28, арк. 35].

Поряд із продрозкладкою, важким чином на становищі селянства позначалися нерозв'язаність земельного питання й заборона приватної торгівлі. З нашої точки зору, величезною помилкою влади була передача 1134 конфіскованих поміщицьких маєтків у державний фонд та створення на їхній базі радгоспів.

У звіті КПУ відзначалося, що після зайняття Криму Червоною Армією було здійснено роботи з обліку та фіксації колишніх маєтків та великих господарств, що дало навесні 1921 року змогу зареєструвати до 978 радянських господарств із загальною площею в 779 800 десятин. Однак при детальному обліку матеріальних ресурсів, живого і технічного інвентарю, робочої сили, насінного матеріалу довелося зробити групування окремих радгоспів та їхнє об'єднання для використання інвентарю і зручності керування. Так, наприклад, 191 маєток у районі Ялти був об'єднаний у 34 радгоспи; 45 маєтків Судакського району – в 9 радгоспів; 144 маєтки Джанкойського району – в 39 радгоспів. У результаті цих дій мережа кримських радгоспів, підлеглих Народному комісаріату землеробства Кримської АРСР, скоротилася до 102 із загальною площею в 102.000 десятин. Цілком зрозуміло, що при зменшенні мережі ледве чи не в десять разів у користуванні Наркомзему залишилися найбільш міцні та організовані господарства.

При цьому, за оцінкою органів Кримського політичного управління, «радгоспи твердої мережі майже рівномірно розподіляються по всьому Криму, як би утворюючи опорні пункти Радянської влади в справі відновлення сільського господарства» [62, с. 6].

У той же час варто зазначити, що значна частина радгоспної землі навесні 1921 року опинилася неопрацьованою [404, с. 9]. За даними КПУ, у 1921 році «при проведенні посівної кампанії в умовах надзвичайно важких вдалося засіяти тільки 28 % порівняно з дореволюційним часом, або близько 190.000 десятин орної землі» [62, с. 6].

Слід зазначити також, що під час інтенсивного насадження «зверху» радгоспної системи приблизно 40 % селян у Криму залишалися безземельними [327, с. 335].

Кримський представник Народного комісаріату у справах національностей РСФСР З. Булушев у своїй доповіді від 12 травня 1921 року вказав на те, що сотні заручників, батраків і найбідніших селян примушують працювати в радгоспах.

За оцінкою З. Булушева, «радгоспи, що є державними органами, мають більше прав для утиску місцевого населення, ніж колишні приватні власники» [499, с. 268]. У результаті, як виявляється зі звіту Кримської надзвичайної комісії, «найбідніше селянство, котре сподівалося з приходом Радянської влади одержати у власність землю, розчарувалося та не зрозуміло нашої земельної політики» [8, стовп. 11-12].

Особливо важко на сільському господарстві Криму позначилася заборона приватної торгівлі. Господарство багатьох селян було орієнтовано саме на виробництво товарної продукції, що користалася попитом у населення, а товарообмін фактично позбавив цю продукцію ринку збуту. Це підтверджують і дані звіту КНК за 1921 рік: «При існуючій політиці в галузі товарообігу й державного регулювання ринку

продукти виробництва Криму не знаходили собі збуту <...> через заборону приватної торгівлі. Товарообмін не міг розв'язати кризи» [8, стовп. 42].

Характерною рисою воєнно-комуністичного режиму, що установився в Криму, було також т.зв. «вилучення надлишків». «Вилучити всі надлишки у всього населення, не торкаючись найбільшого населення...», – йдеться в постанові президії Феодосійського повітового ревкому від 22 лютого 1921 року [206, с. 48].

І.С. Шмельов в епопеї «Сонце мертвих» наводить розповідь доктора про реквізицію надлишків, згідно з якою у нього відібрали майже все майно, включаючи градусники [234, с. 50-51].

Важливо відзначити, що конфіскація владними структурами необхідних виробникові знарядь праці підтверджується також архівними документами.

Так, у наказі Севастопольського революційного комітету від 16 грудня 1920 року суворо пропонувалося «усі землеробські машини, знаряддя й частини їх, що знаходяться нині в розпорядженні <...> приватних осіб», передати у ведення Севастопольського Раднаргоспу [129, арк. 50].

Примітно, що конфіскації «надлишків» проводилися в той час, коли, відповідно до свідчення очевидців, «населення жило усе впроголодь» (деякі від недоїдання втрачали сили), «палива ніякого майже ні в кого не було», «щодня в лікарні привозили людей з відмороженими руками і ногами, із запаленням легень тощо» [148, с. 62; 156, с. 223].

Разом з тим подібне положення справ зовсім не перешкоджало прагненню влади поліпшити своє власне матеріальне становище. Зокрема, у розпорядженні коменданта будинку Ревкому Філатова від 3 грудня 1920 року містяться вказівки про доставку в потяг Голови Кримського революційного комітету Бела Куна великих і малих килимів [44, арк. 110].

Начальником Особливого відділу Криму Міхельсоном було вивезено 220 пудів яблук [78, арк. 87].

Представник Наркомнацу РСФРР у Криму М.Х. Султан-Галієв у своїй доповідній записці характеризував політику вилучення надлишків як «одну з неправильних дій Радянської влади в Криму, що лише дезорганізували правильну її постановку». За свідченням цього радянського діяча, така політика спочатку здійснювалася в Сімферополі, а потім швидко розповсюдилась по всьому півострову й у деяких місцях перетворилося на «хронічну хворобу». Її реалізація нагадувала грабіж: «Відбирали буквально усе – залишали лише пару білизни» [218, с. 88]. О.Г. Зарубін та В.Г. Зарубін відмічають, що воєнно-комуністичні методи господарювання, заборона на вільне пересування, товарообмін домінувати в Криму щонайменше до осені 1921 року, а рецидиви спостерігалися й пізніше [327, с. 335].

Воєнно-комуністична політика підривала авторитет влади у більшості населення, сіяла недовіру і навіть ненависть до керівників півострова. Положення додатково ускладнювали зловживання та відверта сваволя з боку багатьох представників Радянської влади. Так, за даними Кримської надзвичайної комісії, при проведенні продрозкладки спостерігалися «незліченні зловживання посадових осіб, розкрадання й афери продагентів» [8, стовп. 13]. Поряд з цим, «окремі червоноармійські загони займалися грабунками, і ніхто їх від цього не міг зупинити» [218, с. 87].

Відповідно до розповіді свідка, «ввійшовши у місто (Сімферополь – А.І.), солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, надягали на себе віднятий одяг, шпурляючи свій розідраний солдатський нещасливому роздягненому. Бували випадки, що той самий громадянин до чотирьох разів піддавався подібному перевдяганню» [148, с. 59].

Обстановку сваволі та беззаконня з боку представників військово-революційного режиму повною мірою відбивають виявлені нами архівні документи – а саме, звернення на ім'я ректора Таврійського університету, академіка В.І Вернадського, професорів В.І. Лучицького, С.П. Попова, доцента А.І. Маркевича, лікарки М.А. Щеглової, друкарки В.Ф. Хоникевич тощо, які піддалися незаконним обшукам (фактично пограбуванню), важким постоєм військових [107, арк. 25-28].

Ночами чекісти-революціонери вривалися у квартири «професорів-буржуїв», почалися арешти викладачів та співробітників першого кримського вузу. 16 листопада був арештований професор університету медик М.М. Дитерихс, і ректор Таврійського університету В.І. Вернадський відразу ж направив клопотання відносно його звільнення до Кримського революційного комітету [107, арк. 9-10].

У результаті М.М. Дитерихс був випущений з катівень Надзвичайної комісії, а Володимир Іванович Вернадський продовжив серію своїх, пов'язаних з небезпекою для життя, звертань до влади з проханнями відгородити Університет, квартири викладачів від військового постою та реквізицій.

Тут варто підкреслити, що «радянське» реформування Таврійського університету почалося негайно після захоплення Криму Червоною Армією та продовжувалося майже рік, пройшовши кілька етапів. Як і в Радянській Росії, цілком мінявся соціальний склад студентів й викладачів, обсяг і характер дисциплін.

Уже 28 листопада 1920 р. газета «Червоний Крим» під рубрикою «Радянське будівництво» у замітці без підпису за назвою «Реформа в університеті» повідомляла, що, за розпорядженням відділу Народної освіти Кримревкому, в Університеті зроблені перші нововведення: вільні слухачі дорівнювалися до студентів, встановлювався тижневий термін для

додаткового прийому осіб, що мають атестат за 7 класів середнього навчального закладу, скасовувалася плата за навчання. Історико-філологічний факультет перетворили на філософсько-словесний, а юридичний – на факультет суспільних наук. Скасовувалися старі та вводилися нові навчальні курси: замість курсів кримінального, римського і російського права слухачам пропонувалося вивчати «короткий курс Радянської Конституції», історію сучасних соціалістичних навчань тощо. Корінній реорганізації підлягала Рада університету: до неї з правом вирішального голосу допускалися усі викладачі, що вели самостійні заняття зі студентами, представники інших викладачів і, звичайно ж, представники студентства. Перші вибори нових представників пройшли 4 і 5 грудня [136. – 1920. – 4 декабля].

Проводячи організаційні перетворення, влада розгорнула активну роботу зі студентством. На 20 грудня 1920 року в Таврійському університеті налічувалося 1888 студентів. На фізико-математичному факультеті навчалася 493, з них на природознавчому відділенні – 361; на математичному – 132; на філолофсько-словесному факультеті – 76, з них на слов'яно-російському відділенні – 72, класичному – 1, германо-романському – 3; на факультеті суспільних наук – 294, з них на юридичному відділенні – 248, на історичному – 46; на агрономічному факультеті – 304 і на медичному – 721.

17 грудня відбулися другі збори студентів-комуністів і співчуваючих, на яких зі вступним словом виступив Я.І. Френкель, а з доповіддю «Політичні задачі студентства» – завідувач Відділом народної освіти Кримревкому П.І. Новицький. Наприкінці грудня пройшли збори знову обраного студентського виконкому. «Червоний Крим» повідомляв 24 грудня, що в Університеті утворилася комуністична фракція у складі 19

осіб, а в губернській Наросвіті місце ліберального П.І. Новицького посів І.К. Фирдевс.

Доля Таврійського університету була остаточно вирішена 23 грудня 1920 року на засіданні Обласного комітету РКП (б), очолюваного у той період Р. Самойловою. Згідно з текстом постанови, ухваленої у ході цього засідання, Кримському революційному комітетові було запропоновано ліквідувати факультет суспільних наук, юридичний (у Севастополі) та філологічний факультети, списки студентів і професури передати Кримській надзвичайній комісії; розпустити весь університет, за винятком медичного факультету, за яким вчинити спостереження; реорганізацію вузу закінчити не пізніше 3-го січня 1921 року [109, арк. 34].

У «трійку» з ліквідації Таврійського університету увійшли завідувач відділом Кримнаросвіти І. Фирдевс, представник Кримревкому С. Давидов, представник Обласного комітету РКП(б) Л. Паперний. Останній був призначений комісаром вузів Криму, у зв'язку з чим йому доручалася фільтрація викладацького складу – наказувалося утворити при собі мандатні комісії для укомплектування професурою і слухачами фізико-математичного й агрономічного факультетів, а також для перевірки складу медичного факультету. Інші факультети – суспільних наук, філософсько-словесний, юридичний, а також Юридичний інститут у Севастополі та Боспорський університет у Керчі – просто ліквідувалися. До складу мандатних комісій повинні були увійти представники комуністичної ланки студентів, Наросвіти та Кримрадпрофу.

Для керування Університетом була призначена тимчасова «трійка» на чолі з Я.І. Френкелем, обрана нова Рада Таврійського університету, куди, поряд із професорами А.А. Байковим, М.І. Кузнецовим, М.М. Дитерихсом, І.В. Якушкіним, увійшли представники викладачів тільки що створених робітфаків Сімферополя, Севастополя та Керчі,

студентів, службовців Університету, Кримнаросвіти, Кримревкому, Кримпрофради. 14 січня 1921 року газета «Червоний Крим» повідомила, що ректором Таврійського університету призначений А.А. Байков, він же став головою Ради. Одночасно створювалися правління з трьох чоловік і на кожному курсі студентські ради з п'яти чоловік.

Засновувалася дворівнева система мандатних комісій: центральна – для перевірки професорів, і факультетська – для перевірки всіх студентів – щодо виявлення і усунення «антирадянських елементів».

Зміст цих драматичних подій В.І. Вернадський усвідомив відразу: 12 січня 1921 р. він змушений був офіційно відмовитися від посади ректора й у письмовому виді виклав свій протест, озаглавлений «Записка про необхідність збереження Таврійського університету». Лейтмотивом у записці лунала думка про необхідність вкрай обережного ставлення до Університету. Застерігаючи проти різких експериментів, В.І. Вернадський наполегливо вказував на те, що вони можуть привести тільки до одного результату – загибелі Університету.

«Червона» реформа Таврійського університету, не прийнята Вернадським та іншими відомими вченими, що працювали тут, обумовила їхню висилку. 25 січня 1921 року влада прийняла рішення про «припинення перебування в Криму» великої групи професорів і відправлення їх у Москву «у розпорядження НКО».

У «політичній характеристиці» колишнього ректора Таврійського університету, підписаній 25 січня 1921 року комісаром вищих навчальних закладів Криму М. Гасцицьким, вказувалося: «Незважаючи на великі наукові заслуги Вернадського, залишення його в Криму є політично неприпустимим». 23 лютого 1921 року В.І. Вернадський із групою професорів Таврійського університету під посиленою охороною НК виїхав із Сімферополя до Москви.

Ліквідація Таврійського університету стала одним з відчутних наслідків домінування воєнно-комуністичних принципів, які негативно вплинули на всі сфери життя кримського соціуму.

У наказі начальника штабу Керченського укріпрайону Сладкова від 29 грудня 1920 року відзначалося, що останнім часом нерідко надходять заяви жителів околиць міста Керчі про самовільне захоплення в них червоноармійцями різних військових частин фуражу та продовольства. При цьому багато військових частин та окремих червоноармійців, залишаючи займані ними приміщення, дозволяють собі самочинно забирати меблі й інші предмети, що знаходяться в квартирах [103, арк. 86].

З доповідної записки М.Х. Султан-Галієва стає очевидним, що подібні факти стали типовим явищем. Автором наводяться наступні дані: «Після X-го з'їзду партії (8-16 березня 1921 року – А.І.) та після опублікування в місцевій печаті всіх промов, статей і прийнятих з'їздом постанов про поступки селянству, в один прекрасний день Особливий відділ 4-й армії робив розгін міського базару в Сімферополі. Розгін здійснювався самим відчайдушним і хуліганським образом. Піднімають стрілянину, публіку ловлять, усе в них відбирають, аж до обручок» [218, с. 88].

З цим повідомленням перегукується «цілком таємна» інформація Євпаторійської надзвичайної комісії: «Тридцятого липня (1921 р. – А.І.) увечері голодна юрба червоноармійців <...> напала на торговців їстівними припасами, забрали хліб, овочі й фрукти. Таке продовжувалося на другий і третій день...» [78, арк. 74].

Показово, що від подібного роду дій нерідко потерпали самі працівники та службовці радянських органів та установ. Так, у телеграмі, що надійшла до Кримського революційного комітету, міститься скарга на свавілля солдатів, які здійснювали обшуки, реквізиції речей та виселяли з

квартир службовців залізничного відомства [84, арк. 29]. В іншій телеграмі говорилося, що возій Мудрий категорично відмовився возити пошту внаслідок того, що в нього радянськими військами забрані коні, вози, збруя та фураж [84, арк. 62-63].

Тут варто вказати на ту важливу обставину, що однією з причин важкого економічного стану Кримського півострову було перенасичення його військовослужбовцями. Дослідник П.І. Гарчев відзначає, що у Криму були залишені крупні угруповання Червоної Армії, чисельністю більш 200 тисяч бійців. Тільки у Сімферополі при населенні у 80 тисяч жителів було розквартировано 120 тисяч червоноармійців [287].

Більшовицьке керівництво тривалий час не було впевнене, що війська Антанти та частини Російської армії П. Врангеля, які в перші місяці після евакуації ще зберігали певну боєздатність, не спробують знов захопити Кримський півострів.

На нашу думку, перебування в Криму значного військового контингенту Червоної Армії та інших воєнно-революційних структур зумовлювало тотальне домінування воєнно-комуністичних принципів керування господарством, як мінімум, протягом першої половини 1921 року. Однак масовий голод, розгортання збройного повстанського руху, переважну кількість учасників якого становили селяни, підштовхнули і місцеву, і центральну владу до початку (хоча і з суттєвим запізненням) втілення на півострові базових принципів НЕПу.

До речі, на думку одного з провідних діячів РКП (б), Голови Революційної військової ради Л.Д. Троцького, взагалі рішення про перехід до нової економічної політики в масштабах країни було прийнято В.І. Леніним та його оточенням із запізненням в один рік, коли подовження політики воєнного комунізму реально загрожувало існуванню більшовицького режиму: «Перехід до нової економічної політики

здійснено було лише через рік, насправді, одноголосно, та зате під гуркіт кронштадтського повстання і в атмосфері загрозливих настроїв всієї армії» [223, с. 415].

Як відзначалося вище, з 1 червня 1921 року продрозкладку в Криму було замінено продподатком. Однак в умовах голоду навіть легший за продрозкладку продподаток важким тягарем лягав на селянина.

6 вересня 1921 року газета «Червоний Крим» писала, що «в обласний продовольчий комітет останнім часом стали прибувати ходки від різних селищ та сіл Криму з клопотаннями про зняття або зменшення продподатку» [136. – 1921. – 6 сентября]. А вже 18 вересня 1921 року Кримська НК рапортувала в Москву ВНК: «Щоб попередити розвиток бандитизму на ґрунті збору продподатку, у райони відправлені летучі загони, надані відповідні розпорядження» [28, арк. 111].

12 листопада 1921 року, згідно з повідомленням газети «Червоний Крим», Установчий з'їзд Рад ухвалив рішення про припинення в Криму збору хлібного податку, крім цього було вжито низку заходів державної допомоги селянству. У число цих заходів входило постачання засівним матеріалом землеробського населення, організація допомоги південно-бережному селянству у формі розвитку обміну продуктів сільського господарства Південного берега Криму (виноград, тютюн тощо) на хліб [136. – 1921. – 12 ноября].

Поряд з цим, Всекримський установчий з'їзд Рад прийняв Закон про землю, що закріпив за селянами право землекористування [136. – 1921. – 19 ноября]. 16 лютого 1922 року Президія ВЦВК, нарешті, видала давно необхідну постанову: «Віднести всю територію Кримської РСР до числа областей, визнаних голодуючими, із усіма наслідками, що звідси випливають» [327, с. 336].

Якщо раніше з Криму вивозилося продовольство (навіть у 1922 році Наркомпрод РСФРР встановив продподаток для автономії в 1,2 млн. пудів), то після визнання півострова голодуючим районом сюди, навпроти, стало надходити продовольство з центру. Податками стали обкладатися тільки імущі верстви населення.

Важливе значення мала діяльність створеної 1 грудня 1921 року з ініціативи Президії Крим ЦВК Центральної республіканської комісії допомоги голодуючим. Відзначимо такі її заходи, як організація суспільних робіт, на які з лютого 1922 до травня 1923 року було виділено 971 206 пудів хлібопродуктів, розгортання мережі пунктів харчування, продаж хліба за низькими цінами. У липні 1922 року Центральна комісія годувала вже 51 % голодуючих [327, с. 335-336, 339-341].

Разом з тим ефективній допомозі голодуючим з боку міжнародних організацій перешкоджала зайва політизація цього процесу. Так, наприклад, Кримське політичне управління сприяло закриттю Німецької спілки допомоги колоністам-німцям «Bundestreue», запідозривши цю організацію у використанні голоду в Криму для пропаганди «буржуазних цінностей» [62, с. 36-37].

У той же час позитивним як в соціально-політичному, так і в господарському відношенні фактором НЕПу було заохочення державною владою приватної ініціативи, активізація приватного капіталу й промисловості, розвиток орендних відносин.

Так, на початку 1922-го року Кримська рада народного господарства здала в оренду понад 50 підприємств. Глибоко примітною є та обставина, що державні відомства орендували тільки 11 підприємств, інші були орендовані приватними особами, переважно колишніми власниками. Примітно також, що орендна плата була встановлена в межах 10-15 % з фактичного виробництва, причому договором завжди передбачався

мінімум орендної плати, незалежно від дійсної продуктивності підприємства за той чи інший проміжок часу [296, с. 64].

Згідно з даними березневого перепису 1923-го року, державні підприємства виробили 24,1 % продукції, кооперативні – 3,3 %, приватні мали найбільший обсяг виробництва – 25,3 %. При цьому не враховувалися промислові підприємства села, переважна більшість яких також була у приватних руках. Наприкінці відбудовного періоду, у 1925-му – 1926-му господарському році, питома вага приватного сектора в кримській промисловості становила вже 34,4 % [296, с. 64].

Внаслідок практичної реалізації принципів нової економічної політики активізувалася також приватна торгівля. Спочатку відродилася дрібна базарна купівля-продаж, потім на приватному ринку почали з'являтися більші торгові одиниці – крамниці, магазини, контори купівлі і продажу тощо. До початку 1922-го року в Криму було видано 5142 патентів на ведення торгівлі, з них 96 % – приватним особам. Значного поширення набули такі форми діяльності приватного капіталу, як оренда, суспільства взаємного кредиту, ринкові комітети торговців, акціонерні товариства щодо постачання товарами і т.д. [298, с. 12]

Треба зауважити, що відносна стабілізація економічної ситуації наприкінці 1922 року дозволила перейти до поступового збільшення посівної площі. Згідно зі статистичними даними, у 1925-му році вона дорівнювала вже 452349 десятин, що становило 58,1% відносно 1916-го року. Це, у свою чергу, зумовило поступове зростання валового збору зернових. У 1925-му році загальний валовий збір провідних зернових культур в Криму дорівнював 35 млн. пудів. Селянам видавалися позички, відкривалися довгострокові кредити, було вжито

заходів для постачання їх необхідним інвентарем та матеріалами з метою боротьби із сільськогосподарськими шкідниками.

Певний прогрес відзначався й у тваринництві, що було зумовлене поступовим подоланням наслідків голоду 1921-1922 років. За статистичними даними, з 1923-го до 1925-го року поголів'я великої рогатої худоби збільшилося на 92467 голів, кіз й овець – на 39524, коней – на 31801, а свиней – на 20059 голів. Широкого розвитку набула сільськогосподарська кредитна кооперація, яка у 1925-му році нараховувала близько 35000 членів [437, с. 32-34].

Глибоко примітно також, що поступове роздержавлення земельного фонду виявило цікаву тенденцію: переважна більшість населення надавала перевагу приватним формам ведення земельного господарства, що констатувала навіть радянська історіографія. Так, до 1925 року тільки 4,9 % посівної площі знаходилося у користуванні колективних господарств. Основну масу сільгосппродукції виробляли одноосібні селянські господарства [366, с. 39].

Таким чином, аналіз значного кола джерел дозволяє зробити висновок, що Кримський півострів розглядався керівництвом РКП (б) як важливий плацдарм для реалізації воєнно-комуністичної політики, яка стала однією з найважливіших причин масового голоду та підґрунтям для численних зловживань з боку працівників радянських органів.

Поступовий перехід до базових принципів нової економічної політики сприяв відносній стабілізації ситуації як в економічній, так і суспільно-політичній сфері.

Але варто зазначити, що, незважаючи на невтішні підсумки реалізації воєнно-комуністичної політики, наприкінці 1920-х років в

економіці країни знов починають домінувати військово-комуністичні принципи, з соціального ужитку поступово зникає само поняття «селянин», а разом з ним – нівелюється дбайливе, господарське ставлення до землі. Не підлягає сумніву, що всебічне втілення принципів воєнного комунізму було стратегічною помилкою радянського керівництва. Командно-екстенсивна модель управління сільським господарством і, в цілому, економічною сферою стане однієї з найважливіших причин краху СРСР у 1991 році.

6.3. Становлення й еволюція системи військових і репресивних органів Радянської влади на кримському просторі

Специфіка становлення й еволюції системи військових і репресивних органів Радянської влади на теренах Кримського півострову зумовлювалася двома найважливішими факторами:

по-перше, необхідністю всебічного утвердження принципів більшовицької диктатури в одному з найбільш проблемних для керівництва РКП (б) регіонів (виходячи з об'єктивних умов та перебігу основного етапу Громадянської війни);

по-друге, необхідністю подолання «політичного бандитизму», тобто збройного повстанського руху, який виник, згідно з архівними джерелами, наприкінці 1920 року як реакція значної частки кримського населення на політику воєнного комунізму, червоного терору та тотального партійного диктату в ідеологічній сфері [2; 8; 28; 32; 60].

Тут варто зазначити, що цей рух, який в документах радянських органів іменують рухом «біло-зелених», або «зелених», тривав переважною мірою до 1922 року включно та виявився у двох основних напрямках: у діях численних повстанських загонів загальною чисельністю близько 10 000 бійців в гірсько-лісовій частині Кримського півострова (див. додаток Б), а також в діяльності антибільшовицьких підпільних організацій в містах та селах.

У фундаментальній роботі «Класи і класова боротьба в СРСР на початку НЕПу» дослідник І.Я. Трифонов справедливо відзначає, що «серед каральних органів диктатури пролетаріату» найбільш значну роль у

боротьбі з антибільшовицьким рухом відіграли органи ВНК-ДПУ [475, с. 235].

У своєму становленні на території Криму органи НК пройшли тривалу й складну еволюцію. З кінця 1920 року функції боротьби з «контрреволюційним підпіллям» здійснювали Особливі відділи 6-й, 4-й армій, Чорного й Азовського морів [336]. Відзначимо, що саме особливі відділи були головними провідниками політики масового терору на півострові. Їхня діяльність характеризується сваволею і безконтрольністю [8, стовп. 2].

Робота особливих відділів зі знищення колишніх військовослужбовців Білих армій спрямовувалася «Кримською ударною групою», існування якої замовчувалося в радянській історіографії. Головою «Кримської ударної групи» 21 листопада 1920 року був призначений заступник начальника Особливого відділу Південного і Південно-Західного фронтів Є.Г. Євдокимов [503, с. 84-85]. Керівник ДПУ УРСР В. Балицький, оцінюючи діяльність цієї групи, підкреслив, що «відповідальна робота випала особливим відділам під час чищення підпілля, особливо в Криму після ліквідації врангелівського фронту. Розпеченим залізом випалені гнізда контрреволюції, що залишили білогвардійці в Криму» [503, с. 85].

Глибоко примітним уявляється та обставина, що М.В. Фрунзе в резолюції до нагородного списку Є.Г. Євдокимова вказав: «Вважаю діяльність тов. Євдокимова такою, що заслуговує на заохочення. Через особливий характер цієї діяльності проведення нагородження в звичайному порядку не зовсім зручно» [417, с. 62].

Діяльність «Кримської ударної групи» наочно характеризується одним з нечисленних документів, що дійшли до наших днів – наказом її

уповноваженого Данишевського, виданим 30 листопада 1920 року «по місту Керчі й околицям».

Згідно з текстом цього документу, з метою обліку та реєстрації всіх осіб, що перебували на службі в Білих арміях, усім домовим комітетам, а за відсутністю таких, домохазяїнам та квартирновласникам наказувалося у 48-ми годинний термін надати в особливий пункт міста Керчі докладні записки відносно проживаючих в їхніх будинках осіб, які будь-коли перебували в одній з Білих армій, незалежно від посади й чина. В наказі зазначалося, що ті, хто спробують уклонитися від виконання цього наказу, будуть розстріляні [103, арк. 16].

Власне кажучи, даний наказ дає певне уявлення про розмах каральних акцій «Кримської ударної групи» – розстрілювати могли навіть за недонесення на колишніх службовців Білих армій.

Поряд з особливими відділами, у Криму існували різні Транс НК, Мор НК. Кожне з цих заснувань спиралося на накази своїх центрів, що неминуче приводило до суперечностей між зазначеними органами, а відособленість від місцевої влади викликала значні «перегини» у роботі. Так, експедиційний загін Особливого відділу Чорного й Азовського морів, розпочавши похід проти «біло-зелених», став тероризувати і мирних жителів, широко розповсюдив систему заручництва, унаслідок чого багато хто біг у гори та примикав до збройних формувань [8, стовп. 63]. За даними, які наводяться С.П. Мельгуновим, жителям низці сіл: Демерджі, Шуми, Корбек, Сабли та ін. – з боку службовців органів НК був запропонований ультиматум – в разі, якщо не будуть повернені ти, хто приєднався до «біло-зелених», села будуть спалені. Проте ультиматум не був реалізований, тому що «зелені», у свою чергу, заявили, що у випадку виконання погрози виріжуть усіх комуністів та їхні родини не тільки в селах, але й у таких містах, як Алушта, Сімеїз, Судак [422, с. 70].

Безсумнівно, що сформована система розрізнених органів ВНК у Криму не могла цілком забезпечити успішну реалізацію завдання щодо перетворення півострова на «зразковий оазис комунізму» та остаточно подолати «залишки контрреволюції». Тому, вже наприкінці 1920 року, очевидною стала необхідність створення єдиної керівної та координуючої установи.

З цією метою 9 грудня 1920 року на півострові створюється регіональний орган ВНК – Кримська надзвичайна комісія (Крим НК) [280, с. 6]. Першим головою був призначений Йосип Камінський, відряджений до Криму з Москви. У річному звіті Кримської надзвичайної комісії за 1921 рік про його діяльність говориться наступне: «Камінський привіз із собою невеликий штат співробітників та організував отут щось, що називалося Кр. НК <...> У розпорядженні цього першого голови не було політично розвинутих працівників, не було апарата, який йому належало тільки створювати. І тому роботу НК його періоду нічим відзначити» [109, арк. 32].

21 грудня 1920 року Обласним комітетом РКП(б) була затверджена колегія Кримської надзвичайної комісії в наступному складі: голова – Камінський, завідувач секретно-оперативним відділом – Полканов, секретар – Протопопов, завідувач адміністративним відділом – Погребний, представник Ревтрибуналу – Курган [109, арк. 32].

Оскільки перша спроба зі створення Кримської НК не була цілком вдалою, центром був посланий новий організатор – повноважний представник ВНК на території Криму С. Реденс, що прибув на півострів 19 січня 1921 року. Їм були утворені в Сімферополі, Севастополі та Керчі самостійні міські НК із правом винесення смертних вироків та з підпорядкуванням безпосередньо повноважному представнику ВНК; а у Феодосійському, Євпаторійському, Ялтинському повітах – політбюро з

правами тільки ведення слідства. У деякі райони були спрямовані уповноважені. Незважаючи на однакове значення міських НК, повноважний представник ВНК проводив свою роботу через апарат Сімферопольської міської НК (СГНК).

18 квітня на засіданні СГНК було ухвалено ліквідувати в Криму Особливі відділи 4-й армії, Чорного й Азовського морів та реорганізувати СГНК у Кримську обласну НК (КОНК) з безпосереднім підпорядкуванням ВНК, при ній створити власний Особливий відділ. На місцях були утворені з правами самостійного винесення смертних вироків Севастопольська й Керченська НК, а в Євпаторійському, Ялтинському, Феодосійському, Джанкойському повітах – повітові НК (ПНК) зі зменшеним штатом співробітників і правом винесення вироків, пов'язаних з позбавленням волі на термін до двох років, та смертних вироків з обов'язковим затвердженням їх у КОНК. Відповідно до секретної «Інструкції надзвичайним комісіям на місцях», за обов'язок повітовим НК ставилося «пильно стежити за місцевою буржуазією, робити дізнання, здійснювати нагляд за неблагонадійними контрреволюційними елементами, куркулями, спекулянтами й іншими ворогами Радянської влади, ужити заходів щодо припинення й попередження діяльності ворогів» [153, С. 80-83].

Структура повітових НК містила в собі загальну частину, куди входила комендатура й адміністративно-господарський персонал, та секретно-оперативну частину, до складу якої входила політгрупа, економічна група, група по бандитизму, оперативна група, агентурна група, інформаційна та реєстраційно-статистична групи [2, арк. 1-1 зв.].

На початку вересня в Сімферополі була скликана конференція голів НК та начальників прикордонних особливих відділів, що ухвалила включити останні в місцеві НК на правах відділень секретно-оперативних відділів. Таким чином, у Криму завершилося становлення єдиної системи

органів НК. Після утворення Кримської АРСР Кримська обласна надзвичайна комісія стала іменуватися Кримською надзвичайною комісією (КНК) [8, стовп. 2-7].

На організаційному засіданні Колегії КНК від 21 січня 1922 року було прийняте рішення про реорганізацію кримських органів НК. А саме: Джанкойська, Євпаторійська, Керченська, Ялтинська та Феодосійська надзвичайні комісії, а також Карасубазарське та Бахчисарайське політбюро скасовувалися.

У Керчі, Ялті, Феодосії та Євпаторії організовувалися прикордонні особливі відділення, діяльність яких залишалася тією ж, що й у місцевих НК.

У Джанкої, Карасубазарі, Бахчисараї та Біюк-Онларі замість скасованих структур засновувався інститут уповноважених за інформацією.

Військово-цензурні пункти в Джанкої, Сімферополі та Севастополі також піддалися реорганізації.

Севастопольську НК було вирішено зберегти на колишніх підставах, скасувавши лише економічне відділення і «народний суд».

Особовий склад ліквідованих надзвичайних комісій та політбюро вирішено було передати «у розмірі потреби в працівниках» Особливому відділенню, а всіх інших направити у розпорядження КНК. При цьому особовий склад Джанкойської НК, Карасубазарського та Бахчисарайського політбюро цілком підлягав переведенню до Крим НК. Водночас було проведено низку призначень та переміщень працівників, причому, частина працівників, що не одержала призначення в той чи інший орган НК, була відкликана в Крим НК, частина ж відряджена до ВНК [27, с. 9-10].

Як відзначалося в «Доповіді», разом з реорганізацією місцевих органів була намічена і проведена реорганізація апарата Кримської НК, що

виразилася в наступному: був скасований Економічний відділ та всі справи, що знаходилися в його компетенції, були передані у Секретно-оперативний відділ.

Оперативний відділ був перейменований у Секретно-оперативний. Секретно-оперативне управління КНК скасоване, та його справи були також передані у Секретно-оперативний відділ. Інформаційне відділення було виділено з Оперативного відділу і перетворено на Інформаційний відділ. Реорганізація Крим НК була терміново завершена наприкінці січня, раніше, ніж було розпочато реорганізацію місцевих органів. У зв'язку з цією реорганізацією було зроблено багато переміщень відповідальних та рядових працівників КНК з одного відділу в інший. Частина була відряджена до місцевих органів, частина до ВУНК, а деякі звільнені [27, с. 10].

Для боротьби зі збройними загонами «біло-зелених» у розпорядженні НК малися власні збройні сили. На початковому етапі становлення системи органів НК на півострові ці функції виконували загони Особливого відділу 4-ї армії, Особливого відділу Чорного й Азовського морів, а також експедиційний загін Сімферопольської міської надзвичайної комісії. Поряд із власне бойовими, «винищувальними» функціями, ці загони налагоджували розвідувальну роботу, з метою чого створювалися інформаційні мережі [8, стовп. 63]. Примітно, що, поряд з освідомленням, у функції впроваджених до повстанських груп секретних співробітників входила також «посилена агітація», спрямована на розкладання загонів «біло-зелених» [28, арк. 96]. У матеріалах НК відзначається, що «ця агітація мала колосальне значення в їхньому розкладанні» [28, арк. 96]. Разом з тим відзначалися випадки вбивств «зеленими» секретних співробітників [28, арк. 112].

Зупинимося докладніше на негативних сторонах діяльності експедиційних загонів. Як уже відзначалося вище, ними практикувалася система заручництва. У наказі по експедиційному загону Особливого відділу 4-ої армії пропонувалося «узяти за правило наступне: після оточення селища або села брати заручників від 5 до 10 чоловік на час операції» [28, арк. 7 зв.]. Однак на практиці ці норми були серйозно перевищені. Характерні були й інші зловживання, що вкрай негативно відбилися на взаєминах з місцевим населенням [28, арк. 57].

Згідно з випискою з протоколу загальних зборів політпрацівників політичної часті при експедиційному загоні по боротьбі з бандитизмом у Криму, під час приїзду загону Особливого відділу ЧорноАзморів в село Демерджі був скликаний мітинг, який відразу був оточений кулеметами. Були арештовані 135 місцевих жителів як заручники. У селі Корб'юк також взяли п'ятьох заручників, продовольство і фураж, незважаючи на те, що розверстка вже була цілком виконана [28, арк. 35].

У травні 1921 року для більш успішної боротьби з «біло-зеленими» з армійських частин Криму були виділені 2 загони у кількості 200 чоловік і 14 кулеметів. Ці загони діяли під керівництвом Надзвичайних трійок, до складу яких входили представники від КОНК, від Обласного комітету РКП(б) і командування військ Криму. Їхні дії також не принесли «особливих результатів» [8, стовп. 65-66].

Після створення єдиної кримської системи органів НК був утворений єдиний загін НК [110, арк. 40; 79, арк. 80], потім він був розгорнутий у Кримську окрему бригаду ВНК [77, арк. 9].

Особливого розгляду заслуговує кадровий контингент Кримської НК. До кінця 1921 року в її особовому складі було тільки 29 % комуністів, 1,7 % – співробітників з вищою освітою та 20 % – із середньою. Президія КНК дає таку оцінку своїм працівникам: «...вони здебільшого робітники і

селяни, що пройшли вогняні труби громадянської війни і виховані <...> у дусі дисциплінарного вирішення всяких питань ...» [8, стовп. 5].

Торкнемося важливого питання про методи і стиль роботи органів НК у Криму. У перші місяці після встановлення Радянської влади на півострові (листопад 1920 року – березень 1921 року) дуже активно використовувалися і навіть домінували такі «методи», як масове винищування потенційних «класових ворогів», повальні обшуки, арешти, облави: в'язниці наповнялися підозрюваними. 8 січня 1921 року був виданий «Наказ ВНК про каральну політику органів НК». У ньому, зокрема, говорилося: «Усіх підозрілих, які можуть взяти участь в активній боротьбі, безпартійних офіцерів або осіб правесеровського, махновського чи тому подібного толку, потрібно тримати на обліку, виявити, перевірити. Це гігантська інформаційна робота, що повинна виступити на перший план, – наповнити ж <...> в'язниці арештованими за підозрою – не можна» [172, с. 417- 418].

Після виходу даного наказу усе ширше стали застосовуватися такі прийоми чекістської роботи, як освідомлення, узяття на облік і перевірка підозрілих осіб. Можна констатувати, що вищевказаний наказ ВНК дав певний поштовх до зміцнення законності в діяльності НК у Криму. Так, якщо спочатку судові функції здійснювалися колегією (трійкою НК) у складі голови, секретаря і начальника секретно-оперативного відділу, то потім у колегію вводилися представники Обкому РКП(б), Ревкому та юридичного відділу виконкому [8, стовп. 75-76]. На основі документальних даних ми можемо дійти висновку, що процес розширення колегії НК у Криму за рахунок представників «воєнно-революційної» влади півострова розпочався вже наприкінці січня 1921 року [79, арк. 28].

Із самого початку діяльності Кримської НК велика увага приділялася профілактиці антибільшовицьких виступів. Так, у наказі по Кримській

надзвичайній комісії від 14 січня 1921 року, підписаному її головою Й. Камінським, містилося звертання до населення, у якому зазначалося, що всі громадяни м. Сімферополя та його околиць, які зберігали при собі чи на квартирі різного роду холодну й вогнепальну зброю, повинні протягом 4-х днів від часу оголошення даного наказу здати її у Кримську надзвичайну комісію. Порушники наказу мали бути розстріляні. Крім цього, усі домові комітети, завідувачі готелів, номерів, коменданти будинків, були зобов'язані під особисту їхню відповідальність повідомляти щодня в Крим НК про осіб, які прибувають на квартири й в кімнати та вибувають з таких за наступною формою: ім'я, прізвище, скільки років, відкіля прибув, куди вибуває, чим займається і де, якої установи, стану і яка дійсна професія.

На думку керівництва Кримської НК, ці заходи мали допомогти владі у справі «очищення Криму від залишків контрреволюційних банд і окремих білогвардійців» [103, арк. 153].

Нерідкі були зловживання службовим становищем і навіть відвертий кримінал. У Керчі, наприклад, били арештованих, незаконно присудили до страти неповнолітнього. У Феодосії і районі під видом обшуків грабували родини колишніх офіцерів, заможних селян [8, стовп. 92]. Аналогічні дії робили також співробітники Бахчисарайського політбюро – здійснювали незаконні і безпідставні обшуки, а майно привласнювали. Мали місце навіть випадки, коли співробітники НК ставали активними учасниками кримінальних банд [136. – 1921. – 1 марта; 136. – 1921. – 26 октября].

Дуже показова в цьому відношенні банда колишнього уповноваженого по боротьбі з бандитизмом Ялтинської НК – Петерсона, який, будучи арештований за зв'язок з кримінальними елементами, втік з-під арешту в гори та організував навколо себе банду. Його угруповання

почало тероризувати населення Ялтинського району, викликаючи з боку жителів вороже ставлення [27, с. 4].

Керівництво Кримської надзвичайної комісії намагалося боротися з подібними явищами, тому колегії Керченської, Джанкойської, Севастопольської НК були притягнуті до кримінальної відповідальності, ряд співробітників Сімферопольської, Бахчисарайської, Феодосійської НК було розстріляно [8, стовп. 8, 92; 136. – 1921. – 1 марта; 136. – 1921. – 26 октября].

Слід зазначити чимало негативних моментів у характері та принципах роботи органів НК. Так, донос тривалий час залишався достатньою підставою для арешту [39, арк. 498]. Протягом другої половини 1921 року (тобто вже після утворення Кримської обласної надзвичайної комісії) продовжував зберігатися інститут заручництва [97, арк. 42; 124, арк. 17 зв.]. Для судочинства було характерне застосування класового підходу до обвинувачуваних, переслідування за роботу в цивільних і військових відомствах Білих урядів. Мало місце покарання навіть родичів людей, які раніше боролися з більшовизмом. Так, громадянина Л.Г. Ларіонова колегія СГНК вирішила «ув'язнити в концтаборі на 5 років» «як політично неблагонадійного і брата контррозвідника» [7, арк. 18].

Характеризуючи особливості юстиції органів НК, дослідник Л.М. Абраменко справедливо відзначає: «У розгляді справ, як правило, не брали участі ні адвокат, ні прокурор, а часто й свідки. Підсудного, якщо можна його так назвати, не вислуховували, його часто навіть не було на засіданні цих "органів", не кажучи вже про те, що йому не давали можливості сказати щось на свій захист в останньому слові...» [236, с. 7].

Тут представляється доречним навести показові фрагменти цінного документу, виявленого нами у фондах Архіву ГУ СБУ в АРК. Це

протоколи засідань Сімферопольської міської надзвичайної комісії (СГНК), які наочно демонструють сутність механізму позасудових репресій, а також свідчать, що однією з важливих функцій СГНК (поряд з Особливими відділами) була ліквідація колишнього офіцерського складу армії П.М. Врангеля (див. додаток В).

Особливий інтерес викликають статистичні дані щодо кількості розстріляних власне Кримською НК за 1921 рік. Відповідно до них, за цей рік був розстріляний 461 чоловік, в тому числі за контрреволюцію – 128, за приналежність до антирадянських партій – 18, за шпигунство – 4, за злочини за посадою – 44, за спекуляцію – 2, за бандитизм (як карний, так і «політичний») – 227, за інші карні злочини – 18 осіб [8]. Можна з певною мірою скепсису відноситися до даних, що наводяться Кримською НК, але варто визнати, що розмах її каральних акцій був все-таки значно менший, ніж у неконтрольованих у Криму особливих відділів.

28 грудня 1921 року ІХ Всеросійський з'їзд Рад виніс резолюцію про звуження функцій ВНК. У документі, зокрема, відзначалося: «З'їзд вважає, що нині зміцнення Радянської влади зовні й усередині дозволяє звужити коло діяльності Всеросійської Надзвичайної комісії та її органів, поклавши боротьбу з порушенням законів радянських республік на судові органи» [172, с. 470].

6 лютого 1922 року з'явився «Декрет ВЦВК про скасування ВНК і про правила здійснення обшуків, виїмок й арештів».

Даним Декретом пропонувалося скасувати ВНК та її місцеві органи, на Народний комісаріат внутрішніх справ покладалися наступні завдання: припинення відкритих контрреволюційних виступів та бандитизму; вживання заходів щодо охорони та боротьби зі шпигунством; охорона залізничного та водяного шляхів сполучення; політична охорона границь РСФРР; боротьба з контрабандою та переходом кордонів Республіки без

відповідних дозволів; виконання спеціальних доручень Президії Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету або Ради Народних Комісарів з охорони революційного порядку [172, с. 411].

Реалізацію цих завдань було покладено на Державне політичне управління (ДПУ), що, відповідно до вищевказаного Декрету, мало бути утворене при Народному комісаріаті внутрішніх справ РСФРР [172, с. 471]. В організації органів ДПУ виявилася загальна тенденція до поступового зміцнення законності. Усі кримінальні справи загального характеру мали передаватися в ревтрибунали та народні суди за приналежністю. Діяльність ДПУ зосереджувалася на розкритті виключно політичних та антидержавних злочинів. Позасудові репресії скасовувалися. Були встановлені процесуальні терміни проведення дізнання й слідства, умови проведення арештів та обшуків. За ДПУ зберігалось право мати особливі частини військ [365, с. 345].

На початку 1922 року Кримська НК була реорганізована в Кримське політичне управління (КПУ) при ЦВК Кримської АРСР [8, стовп. 7].

На організаційному засіданні Колегії Кримської надзвичайної комісії, проведеному разом з начальниками відділень і частин, було ухвалено, по-перше, перейменувати Кримську надзвичайну комісію на Кримське політичне управління (КПУ) при Крим ЦВК.

По-друге, створити апарат з 3-х основних відділів: Особливого відділу, Секретно-оперативного відділу, Загального відділу.

По-третє, до складу Особливого відділу вирішено було включити Перше спеціальне відділення (охорона границь і обслуговування Червоної Армії), Друге спеціальне відділення (боротьба зі шпигунством), Третє спеціальне відділення (боротьба з бандитизмом), при цьому інструкторські функції в галузі інструктування особливих органів на місцях вирішено було безпосередньо покласти на Особливий відділ.

По-четверте, Секретно-оперативний відділ включив у свій склад: Політичне відділення, Інформаційне відділення, Економічне відділення, Оперативне відділення, Розвідку, Обліково-статистичне відділення.

По-п'яте, Загальний відділ об'єднав наступні підрозділи: Господарсько-фінансове відділення (господарство, бухгалтерія й технічні засоби), Адміністративне відділення (стіл особового складу, кодифікація наказів і циркулярів), Комендантське відділення, Секретаріат (загальна канцелярія й шифровальня).

По-шосте, замість політичних бюро в Джанкої, Бахчисараї і Карасубазарі було вирішено ввести інститут районних уповноважених, увівши його також у Біюк-Онларі з безпосереднім підпорядкуванням Секретно-оперативному відділу Кримського політичного управління.

По-сьоме, Севастопольську окружну надзвичайну комісію вирішено було перейменувати на Севастопольський окружний відділ Кримського політичного управління.

По-восьме, у містах: Керчі, Ялті, Феодосії та Євпаторії – зберігалися прикордонні Особливі відділення.

В середині травня КПУ завершило повну реорганізацію свого апарату, максимально скоротивши його та здійснивши попередню фільтрацію всього особового складу [62, с. 13].

Наведемо відповідну архівну таблицю, що характеризує розподіл особистого голосного складу КПУ відразу після реорганізації КНК (див. додаток Д).

Варто зазначити, що, за даними КПУ, у вказаний період кількість членів РКП (б) коливається в кримських органах ДПУ від 20 % до 27 %, даючи середнє співвідношення 29 до 71, переважна кількість службовців КПУ та підвідомчих йому органів одержала нижчу освіту. За національним складом перше місце посідали росіяни, яких нараховувалося 747 осіб, або

відносно загальної маси 72 %, друге – євреї з показником 165 осіб, або 16 %, далі розташовувалися українці – 39 осіб, або 3,7 %, татари – 6 осіб, або 0,5%. Представників інших національностей нараховувалося 75 осіб, або 7,8 %. До останньої групи входили греки, румуни, вірмени, німці та інші національності.

При цьому відзначалося, що «склад співробітників не може бути визнаний особливо сильним і кваліфікованим, тому що відсоток старих досвідчених працівників дуже незначний» [62, с. 14-16].

Особлива роль приділялася органам ДПУ в боротьбі з бандитизмом (причому як з «політичним», так і з кримінальним).

Загальне керівництво боротьбою з бандитизмом було зосереджено в другому спеціальному відділенні Особливого відділу КПУ. У містах Севастополі, Ялті, Феодосії, Керчі та Євпаторії при прикордонних особливих відділеннях діяли районні уповноважені по боротьбі з бандитизмом.

Як відзначається у звіті КПУ, з настанням теплої погоди «бандитський рух» почав швидко розростатися і привернув до себе увагу Особливої Наради. В ході численних засідань цієї установи методи боротьби з бандитизмом були піддані всебічному розгляду і було ухвалене рішення відмовитися від практики періодично виділяти зі складу військових частин загони по боротьбі з бандитизмом та сформувати цілу низку постійних загонів для повної ліквідації бандитизму в Криму. Виконання цього завдання було покладено на Особливий відділ КПУ в цілому, який у терміновому порядку створив п'ять винищувальних загонів під керівництвом досвідчених начальників. Згодом, після того, кількість винищувальних загонів було зменшено до трьох.

Переходячи до оцінки діяльності відділення по боротьбі з бандитизмом, насамперед, необхідно відмітити, що з січня до липня 1922 року було затримано і притягнуто до відповідальності 618 осіб, з яких:

- а) розстріляно 171 осіб (27,5 %);
 - б) засуджено на різні терміни 173 (28 %);
 - в) передано до інших судових органів 222 (35,9 %);
 - г) звільнено 52 (8,1 %);
- РАЗОМ 618 (100 %).

Тут слід підкреслити, що у розрахунок прийняті вироки Надзвичайних трійок, які включалися до складу винищувальних загонів з метою ліквідації збройних організацій на місцях [62, с. 23-25].

У відношенні дотримання законодавства в діяльності КПУ зберігалися ті ж тенденції, що й у діяльності НК, тобто віддавалася перевага директивним розпорядженням керівництва цих органів, а не законам. Це добре видно на прикладі «справи» С.М. Булгакова, коли видатний філософ був висланий «без права повернення» з території РСФСР «на виконання» телеграми ДПУ без будь-яких законних підстав [485].

Цілком закономірною уявляється нам і та обставина, що, судячи з архівних джерел, органи КПУ знову отримали право в позасудовому порядку виносити смертні вироки, для чого при ДПУ Криму була сформована «Трійка» [115, арк. 27]. Розгляду в позасудовому порядку підлягали справи про контрреволюційні організації, про фальшивомонетників й співробітників ДПУ [76, арк. 64, 128]. Як і раніше органи НК, Кримське політичне управління мало спеціальні місця ув'язнення [36, арк. 16].

Крім цього, при ДПУ Криму діяла Особлива нарада по адміністративних висилках. Її діяльність характеризує «Доповідь про

діяльність прокуратури, що спостерігає за органами ДПУ і М\У (місцями ув'язнення – А.І.) за час з 1-го липня до 1-го жовтня 1924 року».

За цей період Особливою нарадою були винесені постанови про висилку в адміністративному порядку 596 чоловік. З них у північні губернії на 1 рік було заслано 2 особи, на 2 роки – 70 чоловік, на 3 – 265 і без указівки терміну – 12 чоловік. У концтабір на 1 рік було заслано 2 особи, на 2 роки – 26 чоловік, на 3 роки – 133 і без указівки терміну – 33 людини. У Соловки на 3 роки відправили 16 чоловік, за кордон безстроково вислали 19. Висилці «за межі Криму, із заборною проживати в 6 пунктах» піддалося 18 осіб.

При цьому Прокуратурою Криму відзначено, що при висилках спостерігалися порушення Декрету РНК від 17 жовтня 1921 року «Про конфіскації і реквізиції» [65, арк. 13-13 зв.]. У згаданій доповіді відзначалося також недостатнє знання уповноваженими ДПУ Кримінально-процесуального кодексу і недостатня продуманість і уважність при кваліфікації злочинів [65, арк. 13]. Подібні факти виправдовувалися державними, тобто класовими інтересами: «Закони, видані Радянською владою <...> застосовувалися нами в повній залежності від того, наскільки дозволяла це обстановка боротьби» [8, стовп. 75].

До серйозних внутріорганізаційних недоліків КПУ варто віднести значний розвиток бюрократичного підходу щодо вирішення завдань, поставлених перед організацією. Так, у ході обласної наради комуністів Держполітуправління Криму від 20 вересня 1922 року було відзначено, що «бюрократизм, чиновництво розвилось до такого ступеня, що не говорити – не можна. Бюрократичне-начальницьке ставлення робить зі співробітників рабів, що працюють за страх, а не за совість» [77, арк. 53 зв.].

Слід зазначити, що складна економічна ситуація в Криму важким чином відбилася на становищі переважної більшості працівників КНК-КПУ. У протоколі засідання Колегії Червоноармійської НК від 16 липня 1921 року читаємо: «Співробітники обмундировані погано, багато хто зовсім босі, не мають взуття, не мають білизни, тому що не одержують продуктів і змушені обмінювати свої речі на продукти» [393]. З матеріалів КНК також можна довідатися, що через голод «застрелився співробітник Євпаторійської НК» [77, акр. 8 зв.]. Протокол Обласної наради комуністів Держполітуправління Криму від 20 вересня 1922 року свідчить про те, що «спостерігаються голодні смерті співробітників та їхніх родин» [77, акр. 52-52 зв.]. Разом з тим є приклади, коли співробітники НК навіть робили відрахування на допомогу голодуючим. Так, газета «Червоний Крим» повідомляла: «Організувалася трійка допомоги голодуючим при Джанкойській надзвичайній комісії. Трійка провела відрахування співробітниками надзвичайної комісії місячного окладу платні за серпень і півмісячного повного хлібного пайка. Поставлено спектаклі. Організовано районну трійку при Вірменському особливому пункті» [136. – 1921. – 26 октября].

Завершуючи характеристику організаційних основ і діяльності органів НК-ДПУ в Криму, підкреслимо, що саме на ці органи робилася головна ставка в зміцненні більшовицької диктатури, тому їхню політичну роль в зазначений період можна вважати винятковою [465, с. 222].

Поряд із НК, на «бойовій варті» режиму РКП (б) знаходилися частини особливого призначення (ЧОП), органи міліції, загони Червоної Армії, робітничі загони і загони сільської самооборони.

Частини особливого призначення були сформовані в Криму 17 червня 1921 року [38, арк. 2 зв.]. ЧОП являли собою військові загони, які створювалися партійними органами. Ці загони використовувалися для

ведення бойових дій проти «біло-зелених», для збору розвідувальної інформації, охорони важливих об'єктів, міст і сіл, а також для сприяння продовольчим та іншим органам Радянської влади.

Принципи використання ЧОП полягали в тому, що залучати їх до бойових дій можна було лише з дозволу відповідного партійного комітету, обов'язковою була організаційна взаємодія з Червоною Армією, ВНК та міліцією, сили частин особливого призначення залучалися тільки для рішення найбільш складних і серйозних завдань щодо захисту революційного порядку [529, с. 24].

Відповідно до положення, прийнятого ЦК РКП (б) у серпні 1921 року, у підрозділи ЧОП в обов'язковому порядку зараховувалися всі комуністи та комсомольці, придатні для несення військової служби. Центральна комісія по боротьбі з бандитизмом дозволила включати до ЧОП також безпартійних, які заслуговували довіри [475, с. 229]. За станом на 1 березня 1924 року серед командного кадрового складу цих частин членів РКП(б) було 86 %, серед адміністративно-господарського складу – 60%, а серед рядових чопівців – тільки 22% [26, арк. 3].

4 серпня 1921 року на основі окремих підрозділів ЧОП був сформований Комуністичний полк особливого призначення, що, у свою чергу, 15 серпня 1921 року був розгорнутий у Шосту Кримську Комуністичну бригаду особливого призначення шестибатальйонного складу. Командиром бригади був призначений Н.Л. Фельдман. 5 грудня 1921 року Шоста Кримська Комуністична бригада особливого призначення була перейменована на Четверту Кримську Комуністичну бригаду особливого призначення, а 10 квітня 1922 року ця бригада була переформована у ЧОП Кримської АРСР [38, арк. 2 зв. - 3]. У складі ЧОП у цей період знаходилися п'ять окремих батальйонів, чотири роти й артилерійська батарея.

Перший окремий батальйон ЧОП розташовувався в місті Сімферополі, місцем дислокації другого окремого батальйону стало місто Севастополь, третій окремий батальйон дислокувався в місті Феодосії, четвертий окремий батальйон – у місті Ялта, п'ятий – у місті Керч.

Перша окрема рота ЧОП Кримської АРСР дислокувалася в місті Євпаторії, друга окрема рота знаходилася в місті Джанкої, третя окрема рота – у місті Бахчисараї, четверта – у місті Старий Крим.

Місцем стоянки артилерійської батареї було місто Сімферополь [38, арк. 4].

Відповідно до наказу Командувача ЧОП Кримської АРСР від 31 травня 1922 року, третій, четвертий і п'ятий батальйони були переформовані в окремі роти. У зв'язку з цим вони одержали наступну нумерацію: рота, що дислокувалася в місті Євпаторії, – перша, у місті Джанкої – друга, у місті Бахчисараї – третя, у місті Феодосії – четверта, у місті Старий Крим – п'ята, у місті Ялта – шоста, у місті Керчі – сьома. Перший (Сімферопольський) і другий (Севастопольський) окремі батальйони зберегли колишню нумерацію [102, арк. 48].

Згідно з наказом Командувача ЧОП Кримської АРСР від 1 липня 1922 року, через розформування п'ятої окремої роти (Старий Крим) інші окремі роти ЧОП Кримської АРСР одержали нову нумерацію. Євпаторійська окрема рота зберегла за собою номер перший, Джанкойська – номер другий, Ялтинській окремій роті був присвоєний номер третій, Феодосійській – номер четвертий, Керченській – п'ятий, Бахчисарайській – шостий [102, арк. 23].

Очоловав ЧОП Командувач, при ньому існував штаб, у веденні якого знаходилися бойова, розвідувальна й агентурна робота; організація, формування і мобілізація ЧОП; бойова підготовка і служба кадрів; комплектування і проходження служби командного й адміністративного

складу; усі види постачання й питання утворення і збереження мобілізаційних запасів майна [132, арк. 65].

14 січня 1922 року за підписом Секретаря Обласкому А.І. Ізраїловича та командира 4-й Кримської бригади особливого призначення Лепіна вийшов циркулярний лист, адресований місцевим органам Обласкому РКП (б). У ньому відзначалося: «Частини особливого призначення в Криму не спаяні, не дисципліновані, відвідування занять дійшло до мінімуму, кадр ЧОП не забезпечений необхідним – усе це відбивається на боєздатності» [92, арк. 15].

У листі пропонувалося «негайно організувати в місцях розташування ЧОП Військові Ради частин особливого призначення» і за їхньою допомогою «підняти частини особливого призначення на належну висоту» [92, арк. 15].

У виконання цих розпоряджень на основі секретного «Положення про Ради частин особливого призначення», затвердженого ЦК РКП (б) у жовтні 1921 року, в округах (які до жовтня 1921 року іменувалися повітами) стали створюватися Військові Ради ЧОП. Туди входили: секретар окружного комітету РКП (б), командуючий ЧОП округу, представник окружного військкомату, представник НК. Головним призначенням Військової Ради ЧОП в окрузі було «встановлення найтіснішого зв'язку» ЧОП з окружним комітетом РКП (б), органами цивільної і військової влади. За обов'язок окружній Раді ЧОП ставилося сприяння Командувачеві ЧОП та його штабові з обліку членів РКП (б) і кандидатів РКП (б) і членів РКСМ – Російського Комуністичного союзу молоді (тобто комсомольців); спостереження і здійснення заходів щодо забезпечення ЧОП усіма видами постачання; спостереження і здійснення заходів щодо забезпечення регулярної служби в ЧОП та сприяння успішному проведенню навчальних та інших зборів; керівництво роботою

партійної і медичної комісії у розподілі по чергах заклику, надання висновків зі спірних питань і у випадку розбіжності з комісіями спрямування питання на остаточне розв'язання до вищестоящої Ради ЧОП. Іншими словами можна сказати, що Військова Рада ЧОП округу спостерігала за бойовою готовністю ЧОП і несенням ними служби. Вона мала збиратися не менш двох разів на місяць і не втручатися в технічну (оперативну) сторону керування ЧОП [92, арк. 16 зв.].

Поряд з окружними Радами частин особливого призначення, була створена Військова Рада ЧОП Криму, що мала аналогічні повноваження в масштабах півострова [92, арк. 15-16].

Характеризуючи особовий склад ЧОП Криму, варто помітити, що він підрозділявся на кадровий і перемінний (міліційний). Кадровий склад знаходився на чинній військовій службі, а перемінний числився на обліку, періодично призивався для навчальних зборів і був зобов'язаний систематично відвідувати заняття, не залишаючи своєї повсякденної служби в установах та на підприємствах.

За станом на 1 червня 1922 року в частинах особливого призначення Криму нараховувалося 1 075 членів РКП (б), 89 кандидатів у члени РКП (б), 185 членів РКСМ, загальне число «бійців, готових до виступу», склало 983 чоловіки [114, арк. 11-12].

На озброєнні знаходилося 2 429 гвинтівок і карабінів, 120 револьверів, 311 гранат, 100 ручних бомб, 31 кулемет, 2 легких знаряддя, 230 шрапнелей, 4 тачанки тощо. (У цих даних не врахований бойовий склад Євпаторійської окремої роти) [114, арк. 12].

Слід зазначити, що чисельний склад ЧОП Кримської АРСР істотно зростав з часом. Так, у березні 1923 року тут нараховувалося вже 2899 бійців, а в березні 1924 року – 4030 [26, арк. 9].

У загальному зміцненні більшовицької диктатури в Криму важливу роль відіграли також органи Кримської робітничо-селянської міліції (КРСМ).

КРСМ була організована відповідно до рішення Кримського революційного комітету 19 листопада 1920 року [444, с. 130]. У наказі цього керівного органу № 69 від 2 грудня 1920 року, що стосувався завдань міліції, відзначалося, що міліція є збройним виконавчим органом центральної і місцевої влади та, поряд з «усебічним захистом інтересів працюючих мас, боротьбою з усякими суспільними паразитами, охороною суспільного і приватного майна, що допускається законом, примусом громадян до виконання всіх декретів і розпоряджень влади», охороняє «встановлений робітниками і селянами лад і порядок від замахів будь-кого» [206, с. 34].

У систему органів міліції входили: міська і повітова міліція, промислова (фабрично-заводська, лісова тощо), залізнична, водяна, пошукова міліція. Очолював усю систему НКВС РСФРР [365, с. 302]. Виходячи з принципу подвійного підпорядкування, роботу кримської міліції контролював також Кримревком та його органи. Управління міліції діяли при всіх повітових ревкомах. Було створено також Головне управління міліції. За постановою I Всекримського з'їзду Рад 11 листопада 1921 року був створений Народний комісаріат внутрішніх справ Кримської АРСР, що прийняв у своє ведення Головне управління міліції Криму [405, с. 176].

З метою успішного переслідування збройних груп супротивника при управліннях міліції створювалися спеціальні кінно-кулеметні загони [444, с. 130]. За оцінкою голови Державного політичного управління Криму О.І. Торопкіна, «робота міліції з ліквідації кримінально-політичного

бандитизму в Криму довела достатню злагодженість апарата міліції» [136. – 1925. – 12 ноября].

Восени 1921 року на базі повітових управлінь Кримської міліції було утворено сім окружних управлінь. На початку січня 1922 року начальник Головного управління міліції дав указівку всім окружним управлінням КРСМ організувати ділянки у своїх районах. Кожен район поділявся на чотири ділянки, на чолі кожної з яких стояв старший дільничний міліціонер [449, с. 84].

З моменту утворення і до кінця 1923 року в органах кримської міліції існувала надзвичайно складна ситуація. Як відзначалося в газеті «Червоний Крим», «матеріальна незабезпеченість складу, відсутність коштів на утримання апарата, часта зміна керівного і нижчого складу, повна відсутність підготовки й кваліфікації серед працівників – усе це ускладнювало роботу міліції. Серед працівників розвивалися злочини, і авторитет міліції в таких умовах не міг бути високий» [136. – 1925. – 12 ноября].

Внаслідок останньої обставини в КРСМ було проведене «генеральне чищення», у результаті якого кадровий склад значно оновився.

Відносно особового складу потрібно відзначити, що його прагнули комплектувати за рахунок комуністів, демобілізованих червоноармійців, колишніх партизанів [444, с. 130]. Чисельність працівників кримської міліції 3 вересня 1921 року була затверджена у кількості 2 138 осіб, причому в наказі відзначалося, що до числа осіб, які опиняються на пайку, відносяться керівники, агенти Кримінального розшуку, слідчі та міліціонери [50, арк. 462].

Вагому опору більшовицького режиму на Кримському півострові становили також підрозділи Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА).

У квітні 1921 року в Сімферополі був створений штаб військ Кримського району, якому підкорялися частини РСЧА, що нараховували 41 тис. чоловік. У червні 1921 року, у зв'язку з розпочатим скороченням армії, штаб був розформований, а оборону Криму стали нести частини 3-й Казанської стрілецької дивізії. У 1922 році наказом Командувача військами України і Криму була створена Військова рада – вищий орган військової влади на півострові. До неї входило 7 осіб, у числі яких були: Командувач військами Криму, Секретар Кримського Обкому партії, Голова Раднаркому Кримської АРСР, Начальник морських сил Чорного моря та ін. [404. с. 112].

Участь підрозділів РСЧА у зміцненні воєнно-партійного режиму здійснювалася в різних формах. Зокрема, з метою нейтралізації повстанців з військових частин створювалися загороджувальні загони. У їхній обов'язок входила охорона визначених територій, на яких могли з'явитися «біло-зелені» [218, с. 89, 96]. Для безпосередньої ліквідації збройних партизанських груп виділялися спеціальні «загони по боротьбі з бандитами» [4, арк. 10; 124, арк. 1], бронеавтомобілі і навіть кораблі Чорноморського флоту [523, с. 33].

Глибоко показово, що заступником голови Народи по боротьбі з бандитизмом, яка діяла при Кримському революційному комітеті, був затверджений Командувач військами Криму [444, с. 131].

Свої функції частини РСЧА так само, як і органи НК, міліції та ЧОП, виконували в достатньо складних соціально-економічних умовах, що безпосередньо впливало на рівень матеріального забезпечення цих військово-політичних структур. Дану тезу, зокрема, підтверджує протокол засідання Військової Ради ЧОП у місті Алушті від 10 листопада 1921 року. Під час обговорення питання щодо обмундирування червоноармійських частин, загонів особливого призначення й органів міліції було відзначено,

що «червоноармійці, міліція й інші частини <...> знаходяться в самому важкому стані, тому що вони роздягнені, роззуті, не мають ані білизни, ані одягу, ані взуття, навіть не мають постільного приладдя» [111, арк. 2].

Керівництво прагнуло використовувати для остаточного затвердження більшовицької моделі Радянської влади в Криму, поряд з вищевказаними державними органами, також сили робітників та сільського місцевого населення.

Робітничі «летучі загони» у 1921 році були сформовані у Феодосії, Судаку, Сімферополі. Вони були спрямовані для боротьби з повстанцями у район Алушти і Ялти [523, с. 33].

При волосних й сільських ревкомах створювалися загони сільської самооборони [444, с. 130]. Так, наприклад, загальні збори жителів села Демерджі Алуштинської волості Червоноармійського (тобто Ялтинського) повіту 11 квітня 1921 року ухвалили рішення організувати із селян села загін у числі 50 чоловік по боротьбі з бандитизмом та зобов'язати їх бути відповідальними у випадку появи в межах села «бандитів». При появі повстанців селяни були зобов'язані терміново доповісти про це місцевому сільському революційному комітету для вживання необхідних заходів [206, с. 49-50]. Як виявляється з повідомлення голови сільревкому, селянами була влаштована облава, у результаті якої деякі з «бандитів» були вбиті, а піймані здані владі [206, с. 49-50].

За словами Голови Кримського Центрального Виконавчого Комітету В. Ібраїмова, «...самовідданість, витриманість, дисциплінованість, ленінське загартування працівників ДПУ та **революційних трибуналів** (виділене нами. – А.І.) зломали завзятість ворогів, і внутрішній порядок і спокій були відновлені» [136. – 1926. – 19 декабрія].

Згідно «Звіту про діяльність Народного комісаріату юстиції Кримської АРСР та підвідомчих йому органів за період з листопада 1920

до листопада 1925 року», у діяльності кримських судових органів варто виділяти чотири етапи. Перший – організаційний – тривав з листопада 1920 до листопада 1921 року; другий – період судового дуалізму – з листопада 1921 року до січня 1923; третій – період здійснення судової реформи – продовжувався з січня 1923 до лютого 1924 року; четвертий – період планової автономної роботи – охоплював часовий відрізок з лютого 1924 до листопада 1925 року [63, арк. 1].

З моменту зайняття Кримського півострова Червоною Армією при її частинах почали діяти революційні трибунали. Відповідно до «Основного положення про революційні трибунали», вони засновувалися з метою об'єднання діяльності органів по боротьбі зі «злочинними діяннями», спрямованими проти Радянської влади та нових революційних порядків [136. – 1921. – 25 ноября].

29 березня 1921 року вийшов наказ Кримського революційного комітету про організацію Кримського обласного революційного трибуналу [440]. До його складу увійшли Голова М.І. Порецький та члени – Африканець і Бірзгал [136. – 1921. – 10 апреля].

1 серпня 1921 року ревтрибунали були замінені Єдиним революційним трибуналом Криму (ЄРТК) у складі чотирьох судових відділень: військового, основного, податкового та виїзного [63, арк. 40].

Веденню ЄРТК підлягали справи про контрреволюцію, спекуляцію у значних розмірах, посадові злочини й хабарництво, про явне дискредитування влади радянськими працівниками, справи про «злісних дезертирів» та їх приховувачів тощо [136. – 1921. – 25 ноября]. Трибунал мав також право приймати до свого розгляду й інші справи, якщо побачить у них ознаки небезпеки для держави чи існуючих порядків. Касаційною інстанцією для ЄРТК був Верховний трибунал РСФРР [136. – 1921. – 25 ноября].

24 лютого 1922 року замість ЄРТК був утворений Верховний трибунал при Крим ЦВК з касаційними і наглядовими функціями і при ньому два відділення: у Сімферополі та Севастополі. Сімферопольському окружному революційному трибуналу були підлеглі Сімферопольський, Феодосійський, Керченський та Джанкойський округи, а Севастопольському ревтрибуналу – Севастопольській, Ялтинській, Євпаторійській та Бахчисарайській округи. Примітно, що Верховний трибунал при Крим ЦВК в касаційному порядку скасував 22 вироки, змінив – 19, а в порядку нагляду було скасовано 11 вироків, але змінене всього 1. Ці цифри свідчать про те, що грубих порушень чинного законодавства у роботі окружних революційних трибуналів спостерігалось порівняно мало [63, арк. 40-41 зв.]. У звіті Народного комісаріату юстиції Кримської АРСР відзначалося, що «умови роботи цих трибуналів були дуже жалюгідні через майже повну відсутність коштів та малу досвідченість особового складу. Це становище ускладнювалося голодом і сильно зрослою, через це, злочинністю. Проте робота їх протікала дуже інтенсивно» [63, арк. 40]. При цьому потрібно додати, що «аж до вересня 1921 року в Криму не малося зовсім законодавчого матеріалу» [63, арк. 1].

Існування революційних трибуналів у Криму супроводжував інститут правозаступників – радянських службовців, що знаходилися на державному постачанні.

Колегію правозаступників було утворено на півострові на початку 1921 року. Вона керувалася положенням про Народний суд 1920 року та постановами місцевої влади (наказ Кримревкому № 350, постанови РНК Криму від 21 грудня 1921 року, 7 лютого і 6 квітня 1922 року). Ці акти передбачали безкоштовну юридичну допомогу для «усіх трудящих» по кримінальних справах і «не зв'язаних з майновим інтересом» цивільних справах. «Нетрудовий елемент» міг розраховувати на юридичну допомогу

тільки по цивільних справах, причому з виплатою винагороди [63, арк. 47 зв. - 48].

Паралельно з революційними трибуналами в Криму існувала система загальних судів, очолювана Радянським народним судом, що власне й обумовлює поняття «судовий дуалізм».

Радянський народний суд був касаційною інстанцією по цивільних і дрібних кримінальних справах, що розбиралися судами загального призначення. Поряд з цим, вкажемо також на наявність особливих шляхово-транспортних трибуналів по боротьбі з розкраданням вантажів, яке набуло на початку 1920-х років масового характеру. Велика кількість судових органів обумовлювала недостатню чіткість у розмежуванні підсудності й компетенції перерахованих структур, а також згаданої вище Кримської надзвичайної комісії (примітно при цьому, що її представники входили до складу революційних трибуналів) [63, арк. 1, 40-40 зв.].

В організації судочинства важливу роль відіграли органи, у компетенцію яких входило адміністративно-технічне забезпечення кримської юстиції. 27 листопада 1920 року Кримським революційним комітетом був утворений юридичний відділ.

При юридичному відділі існували наступні підвідділи: судовий, юрисконсультський, фінансово-господарський, нотаріальний, тюремно-каральний [327, с. 324]. Юридичний відділ одержав також найменування Центрального відділу юстиції [63, арк. 1]. Крим був розділений на сім судових округів, з утворенням у кожному з них повітових бюро юстиції, в адміністративному підпорядкуванні яких знаходилися: дільничні народні суди, народні слідчі, пункти безкоштовної юридичної допомоги і місця ув'язнення.

У листопаді 1921 року, у зв'язку з обранням Ради Народних Комісарів Криму, замість Центрального відділу юстиції розпочав

функціонувати Народний комісаріат юстиції Криму. Його структура містила в собі сім відділів: організаційно-інструкторський, законодавчих припущень і кодифікації, керування справами, вищого судового контролю, виправно-трудоий, прокуратури, державний нотаріат (останні два відділи були утворені тільки наприкінці 1922 року). До цього часу функції прокуратури, а саме: спостереження за законністю дій судових і адміністративних органів і опротестування їх, а також перегляд у порядку нагляду судових вироків і рішень – належали відділу вищого судового контролю, котрий мав право оголошувати вирок і рішення народних судів «такими, що не мають законної сили» [63, арк. 2].

Прокуратуру у Криму було введено згідно з «Положенням про прокурорський нагляд» від 25 серпня 1922 року [63, арк. 21 зв.]. У звіті Наркомату юстиції Кримської АРСР відзначається, що «інститут прокуратури створив зв'язок між загальною юстицією і юстицією трибунальською» [63, арк. 2].

Структура цієї інституції була наступною. В Євпаторійському, Керченському, Феодосійському, Джанкойському, Сімферопольському, Севастопольському та Ялтинському округах вводилися посади окружних прокурорів, при Сімферопольському і Севастопольському відділеннях Революційного трибуналу – посади прокурорів при цих відділеннях. Окружні прокурори і прокурори революційних трибуналів були підлеглі Народному комісару юстиції (він же прокурор Кримської АРСР) та його помічникам – старшому, що був також заступником Народного комісара юстиції, і молодшому – прокурору зі спостереження за органами ДПУ та місцями ув'язнення.

У функції Прокуратури входило здійснення нагляду від імені держави за законністю дій всіх органів влади, господарських установ, суспільних та приватних організацій, приватних осіб; порушення

кримінального переслідування проти винних і опротестування постанов, що порушували закон; безпосереднє спостереження за діяльністю ДПУ та інших слідчих органів; підтримка обвинувачення на суді; спостереження за відповідністю утримання під вартою ув'язнених нормам чинного законодавства [63, арк. 21-21 зв.].

У число методів нагляду за слідчими органами входили особистий нагляд і спостереження прокурора за слідчою роботою; інструктаж щодо застосування законодавства до питань поточної практики; організація нарад працівників дізнання та слідства, обговорення на них відомчих питань та планів робіт; контроль за виконанням слідчої роботи шляхом перегляду і аналізу обвинувальних висновків, що склалися слідчими [63, арк. 24].

До числа методів судової роботи Прокуратури відносилися приношення протестів на рішення й вирокі судових органів; підтримка обвинувачення в суді особисто або через інших представників – наприклад, народних слідчих; організація та спостереження за діяльністю громадських обвинувачів; спостереження за своєчасним та точним виконанням вироків і рішень судових органів; контроль за законністю судової діяльності – шляхом участі в розпорядницьких засіданнях суду та перегляду копій вироків, рішень і касаційних визначень [63, арк. 24 зв.].

Загальна завантаженість органів Прокуратури Кримської АРСР була досить значною: у середньому на всю Прокуратуру приходилося на місяць 630 справ [63, арк. 24 зв.].

Особливого розгляду потребує питання щодо характеру взаємин між різними органами Радянської влади, відповідальними за практичне втілення базових принципів більшовицької диктатури.

Ці взаємини були відзначені як продуктивною взаємодією (обмін цінною інформацією, спільні бойові дії, колегіальне розв'язання гострих

проблем), так і боротьбою за сфери впливу, за домінуюче становище в системі владно-розпорядницьких структур півострова.

Прагнення до останнього особливо було характерно для органів ВНК, чому в чималому ступені сприяв їхній винятковий статус свого роду «держави в державі». Дослідники Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов цілком справедливо зауважують: «Тісний альянс з партійними органами і навіть готовність підмінити їх у певних ситуаціях, ореол секретності, створення іміджу органу, що працює винятково в державних інтересах, нарешті реальна можливість використовувати важелі насильства (яку завжди можна було виправдати всі тими ж самими "державними інтересами") підштовхували чекістів до того, щоб відігравати дедалі більшу, помітнішу і впливовішу роль у суспільно-політичному житті, дедалі вагоміше впливати на процес прийняття важливих рішень керівними партійними органами» [503, с. 11].

Подібні претензії на функції партійних органів у Криму призводили до серйозних суперечностей між ними та Кримською надзвичайною комісією, що добре видно на прикладі усунення від займаних посад голів Кримської обласної надзвичайної комісії М.М. Вихмана та М.О. Смирнова.

Рішення про відсторонення М. Вихмана було ухвалено на об'єднаному засіданні Обласного комітету РКП (б) та Кримського революційного комітету 25 квітня 1921 року. У провину йому ставилися арешти відповідальних партійців, ігнорування точки зору партійних та радянських установ та введення в оману керівництва Обласного комітету РКП (б) і Кримського революційного комітету [108, арк. 55].

Прагнення М. Вихмана до політичної влади в Криму дуже чітко характеризує шифрована телеграма, розіслана їм по підлеглих установах 20-го квітня 1921 року. Згідно з її текстом, керівник НК дав вказівку начальникам підлеглих підрозділів взяти активну участь у виборах на

повітові та обласну партконференцію, при цьому вжити всіх заходів для проведення своїх делегатів. Фактично мова йшла про використання адміністративного ресурсу регіональних надзвичайних комісій у боротьбі за владу [78, арк. 41].

8 червня 1921 року Президія Кримського Обласного комітету РКП (б) ухвалила постанову про відсторонення від посади іншого керівника Кримської обласної надзвичайної комісії – М. Смирнова. Він обвинувачувався в непідписанні наказу Особливої наради по боротьбі з бандитизмом, а також у зміні без відома Обласного комітету РКП (б) складу Колегії КОНК [108, арк. 70]. 11 червня 1921 року Президія Обласкому змушена був повернутися до питання про відсторонення М.О. Смирнова у зв'язку з тим, що той відмовився здати справи. Було ухвалено рішення запропонувати Голові Кримського революційного комітету викликати М.О. Смирнова та поставити вимогу негайно здати справи, а в разі відмовлення заарештувати [108, арк. 74-74 зв.]. Врешті-решт М. Смирнов змушений був залишити посаду голови КОНК, і вже 20 червня 1921 року його місце посів начальник Особливого відділу КОНК Фомін [79, арк. 158].

Серйозні протиріччя існували також між органами НК та Кримським обласним революційним трибуналом. У наказі Кримського революційного комітету про організацію цього трибуналу від 29 березня 1921 року говорилося, що, поряд зі справами про такі злочини, як злісне дезертирство, явне дискредитування влади радянськими працівниками, значна спекуляція, значні посадові злочини, веденню Кримського обласного революційного трибуналу мали підлягати справи про контрреволюційні діяння [206, с. 49], а це, у свою чергу, суттєво звужувало права кримських органів ВНК щодо застосування особливих репресивних заходів, з чим вони миритися не бажали.

Так, на засіданні Президії Обласного комітету РКП (б) 8 червня 1921 року відзначалося, що КОНК «суцільно і поспіль» розбирає справи, підсудні Ревтрибуналу, відмовляючись передавати їх за призначенням [108, арк. 72].

Маються також приклади конфліктів між представниками системи ВНК та РСЧА. Так, у телеграмі, адресованій Голові Кримського ревкому Бела Куну, від 14 грудня 1920 року командувач 138 бригади Козир скаржився на дії представників Особливого відділу Чорного й Азовського морів. За повідомленням військовослужбовця, у відповідь на наказ привести до ладу команду морського Особливого відділу та рухатися в головному порядку, командувача бригади оголосили арештованим, а після відмови підкоритися злочинному розпорядженню, начальник Особливого відділу наказав Козиру з'явитися в Особливий відділ для допиту [44, арк. 130].

Примітно, що вже 21 квітня 1921 року на спільному засіданні Обласного комітету РКП(б) та Кримського революційного комітету було заслухане питання про діяльність Надзвичайної комісії. Прийнята постанова містила такий висновок: «Визнати положення щодо методів роботи Крим НК ненормальним. Необхідно вжити заходів щодо упорядкування її, враховуючи умови моменту <...> Беручи до уваги те величезне політичне значення, що мають органи НК, враховуючи той небажаний настрій, котрий спостерігається серед партійних товаришів стосовно Крим НК, – пропонується голові останньої строго стежити за дотриманням тих директив у роботі НК, що видані» [78, арк. 40].

У телеграмі, адресованій Революційній військовій раді Чорного й Азовського морів, міститься скарга вже на дії представника військової влади. У документі говориться про те, що секретар Реввійськради разом із шоферами «шляхом погроз арештом, а також іншими репресивними мірами» відібрали в автосекції автомобіль, котрий міг бути виданий тільки за нарядом. «Завідувач автосекцією, уступаючи грубій силі, примушений був видати автомобіль» [86, арк. 267].

Практично з перших кроків встановлення на півострові «третього більшовизму» тут стартувала перманентна кампанія «чищень» радянських установ, котра створювала атмосферу нервозності і непевності в завтрашньому дні. «У Відділі проникнула значна кількість білогвардійських елементів, дружин офіцерів, повії. Утворено Комісію з чищення складу службовців», – так, наприклад, характеризувала ситуацію в Ялтинському повіті голова Обласного комітету РКП (б) Р. Самойлова (Землячка) 16 грудня 1920 року [470]. Аналогічні численні «чищення» стали здійснюватися й в інших повітах.

Таким чином, становлення й еволюція системи військових і репресивних органів на теренах Кримського півострова носили складний та суперечливий характер.

Роль зазначених структур була дійсно вирішальною при встановленні режиму більшовицької диктатури, водночас від самого початку гостро постало питання щодо контролю за військово-репресивним апаратом з боку місцевої влади. Встановлення цього контролю було поступовим та супроводжувалося тривалими

реорганізаціями каральних органів, а також модернізацією всієї системи керування Кримським півостровом.

Незважаючи на поступове (хоча і достатньо повільне) підвищення ролі правових механізмів у діяльності органів Всеросійської надзвичайної комісії, Державного політичного управління, частин особливого призначення, Робітничо-селянської міліції, Червоної Армії, революційних трибуналів, весь розглянутий нами проміжок часу характеризувався застосуванням позасудових важелів впливу на суспільство, що сприяло загостренню соціальних протиріч, властивих періоду Громадянської війни, розгортанню збройного повстанського руху тощо.

У свою чергу, боротьба зі збройною опозицією виявилася своєрідним каталізатором, що, з одного боку, сприяла системній мобілізації репресивного апарату, а, з другого, підсилила протиріччя навколо сфер впливу між різними органами Радянської влади.

6.4. Особливості військово-організаційного забезпечення системи диктатури РКП (б) на кримському просторі

Поряд з воєнно-комуністичною політикою в керуванні економікою півострова і зловживаннями, що неодривно супроводжували цю політику, важливим фактором, котрий суттєво дестабілізував загальну суспільно-політичну ситуацію, став безпрецедентний масовий терор, розв'язаний у Криму наприкінці 1920 року.

Особливого розгляду потребує питання про ініціаторів цього терору. Лідери РКП (б) заперечували свою причетність до його організації. Так, письменник В.В. Вересаєв згадує свою розмову з Головою ДПУ Ф.Е. Дзержинським під час зустрічі у Кремлі 1 січня 1923 року. У ході цієї розмови письменник задав Ф. Дзержинському питання, для чого в Криму були знищені тисячі людей. У відповідь В. Вересаєв почув, що «отут була зроблена дуже велика помилка», яку допустили представники центральної влади на півострові. При цьому Голова ДПУ не пояснив, кого саме він мав на увазі, але «з неясних його відповідей» письменник зробив висновок, що Ф. Дзержинський натякав на Бела Куна [145, с. 600-602].

Для вирішення питання щодо ініціаторів масового терору в Криму, на наш погляд, потрібно, у першу чергу, звернутися до джерел, які об'єктивно свідчать про ставлення лідерів та активних учасників більшовицької партії до масового терору в цілому. Ці джерела наочно свідчать, що В. Ленін, Л. Троцький, а також цілий ряд менш значних фігур, цілком підтримували подібну політику й значною мірою були її організаторами. У цьому зв'язку дослідник С.І. Білокінь справедливо відзначає, що «ніхто інший, як саме Ленін створив цю страшну машину масового знищення» [520, с. 10].

Політика червоного терору своїм корінням сягає кінця 1917-го року. Повною мірою вона стала виявлятися в 1918 році. Характерною рисою цієї політики є її ідеологічне обґрунтування, що проводилося вищим керівництвом РКП (б). В офіційному друкованому органі РКП(б) – газеті «Правда» – від 25 грудня 1918 року член Колегії ВНК, а потім голова ВУНК Лацис, фактично повторюючи ідеї Робесп'єра, писав наступне: «Ми винищуємо буржуазію, як клас. Не шукайте на слідстві матеріалу й доказів того, що обвинувачуваний діяв справою чи словом проти Радянської влади. Перше питання, яке ви повинні йому запропонувати, хто він за походженням, вихованням, освітою чи фахом. Ці питання і повинні визначити долю обвинувачуваного. У цьому зміст й "сутність червоного терору"» [422, с. 44].

В офіційному органі ВУНК «Червоний Меч» (№ 1 за 1919 рік) у статті редактора Лева Крайнього сказано: «Для нас немає і не може бути старих підвалин моралі і гуманності, вигаданих буржуазією для гноблення й експлуатації нижчих класів» [422, с. 42-43]. Голова Раднаркому В.І. Ленін, виступаючи перед зборами активу Московської організації РКП(б) 6 грудня 1920 року, стосовно становища у Криму, заявив: «...зараз у Криму 300000 буржуазії. Це – джерело майбутньої спекуляції, шпигунства,

усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, переваримо» [185, с. 74].

Примітно, що це говорилося саме в ті дні, коли масові розстріли військовослужбовців армії Врангеля досягли свого найвищого рівня. Відповідно до заяви Бела Куна, Голова Реввійськради РСФРР Троцький висловлювався більш відверто. Наведемо текст заяви: «Троцький сказав, що не приїде до Криму доти, поки хоч один контрреволюціонер залишиться в Криму; Крим – це пляшка, з якої жоден контрреволюціонер не вискочить, а оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, остільки швидко підштовхнемо його до загального революційного рівня Росії» [422, с. 66]. Заступник Л. Троцького в Реввійськраді Є. Склянський у своїх телеграмах відзначав: «Війна продовжиться, доки в Червоному Криму залишиться хоч один білий офіцер» [422, с. 66].

Вже ґрунтуючись на цих офіційних висловленнях представників більшовицької влади, можна дійти висновку, що масовий терор на півострові наприкінці 1920 – 1921 роках був явищем цілком закономірним.

Підтвердженням тому є секретна шифрована телеграма Голови ВНК Ф. Дзержинського від 16 листопада 1920 року на ім'я начальника Особливого відділу Південно-Західного і Південного фронтів В. Манцева, де містився наказ про початок операції: «Вживіть усіх заходів, щоб із Криму не пройшов на материк жоден білогвардієць <...> Буде найбільшим нещастям республіки, якщо їм вдасться просотатися» [476, с. 88].

Незважаючи на те, що в шифровці не містилося відкритих указівок розпочати саме масове знищення «класових ворогів», цілком ймовірно, що подібні вказівки могли бути дані усно.

Непрямим підтвердженням даної думки є секретний лист В. Леніна до членів Політбюро, який він продиктував 19 березня 1922 року у зв'язку

з опором вилученню церковних цінностей у місті Шуї Іваново-Вознесенської губернії. Наведемо уривок з цього листа: «До Шуї послати одного з найенергійніших <...> представників центральної влади (краще одного, чим декількох), причому дати йому **словесну інструкцію** (виділене нами. – А.І.) через одного з членів Політбюро. Ця інструкція повинна зводитися до того, щоб він у Шуї заарештував якнайбільше <...> Чим більшу кількість представників реакційного духівництва та реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще» [284, с. 187-188].

Чотирма роками раніше, 10 серпня 1918 року, В. Ленін телеграфував у Пензенський губвиконком: «Повісити (неодмінно повісити, щоб народ бачив) **не менше 100 відомих куркулів** (виділене нами. – А.І.), багатіїв, кровожерів <...> Зробити так, щоб на сотні верст навкруги народ бачив, **тріпотів** (виділене нами. – А.І.), знав, кричав: душать і задушать кровожерів-куркулів» [410, с. 94-95].

Отже, на основі наведених джерел можна дійти висновку, що масовий червоний терор у Криму наприкінці 1920 – 1921 роках був цілком закономірний в умовах більшовицького режиму, він був ідеологічно обґрунтований лідерами РКП (б) і планувався Центром. Метою цього терору було знищення якомога більшого числа потенційних «класових ворогів».

Операція почалася з видання 17 листопада 1920 року Кримським революційним комітетом наказу № 4, згідно з яким усім іноземно-підданим, що знаходилися на території Криму, всім особам, що прибули на територію Криму після відступу Радянської влади в червні 1919 року, а також всім офіцерам, чиновникам воєнного часу, солдатам, працівникам в установах Добровольчої армії наказувалося в 3-денний термін з'явитися для реєстрації.

У наказі підкреслювалося, що ті, хто не з'являться, будуть покарані «за усією суворістю законів воєнного часу» [206, с. 23-24]. При цьому було додано, що всім, хто з'явиться, грозить лише висилка за межі Криму та розподіл по спеціальностях; що ж стосується контррозвідників, то справа про них буде передана до Особливого відділу [148, с. 60]. Практично це означало оголошення амністії.

Офіцери, які не брали участі у контррозвідці, з'явилися на реєстрацію, але були жорстоко обмануті. Тих, хто зареєструвався, відправляли до казарм під варту, а через кілька днів стали страчувати [148, с. 60]. Тут слід зазначити, що основну масу зареєстрованих рядових солдатів й козаків чисельністю до 30 тисяч чоловік було етаповано на північ нібито для відбудовних робіт [445, с. 92]. У І.С. Шмельова в епопеї «Сонце мертвих» містяться дані про те, що цих солдатів гнали через гори, попередньо роздягнувши майже догола. Кому залишили ковдру, кому одну сорочку [234, с. 117]. Неважко припустити, що до кінцевого пункту призначення добратися вдалося далеко не усім. Ті, хто залишився в живих, повернулися додому лише після амністії 1921 року [445, с. 92].

Особливу увагу привертає на себе сам характер терору стосовно колишніх військовослужбовців Білих армій. Арештованих розстрілювали, топили в морі, хворих і поранених вбивали прямо у шпиталях, прилюдно вішали [327, с. 331]. Перед вбивствами мали місце катування [148, с. 60-61].

Згідно з повідомленням берлінської газети «Кермо», що засноване на свідченнях очевидців, партії в 200 – 300 – 500 чоловік розстрілювалися пачками з кулеметів або просто вбивалися будьоновцями, що практикувалися в рубанні [409, с. 59]. М.Х. Султан-Галієв також залишив нам опис розстрілів офіцерів: «...розстріли проводилися не поодинці, а цілими партіями, по декілька десятків осіб

разом. Розстрілюваних роздягали догола та ставили перед збройними загонами. Вказують, що при такій "системі" розстрілів деяким із засуджених удавалося збігти в гори. Ясно, що поява їх у голому вигляді майже в божевільному стані в селах складала саме негативне враження на селян. Вони їх ховали в себе, годували і направляли далі в гори» [218, с. 86]. За приховання співчуваючі нерідко розплачувалися головою [422, с. 67].

Пік масових розстрілів військовослужбовців армії П. Врангеля припав на листопад-грудень 1920 року. Наступна хвиля репресій охопила колишніх службовців цивільної адміністрації Головнокомандувачів Білих сил, представників буржуазії, звинувачене у контрреволюції селянство тощо [218, с. 96].

Як відзначають автори роботи «Політичні репресії в Криму (1920-1940 роки)», «у графі "У чому обвинувачується?" слідчі особливих Трійок без сумнівів писали «козак», «підпоручик», «чиновник воєнного часу», «штабс-капітан», «доброволець», «учасник армії Врангеля» тощо. От типове рішення, що було прийнято на засіданні Надзвичайної Трійки Кримської ударної групи Управління особливих відділів Південно-Західних фронтів: "7 грудня 1920 р. слухали особисті справи 322 чоловік. УХВАЛИЛИ: Розстріляти по нижче наведеному списку: ...Абрамов Б.С. – корнет; Багратіон О.П. – дворянин, генерал царської армії; Волков В.М. – дворянин; Воротніков М.М. – дворянин; Гвоздецький М.Г. – служив у поліції; Григор'єв В.М. – прапорщик, Губський О.Я. – лікар санаторію для білих, Гурвич В.Я. – музикант в армії Врангеля; Дворський М.Л. – помічник прокурора; Жолкевський В.С. – поручик армії Врангеля. ... Вирок повинний бути приведений у виконання в 24 години. Голова Надзвичайної Трійки <...> тов. В. Чорнобровий. Члени Трійки: тт. Удріс, Гунько-Горкунов"» [434, с. 15].

У політиці червоного терору важливу роль відігравали й розправи з колишніми союзниками – махновцями. Відомо, що 28 жовтня 1920 року з Повстанської армії Н. Махно була виділена на допомогу Червоної Армії для боротьби з Врангелем Кримська група в кількості 5 000 багнетів, 5 000 шабель, 16 знарядь і 800 кулеметів. Очолив групу С. Каретников, а її Польовий штаб – П. Гавриленко [472, с. 121]. Ця група значною мірою забезпечила загальну перемогу Червоної Армії над Білими силами Півдня Росії. Однак, керуючись телеграмою Махно: «Крим ваш й усе в Криму ваше» [420, с. 73], – бійці його армії нерідко займалися грабунками [44, арк. 28]. Проте, це не виправдовує жорстокої розправи над Кримською групою з боку більшовицьких репресивних органів.

Наприкінці листопада 1920 року були арештовані та розстріляні командувач групою С. Каретников та начальник штабу П. Гавриленко [472, с. 128]. 27 листопада М. Фрунзе наказував командарму В. Лазаревичу: «Наказую діяти з усією рішучістю і нещадністю. Усіх, без винятку, махновців, як тих, хто добровільно здався, так і захоплених у полон, заарештувати та передати у розпорядження Особливого відділу» [472, с. 128-129].

Одержавши звістку про винищення махновців, Кримська група Повстанської армії під командуванням А. Марченко ранком 27 листопада знялася з позицій у Євпаторії і з боями стала пробиватися на північ [472, с. 129]. 5 грудня група А. Марченко в 300 шабель при 15 кулеметах – усе, що залишилося від 10 000 Кримської групи, з'єдналася в Гришинському повіті з основними силами Н. Махно [472, с. 131]. При цьому слід зазначити, що в цілому з Криму вдалося втекти 3 тисячам бійців Повстанської армії [472, с. 129]. Відомо, що частина махновців, які уціліли, згодом приєдналася до збройних антибільшовицьких формувань, що тривалий час діяли на теренах Криму [437, с. 9].

Говорячи про динаміку терору в Криму, слід зазначити, що сплеск розправ приходився на зиму 1920 – 1921 років, потім хвиля потроху спадала до кінця 1921 року. Точна кількість загиблих унаслідок терору не встановлена. В.П. Петров припускає, що їх «загальне число <...> перевищує 20 тисяч чоловік, хоча ця цифра не є остаточною» [445, с. 91]. С.О. Усов вважає, що жертв терору було не менш 40 тисяч осіб [218, с. 96]. М.О. Волошин писав, що тільки за першу зиму було розстріляно 96 тисяч чоловік – на 800 тисяч усього населення [327, с. 333]. І.С. Шмельов у показанні Лозанському суду затверджував, що розстріляно більш 120 тисяч чоловіків, жінок, старців та дітей [422, с. 66]. Зустрічається навіть цифра – 150 тисяч [422, с. 66]. Так чи інакше, але, незважаючи на розбіжності, усі дослідники сходяться в одному – терор у Криму носив надмірні, нечувані, розміри.

Характеризуючи склад загиблих, М.Х. Султан-Галієв доповідав у Москву, що серед розстріляних було багато робітників й осіб, які залишилися після евакуації армії П. Врангеля з твердим рішенням чесно служити Радянській владі. При цьому в Криму майже немає сімейства, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів [218, с. 86].

Ці дані цілком узгоджуються з матеріалами НК, зокрема, слідчої справи № 707/403 про злочини членів колегії Керченської НК: «...з числа розстріляних 51-52 % робітників важкої праці та з числа тих, хто знаходиться під вартою у комісії, робітників 77 %» [78, арк. 68 зв.].

Був нанесений найсильніший удар й по культурі Криму. На думку М.О. Волошина, з кожних трьох кримських інтелігентів загинуло двоє [327, с. 331]. Серед страчених опинилися такі видні представники кримської інтелігенції, як О.П. Барт, О.О. Стевен, Р.Р. Капніст та багато інших [485, с. 5-9, 46-58, 81-90]. Здається, можна цілком погодитися з

дослідниками, які вважають, що подібні дії влади загострили політичну обстановку в кримському регіоні [445, с. 92; 534, с. 13].

Характерною рисою репресивної політики владних органів на півострові було широке розповсюдження т.зв. кругової поруки, що застосовувалася при різних обставинах. Так, наприклад, у наказі щодо оборони узбережжя Кримського сектора та Морської севастопольської фортеці від 28 грудня 1920 року відзначалося, що «усі селяни у випадку, якщо в їхньому районі відбудеться будь-який злий намір <...> понесуть **найсуворішу** (виділене нами. – А.І.) відповідальність за законом облогового часу» [129, арк. 59].

Законами Особливого відділу Чорного й Азовського морів переслідувалися сімейства тих, хто був причетний до виступів проти більшовиків ще в 1918 і 1919 роках [28, арк. 15]. У аналогічний спосіб діяла і Сімферопольська міська надзвичайна комісія, що наочно засвідчують виявлені нами протоколи судових засідань колегії цієї структури [7, арк. 18].

Крім цього, органами ВНК у Криму широко використовувалася система заручництва [8, стовп. 63].

Поряд із зазначеними факторами, варто підкреслити, що у Криму активно реалізовувалися положення першої Радянської Конституції, прийнятої на П'ятому з'їзді Рад 10 липня 1918 року, відповідно до яких значна частина населення була позбавлена виборчих прав. До цієї категорії Основний Закон відносив людей, використовуючих найману працю, осіб, які живуть на «нетрудові доходи», приватних торговців і посередників, представників духівництва, службовців жандармерії, поліції й охоронного відділення [365, с. 294].

Наведемо показовий приклад. 7 січня 1922 року на ім'я голови Вірменського райвиконкому надійшла телеграма наступного змісту: «За

наявними в Особливому пункті Джанкойської НК офіційними даними, голова Перекопської сільради Істомін у той же час є священнослужителем місцевої Перекопської церкви. Зазначене явище, як безумовно відоме і райвиконкому, прямо суперечить Конституції Радянської Республіки. Прошу у терміновому порядку повідомити, яким чином громадянин Істомін міг "потрапити" у голови сільради, і водночас прошу термінового розпорядження про відсторонення його від займаної їм у Раді посади, як такого, хто не має права не тільки бути обраним, але й не має права голосу на виборах у радянські органи» [266, с. 57]. 27 травня 1922 року на засіданні Кримської Центральної Виборчої Комісії було ухвалено: «Визнати неприпустимим надання виборчих прав будь-кому з духівництва» [266, с. 71].

Джерела свідчать, що в розглянутий нами період вже почався процес позбавлення виборчих прав представників заможного селянства [115, арк. 55-56], хоча основна хвиля цього процесу припадає на пізніший час – з 1926 по 1936 роки [431, с. 28-29].

Крім цього, фактичній забороні піддалася діяльність усіх небільшовистських політичних партій (стала виключенням лише Єврейська комуністична партія, яка увійшла в грудні 1922 року до складу РКП (б)) [327, с. 328]. Ще на Восьмому з'їзді партії більшовиків у березні 1919 року було ухвалене наступне рішення: «РКП (б) повинна завоювати для себе безроздільне політичне панування в Радах і фактичний контроль над усією їх роботою» [365, с. 319]. Право прийняття всіх основних політичних рішень, таким чином, переходило до партійних органів. Примітно, що заборона некомуністичних партій стала здійснюватися відразу ж після приходу до влади більшовиків у листопаді 1917 року [365, с. 320].

Після зайняття в листопаді 1920 року Кримського півострова частинами Червоної Армії члени деяких партій піддалися репресіям. Так, 23 члена Союзу російського народу було розстріляно, у тому числі і колишній голова сімферопольської організації цієї партії М.С. Нагатенко [136. – 1921. – 10 апреля]. Члени партії кадетів відправлялися у табори [7, арк. 5]. Головних політичних конкурентів більшовиків – есерів і меншовиків – було вирішено вислати за межі Криму. У матеріалах Кримської надзвичайної комісії прямо відзначається, що сприятливі для керівництва Криму результати виборів у Ради були досягнуті, «певною мірою, лише завдяки своєчасному вилученню антирадянського елемента» [8, стовп. 10].

Під аналогічним політичним тиском проводилася в 1921 році також перереєстрація профспілок, на чолі яких опинилися більшовики [327, с. 326]. Показово, що вже 16 листопада 1920 року на засіданні Обласного комітету РКП (б) було визнано за необхідне «очищення профспілок від дрібнобуржуазних елементів» [109, арк. 1]. Трохи пізніше, 26 листопада 1920 року, Кримським Обласкомом було ухвалено ще одну постанову, у якій зазначалося: «Призначити для керівництва всією роботою в профспілках т.т. Ульянов, Кісельова, Немченко. Узяти всіх меншовиків, що працюють у профспілках, на облік й відсторонити їх від роботи...» [109, арк. 6].

У розділі «Діяльність антирадянських партій» з «Доповіді про роботу Кримської Надзвичайної Комісії за час з 1 січня до 1 лютого 1922 року», адресованій Повноважному представнику ВНК по Криму В.М. Манцеву (котрий, як відомо, брав безпосередню участь в організації масових розстрілів колишніх військовослужбовців Білих сил), зокрема, відзначалося, що у звітний період представники партії анархістів нічим особливим себе не виявляли. Частина їх працювала в радянських установах

та цілком відійшла від політичного життя, інша частина «поступово розбрелася в усі сторони». Меншовики «після розгрому Сімферопольської та Севастопольської організацій» затихли і знаходилися у вижидальному стані. Їхня робота полягала лише в індивідуальній агітації на підприємствах та в профспілках, а також у частковій колективній опозиції на загальних зборах співробітників Радянських установ, під час виборів різних комісій тощо. Есери працювали у кооперації, причому домінували праві есери, які частиною працювали в радгоспах та селах, а частиною в радянських установах, де «тримали зв'язок» з центральними містами Республіки. Особливу активність у звітний період виявляли активісти сіоністського руху. Зокрема, група «Гехелуц» мала сильний осередок серед студентів Кримського університету ім. Фрунзе (колишнього Таврійського університету). У Доповіді відзначалося, що «у зв'язку з посиленням спроб сіоністів пробратися в Палестину, незважаючи на офіційну заборону виїзду за кордон, Політвідділом були зроблені арешти, за допомогою яких вдалося встановити шлях зв'язку їх з Палестиною, а саме: Севастополь – Поті – Єлізаветополь – Тифліс – Батумі – Константинополь» [27, с. 5-7]. Кримськотатарська партія «Мілі-Фірка» характеризувалася як «націоналістичний плин», який мав особливо сильні позиції на півострові та зв'язок з Туреччиною. Діяльність прихильників цієї політичної сили проявилася у спробах організації спілки татарської молоді поза Комсомолом. Партія народної свободи в Криму вже не існує взагалі. Окремі члени цієї партії цілком відійшли від політичного життя та працювали за своїм фахом, «уважно прислухаючись до звісток з-за кордону». Монархісти поводитися дуже обережно. «Але, – як йшлося в документі, – серед інтелігенції професора університету ім. Фрунзе під час читання лекцій часто кидають на адресу чинної влади дуже недвозначні натяки, що, звичайно, на інтелігентську аудиторію діє розкладницьким

образом, і лекції ці користуються серед студентства великою популярністю» [27, с. 5-7].

Наведені дані наочно свідчать про фактичний розгром репресивним апаратом Радянської влади будь-якої політичної опозиції та про фактичне встановлення на теренах Криму монопартійної диктатури.

У надзвичайно тяжких умовах опинилися й релігійні організації. Державою був взятий твердий курс на адміністративне втручання у справи релігійних конфесій з метою серйозного обмеження їхнього ідеологічного впливу на населення Криму [317, с. 159; 357, с. 167]. За даними, що наводяться Р.М. Белоглазовим, до 31 грудня 1923 року на території півострова було закрито 51 молитовне приміщення, значне число священнослужителів розстріляне [254, с. 132]. За повідомленням газети «Червоний Крим», до березня 1925 року число ліквідованих храмів склало вже 107, причому 26 з них були розібрані на будівельний матеріал [136. – 1925. – 3 марта].

Більшовики закрили унікальний навчальний заклад – Таврійську духовну семінарію, котра з 1873 року – часу її урочистого відкриття, – була передвісницею вищої освіти в Тавриді.

Українською негативно на взаєминах держави та релігійних конфесій позначилася також кампанія з вилучення церковних цінностей, що проводилася в Криму в березні – червні 1922 року. У цілому з кримських храмів усіх конфесій у ГОХРАН було відправлено: 1 фунт 29 золотників виробів із золота, 140 пудів 9 фунтів 70 золотників срібних виробів, 23 золотника перлів, 123, 25 карата дорогоцінних каменів [252, с. 33].

Специфіка політики воєнничого більшовизму в релігійній сфері яскраво відбивають матеріали органів ДПУ, котрі цинічно переслідували видатних православних ієрархів – Архієпископів Никодима (Кроткова) та

Сергія (Зверєва), які керували Таврійською єпархією у найскладніший для Православної церкви період з 1921 до 1924 року [510].

Архівні джерела свідчать про те, що базовими принципами роботи ДПУ в церковному питанні були організаційне забезпечення ініціатив влади з розкладення Православної церкви шляхом організації підконтрольної групи т.зв., «живої церкви», створення стійких груп впливу в мережі духівництва, використання кампанії з вилучення церковних цінностей для поглиблення розколу, компрометація ієрархів, які залишалися на канонічних засадах церковного життя, залучення судової системи для розправ з непокірними священнослужителями тощо [1; 62, с. 55-56].

Політика червоного терору, воєнно-комуністичні методи керування економікою й численні зловживання, що супроводжували їх, сваволя, а також активне впровадження «класових» принципів у соціальне й економічне життя повсюди сіяли недовіру, страх та відверто негативне відношення в значній частини населення до влади більшовиків, що зафіксовано численними джерелами.

«Населення довго жило надією на прихід кого-небудь з іноземних військ на допомогу, але коли мрії всі були розбиті, то стало потрохи пристосовуватися до життя під більшовицьким ярмом й покорилися духом», – читаємо в розповіді одного з очевидців тих подій [148, с. 62]. У доповіді «Про положення в Криму» М.Х. Султан-Галієв відзначав: «В усіх відчувається якийсь сильний, чисто звірячий жах перед радянськими працівниками, якась недовіра і глибока схована злість» [218, с. 96].

Ці висновки підтверджуються й архівними документами. Так, за даними «інформаційних спостережень» органів ВНК за 1921 рік, «помітно невдоволення на ґрунті поганого харчування і того, що не здійснюється обстеження одягу та взуття робітників» [78, арк. 22], «працюючі маси <...>

налаштовані вороже» [78, арк. 68 зв.], «настрій <...> населення неможливий» [78, арк. 74].

Подібні настрої, стимульовані до того ж страшним голодом, продовжували зберігатися й у 1922 році. У добовому зведенні Кримської НК від 10 січня 1922 року говориться, що в «населення настрої пригноблений <...> ставлення до Компартії байдуже <...> відношення до продподатку та до інших повинностей дуже вороже» [77, арк. 8-9]. У тім же зведенні відзначений ряд випадків прояву відкритого невдоволення. Наприклад, в одному із сіл Джанкойського округу «на загальних зборах селян 3-го січня чулися вигуки: «йдемо і розіб'ємо загконтору та продсклади і дістанемо собі хліба» [77, арк. 8]. У Бакальському районі Євпаторійського округу «юрба в кількості 250 чоловік хотіла розгромити ссиппункти загконтори на пристані Бакали» [77, арк. 8].

З прикладами невдоволення населення ми зіштовхуємося навіть у період відносної соціально-економічної стабілізації – у 1923-1925 роках. Так, за даними ДПУ, севастопольські робітники висловлювали «невдоволення на несвоєчасну видачу платні, низькі ставки, відсутність кредитування» [115, арк. 53]; сильне невдоволення спостерігалось серед робітників Керченського державного металургійного заводу: «на ґрунті зниження зарплатні <...> загострилися взаємини з адміністрацією» [115, арк. 59]; «відзначене <...> невдоволення робітників Феодосійської тютюнової фабрики» [115, арк. 68] тощо.

Таким чином, стає цілком очевидним, що влада більшовиків у Криму на початку 1920-х років трималася не на підтримці населення півострова, а, скоріше, на багнетах червоноармійців, що жили «окремою родиною, анітрошки не заражаючись психологією навколишньої маси» [77, арк. 9]. Безсумнівно, що моральний клімат, котрий існував у ці роки, становив сприятливий ґрунт для розвитку усіх форм боротьби з більшовизмом і, як

наслідок, для пошуків альтернативних форм державності, притаманних масштабному руху «біло-зелених».

Таким чином, аналіз численних джерел свідчить про те, що масовий терор, розв'язаний у Криму наприкінці 1920 року, був важливою складовою більшовицької диктатури. Цей терор носив переважно організований характер та був ініційований Центром, котрий розглядав цю операцію як дійовий інструмент нівелювання соціальної структури суспільства, а також як важливу складову в системі організаційного забезпечення політики воєнного комунізму.

Від масового червоного терору постраждали не тільки колишні військовослужбовці Збройних сил Півдня Росії, але й багато представників інтелігенції, селян, робітників.

Наведені в дисертації дані наочно свідчать про розгром репресивним апаратом Радянської влади будь-якої політичної опозиції, про фактичне встановлення на теренах Криму системної монопартійної диктатури.

Висновки до Розділу 6

Аналіз численних джерел свідчить, що період з кінця 1920-го до 1922 року займає виняткове місце в процесах державного будівництва на теренах Кримського півострова. У цей час тут встановлюється режим військово-революційної диктатури, що, на відміну від Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди та Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, набуває ознак завершеної системи. Від самого початку ця модель влади не припускала ніякої реальної альтернативи курсу, який послідовно впроваджувався керівництвом РКП (б) в політичній, економічній, соціокультурній сферах.

Тому цілком логічно, що саме на партійні структури покладалося завдання контролювати процес третьої за рахунком більшовизації Криму «від верху до низу», тому й сама більшовицька партійна мережа повинна була мати тотальний усепрониклий характер, що наочно засвідчено інструкцією з організації повітових комітетів партії та низкою інших архівних документів.

Партійні організації Криму наприкінці 1920 та протягом більшої половини 1921 року проводили свою політику через систему ревкомів, головним з котрих був Кримський революційний комітет. Поряд з

організацією відновлення економіки, основними завданнями цього керівного органу були «встановлення революційного порядку» та, відповідно, боротьба з проявами контрреволюції.

При цьому ми можемо виділити наступні управлінські ланки у системі ревкомів: Кримський революційний комітет, регіональні, сільські ревкоми. На наше переконання, ключову роль на місцях мали відіграти саме регіональні ревкоми: Сімферопольський, Бахчисарайський, Севастопольський, Євпаторійський, Феодосійський, Керченський, Ялтинський, Алуштинський, Карасубазарський, Джанкойський.

В роботі ревкомів мали місце як негативні чинники – класовий підхід до організації соціально-економічного життя, утиск заможних верств, так і позитивні, серед яких вкажемо на всебічний облік наявної ресурсної бази, спроби встановлення твердих цін на ринку та подолання спекуляції, поступове покращення криміногенної ситуації, надання матеріальної допомоги (хоча і вкрай недостатньої в умовах глибокої кризи) найбільш вразливим верствам кримського населення.

Партійні комітети та ревкоми спиралися у своїй діяльності на систему військових та репресивних органів, серед яких слід вказати на органи ВНК, ЧОП, КРСМ, РСЧА, революційні трибунали тощо.

Саме система репресивних структур впроваджувала політику масового терору наприкінці 1920 – 1921 роках, який можна визначити як важливу складову більшовицької диктатури. Цей терор носив переважно організований характер та був ініційований Центром, котрий розглядав цю операцію як важливий інструмент знищення не тільки явних, але й потенційних «класових ворогів», а також як важливу складову в системі організаційного забезпечення політики воєнного комунізму.

На нашу думку, значною мірою саме в Криму формувався та удосконалювався маховик політичних репресій, що на кілька наступних

десятиліть стане провідним інструментом більшовицького режиму в керуванні величезною країною.

Значним кроком в загальній структурній еволюції системи державного управління Кримського півострову стало створення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки та, відповідно, постійно діючих органів влади, які прийшли на зміну системі ревкомів. При цьому варто зазначити, що державно-правове конституювання кримського політичного простору в розглянутий нами період в цілому було завершено після утворення «нової імперії» – СРСР 30 грудня 1922 року, остаточної логіки в цілому набула й адміністративно-управлінська вертикаль, вершиною якої стали центральні керівні органи нового державного утворення.

Примечание: Основні положення розділу викладено нами в наступних роботах: 1) Таврический университет в 1918 – 1921 годах (у співавторстві з В.В. Лавровим) // История Таврического университета (1918 – 2003) / Под общей редакцией члена-корреспондента НАН Украины Н.В. Багрова: [коллективная монография]. – К.: Либідь, 2003. – С. 10-44; 2) Частины особливого призначення (ЧОП) Криму: організація і діяльність // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Т. 14 (53). № 1. История. – Симферополь, 2001. – С. 95-98; 3) Из истории политического конфликта в Крыму после 16 ноября 1920 года // Культура народов Причерноморья. – 2010. – № 183. – Т. 2. – С. 135-140; 4) «Расстрельные» протоколы Симферопольской городской чрезвычайной

комиссии – уникальный источник по истории Гражданской войны // Крымский Архив. – 2010. – № 12. – С. 43-46; 5) Хозяйственные аспекты политики военного коммунизма в Крыму // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 230. – С. 98-101; 6) Трагедія «військового комунізму»: Кримський урок // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу», (Ужгород, УУБА, КаУ, 11-12 листопада 2011 року). – Ужгород: інформаційно-видавничий центр УУБА-КаУ (директор Федчук Д.В.), 2012. – С. 192-208; 7) Об особенностях социокультурной деструкции в развитии Крыма начала 1920-х годов // Таврійські студії. Історія. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/tavst/2012_2/pdf/10.pdf; 8) Административно-управленческие аспекты «третьего большевизма» // Культура народов Причерноморья. – 2013. – № 245. – С. 122-125; 9) О роли В.И. Вернадского в интеллектуальной оппозиции военному коммунизму // В.И. Вернадский и глобальные проблемы современной цивилизации: Международная конференция [тезисы]. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2013. – С. 44.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу численних архівних та інших матеріалів, що стосуються діяльності державних установ у Криму в роки революції та Громадянської війни, ми дійшли висновку, що специфіка державно-політичного процесу в цей час значною мірою була зумовлена характером та динамікою *суспільної поляризації*, котра суттєво зросла після Лютневої революції та цілком закономірно трансформувалася в масштабний конфлікт, що згодом охопив простір колишньої Російської імперії. Лютневу революцію справедливо можна вважати своєрідною *«точкою бифуркації»*, початком етапу масштабних трансформацій суспільно-політичної системи Російської імперії. Революції передувала системна криза політичного режиму. Складовими цієї кризи були глибока стагнація абсолютистської владної вертикалі, її нездатність вчасно реагувати на виклики сьогодення, розлад адміністративно-управлінського механізму, недооцінка та відверте ігнорування владою національних проблем, недооцінка інформаційних та пропагандистських чинників, невирішеність

земельного та робітничого питань, додаткову гостроту яким надавала тривала участь країни у Першій світовій війні, масові мобілізації населення та поразки на фронтах, а також серйозна продовольча криза. Поряд із цим варто зазначити, що в історіографії досі недооцінюється *інструментальний вимір* Лютневої революції. Так, однією з рушійних сил революційного процесу фактично виступила значна частка чиновництва, держапарату, яка використовувала революційні події для збереження власних позицій при владі, свого політичного впливу, а в низці випадків відверто боролася за доступ до розподілу ресурсної бази країни. Крім цього вже на стадії народження та первісного розвитку революції її прагнули використати в якості геополітичного інструменту окремі суб'єкти міжнародних відносин, перш за все, кайзерівська Німеччина, про що наочно свідчить ціла низка історичних, в тому числі архівних, джерел. Лютнева революція – надзвичайно складне та багатогранне явище. Вона зумовила кардинальні зміни в системі державного управління, підняла на якісно новий рівень державне осмислення національної проблематики, стала своєрідним каталізатором у розвитку різноманітних національних рухів на просторі колишньої Російської імперії, в тому числі в Україні та Кримському регіоні, призвела до загальної демократизації суспільства, створення якісно нових можливостей до всебічного залучення громадської ініціативи у державотворчий процес. Але поряд із позитивним наслідками лютневих подій, варто відзначити також і негативні чинники. Поспішні кроки Тимчасового уряду, спрямовані на повний демонтаж старого поліцейського апарату, оголошення «повної та негайної амністії», у тому числі по терористичних замаху та військових повстаннях, суттєва затримка у здійсненні вкрай необхідних економічних реформ у земельній, промисловій, фінансовій сферах, відверто декларативний стиль керування призвели до поступового

загострення суспільно-політичної ситуації як у центрі країни, так і на місцях, в тому числі на просторі Таврійської губернії.

Після революції тут відбулися суттєві зміни в організації державного апарату. Влада Тимчасового уряду спиралася на апарат Таврійського губерньського комісара і повітових комісарів, а останні, своєю чергою, на міські, волосні та повітові громадські комітети. У їх створенні взяли участь представники органів самоврядування, політичних партій, професійно-корпоративних організацій. Комітети відігравали певну суспільно-політичну роль у координації дій політичних партій, спілок, об'єднань, земств, місцевих апаратів Тимчасового уряду в процесі подальшої трансформації політичного ладу. Тимчасовий уряд справедливо розглядав також земські та міські органи самоврядування як важливий інструмент стабілізації. Тому їхню компетенцію в господарській сфері було розширено, а систему виборів до цих органів демократизовано. Втім варто зазначити, що аналіз ситуації в Таврійській губернії в період між Лютневою та Жовтневою революціями наочно засвідчує *діалектичний дуалізм у системі взаємодії органів центральної влади та місцевого самоврядування*. А саме: за умови сильного Центру останні дійсно здатні відігравати стабілізуючу роль, натомість, в умовах розбалансування всього державного механізму земські установи фактично опинялися заручниками ситуації, нездатними суттєво вплинути на її загальне поліпшення.

Поряд з появою інституту губерньського та повітових комісарів, які спиралися на власний апарат – канцелярії, в губернії була створена паралельна система органів влади у формі Рад робочих, солдатських і селянських депутатів. Зокрема, в Криму Ради були утворені в Севастополі, Сімферополі, Керчі, Феодосії, Ялті, Карасубазарі, Перекопі. Третій центр концентрації регіональної влади знаходився у Штабі Одеського військового округу, воєнно-адміністративна компетенція якого

розповсюджувалася в тому числі на Таврійську губернію. Згідно з комплексним аналізом джерельної бази, слід зробити висновок про перманентну боротьбу за повноту здійснення владних повноважень у Кримському регіоні між трьома названими центрами влади. Аналогічне явище в цілому було характерне для всього політичного простору колишньої Російської імперії. Для точного усвідомлення цього феномену в дисертації нами запропоновано науковий термін «фрагментація влади», який треба відрізнити від більш звичного терміну «двовладдя».

На наше переконання, останній не слід вважати помилковим. Навпаки, він задає в цілому об'єктивний вектор аналізу суспільно-політичної ситуації, що склалася після Лютневої революції. Разом з тим цей термін є неповним. *А саме*, поза межею наукового змісту терміну «двовладдя» фактично залишився третій вагомий центр концентрації влади, який в 1917 році почав відігравати самостійну політичну роль – Ставка Верховного Головнокомандувача, а також її осередки на місцях – штаби окремих військових округів. *По-друге*, термін «фрагментація влади» є більш універсальним, ніж «двовладдя». Якщо останній стосується виключно площини взаємин органів Тимчасового уряду та Рад, то «фрагментацію» цілком доцільно екстраполювати не тільки у сферу відносин між різними за характером утворення органами влади, а й у площину конфліктів та протиріч між органами одного типу. Наприклад, низка виявлених нами архівних джерел наочно свідчить про конфлікти між суто військовими та військово-репресивними структурами в Криму в 1921 році. Або ми маємо свідчення протиріч між Сімферопольською (більш поміркованою) та Севастопольською Радами в 1917 році, між Сімферопольським та Севастопольським революційними комітетами в 1918 році. *По-третьє*, термінова дія двовладдя, згідно з висновками історіографії, обмежується часом з березня до липня 1917 року та

пов'язується з придушенням владою Тимчасового уряду петроградських збройних демонстрацій робітників, солдатів й матросів і, відповідно, набуттям цим урядом надзвичайних повноважень або з подіями Жовтневої революції, яка призвела до повалення Тимчасового уряду. Вживання ж терміну «фрагментація влади» (хоча із певними обмовками, пов'язаними із специфікою ситуації в кожному окремому регіоні) цілком правомірне щодо всього періоду Громадянської війни – аж до появи стійких ознак політичної стабільності, пов'язаних з остаточним встановленням більшовицької моделі Радянської влади, тобто не раніше 1922 року. *Почетверте*, на наше переконання, вживаючи термін «фрагментація влади», дослідникам необхідно враховувати, що різноманітні урядові утворення (від Сибіру до Криму), Ради або їхні аналоги, а також військові штаби, керівні репресивні структури тощо діяли не самі по собі, а фактично були трансляторами впливів реальних «центрів сили» – політичних партій та груп, керівних осередків національних рухів, а в низці випадків навіть і міжнародних суб'єктів геополітики. Цей чинник зумовлює ще одну важливу історичну якість цього терміну – фрагментація може починатися (або виявлятися) як боротьба особистостей (наприклад, О.Ф. Керенський – Л.Г. Корнілов, І.В. Сталін – Л.Д. Троцький і т.д.), а згодом неодмінно набуває об'єктивних ознак, задаючи всьому політичному процесу руйнівну інерцію. Звідси випливає ще одна важлива теза – а саме причини перемоги (і, відповідно, поразки) в Громадянській війні вирішальним чином зумовлювалися специфікою моделі самоорганізації політичного режиму – його реальною здатністю вчасно запобігти фрагментації або припинити її на ранніх стадіях. Фрагментація вкрай негативно позначилася на функціонуванні всіх державних інститутів, викликала всебічну кризу керування, загострила соціальні протиріччя. Названий процес з'явився

найважливішою, якщо не ключовою, причиною Жовтневих революційних потрясінь.

У період, розглянутий в дисертації, на Кримському півострові змінилося сім політичних режимів, кожному з яких були властиві специфічні риси. Урядові установи, які представляли ці режими, можна класифікувати на два основних типи.

Перший характерний для «антибільшовицьких урядів». Їхні державні інституції тією чи іншою мірою спиралися на досвід і базис, сформований під час Лютневої революції. До числа таких інституцій ми можемо віднести Канцелярію Таврійського губернського комісара, Раду народних представників, установи Першого, Другого крайових урядів та адміністрацію Головнокомандувача Збройними Білими силами на Півдні Росії. Здійснений аналіз історичних джерел переконливо свідчить, що до державних установ першого типу впритул примикали органи місцевого самоврядування: міські думи, земські збори й управи, що тісно взаємодіяли з антибільшовицькими урядами та зробили суттєвий внесок до спроб подолання всебічної соціальної кризи. Особливі сторінки в еволюції державного будівництва в Криму зумовлені «крайовим етапом» його історії. І Кабінет С. Сулькевича, і Кабінет С. Крима по-своєму розвивали інститути кримської державності, хоча обидва цих уряди (особливо перший) були залежними від зовнішніх сил. Чималий науковий інтерес викликає осмислення вагомого управлінського досвіду, що акумулювали зазначені крайові Кабінети. Значну увагу вони приділяли розвитку освіти, науки і культури, а також регіонального господарсько-економічного потенціалу. Був відкритий Таврійський університет, що став, без перебільшення, одним із найкращих навчальних закладів на «постімперському» просторі. Проте варто відзначити, що втягування Першого Кримського крайового уряду у дипломатичні суперечності з

керівництвом Української Держави слід вважати помилкою Кабінету С. Сулькевича, яка негативним чином відбилася на соціально-економічній та загалом геополітичній ситуації. Політичний режим, що встановився після зайняття Добровольчою армією Кримського півострова в червні 1919 р., за своєю внутрішньою суттю був диктаторським. Саме військова компонента влади була домінуючою та визначальною, а військовий чинник значною мірою впливав на характер та спрямованість урядової політики. Аналіз джерельної бази переконливо свідчить, що кадрова політика адміністрації А.І. Денікіна та його правонаступника П.М. Врангеля на кримському просторі була недостатньо ефективною, при призначенні посадових осіб недостатньо враховувався критерій знання службовцями місцевих умов. Крім цього, центральна влада не змогла створити адекватних механізмів контролю за місцевими апаратами, що призводило до численних порушень законності. З іншого боку, історичні джерела свідчать про серйозні наміри керівництва Білого руху здійснити поетапні та необхідні країні реформи. Це, зокрема, стосується земельного, робітничого питань, культурно-освітньої сфери. Водночас стратегічні наміри керівництва Білого руху полегшити становище селянства та промислових робітників, зробити соціальні відносини більш вільними входили у *фундаментальне протиріччя* з існуючою диктаторською моделлю влади. На шляху успішного здійснення необхідних перетворень були стагнація, бюрократизм, корупція та свавілля місцевих влад.

До другого типу інституцій ми відносимо партійні, радянські й карально-репресивні структури, що організовували та реалізовували на Кримському півострові політику «військово-революційної диктатури». Маються на увазі регіональні комітети РКП (б), військово-революційні комітети, частково Ради, органи ВНК, ЧОП, Червоної Армії, міліції та більшовицької юстиції, установи Радянської Соціалістичної Республіки

Тавриди, Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, Кримської АРСР. При цьому перші дві з трьох згаданих Республік, проіснувавши недовго, по суті виконували для центрального більшовицького керівництва буферну роль в умовах широкої боротьби фронтів Громадянської війни. Але на відміну від першого досвіду більшовизації Кримського півострова в 1918 році, при створенні КРСР В. Леніним та його оточенням були враховані деякі помилки. Зокрема, значно більше уваги стало приділятися національному питанню, що знайшло прояв у формуванні керівних органів влади, а також в активізації партійної роботи серед національних меншин. Окремі позитивні кроки влада зробила і в напрямку освіти та культури. Виняткове місце в процесах державного будівництва в Криму займає період з кінця 1920-го до 1922-го року. У цей час на півострові встановлюється режим військово-революційної диктатури, що, на відміну від Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди та Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, набуває ознак завершеної системи. Від початку ця модель влади не припускала ніякої реальної альтернативи курсу, який послідовно впроваджувався керівництвом РКП (б) в політичній, економічній, соціокультурній сферах. Тому цілком логічно, що саме на партійні структури покладалося завдання контролювати процес третьої за рахунком більшовизації Криму «від верху до низу», тому й сама більшовицька партійна мережа повинна була мати тотальний всепроникний характер, що наочно засвідчено інструкцією з організації повітових комітетів партії та низкою інших архівних документів. Партійні організації Криму наприкінці 1920 та протягом більшої половини 1921 року проводили свою політику через систему ревкомів, на вершині якої знаходився Кримський революційний комітет. Поряд з організацією відновлення економіки, основними завданнями цього керівного органу були «встановлення революційного порядку» та, відповідно, боротьба з

проявами контрреволюції. При цьому ми можемо виділити наступні управлінські ланки у системі ревкомів: Кримський революційний комітет, регіональні, сільські ревкоми. На наше переконання, ключову роль на місцях мали відіграти саме регіональні ревкоми: Сімферопольський, Бахчисарайський, Севастопольський, Євпаторійський, Феодосійський, Керченський, Ялтинський, Алуштинський, Карасубазарський, Джанкойський. В роботі ревкомів мали місце як негативні чинники – класовий підхід до організації соціально-економічного життя, утиск заможних верств, так і позитивні, серед яких вкажемо на всебічний облік наявної ресурсної бази, спроби встановлення твердих цін на ринку та подолання спекуляції, поступове покращення криміногенної ситуації, надання матеріальної допомоги (хоча і недостатньої в умовах глибокої кризи) найбільш вразливим верствам кримського населення, створення необхідних умов для реалізації заходів нової економічної політики. Партійні комітети та ревкоми спиралися у своїй діяльності на систему військових та репресивних органів, серед яких слід вказати на органи ВНК, ЧОП, КРСМ, РСЧА, революційні трибунали тощо. Саме система репресивних структур впроваджувала політику масового терору наприкінці 1920 – 1921 роках, який можна визначити як важливу складову більшовицької диктатури. З нашої точки зору, значною мірою саме в Криму відмобілізувався маховик політичних репресій, що на кілька наступних десятиліть стане важливим інструментом більшовицького режиму в керуванні величезною країною.

Значним кроком у загальній структурній еволюції системи державного управління Кримського півострову стало створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки та постійно діючих органів влади, які прийшли на зміну системі ревкомів. При цьому варто зазначити, що державно-правове конституювання кримського політичного

простору в розглянутий нами період у цілому було завершено після утворення «нової імперії» – СРСР 30 грудня 1922 року, завершеної логіки в цілому набула й адміністративно-управлінська вертикаль, вершиною якої стали центральні керівні органи нового державного утворення. Більшовицька модель Радянської влади продемонструвала значно більший рівень узгодженості у діяльності державних установ та самоорганізації системи, включаючи механізми контролю, ніж антибільшовицькі політичні режими. Цей чинник можна вважати *ключовою* причиною поразки останніх.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Архівний документ (переклад з російської мови наш – А.І.)

Послання пастві Таврійській Архієпископа Таврійського та
Сімферопольського Дмитра (Абашидзе)

«Все для порятунку Батьківщини.»

Послання пастві Таврійській.

В ім'я Отця і Сина і Св. Духа.

У ці гарячі дні суспільного нашого життя, коли Батьківщина наша, продовжуючи завзяту боротьбу із зовнішніми сильними своїми ворогами, приступила до нового державного будівництва, на мене випадає священний жереб звернутися до тебе, моя улюблена, Богом дана мені Таврійська паства, із закликом: усім жертвувати для порятунку Батьківщини, усе направляти **до порятунку Її, усе робити для світлого і радісного життя Її.**

Вчинилося. Той, без волі Якого і волос не падає з голови нашої, поклав межу царювання колишнього государя. Незліченні згубні безладдя, допущені колишнім урядом, що зловживав владою, вкрай несумлінно робив своє служіння, постійно і мистецьки вводив усіх в оману, спричинили за собою державну розруху, розлад у всіх наших справах.

Нинішня кровопролитна велика вітчизняна війна ясно, з очевидністю для всіх, показала, що країна наша і Російський народ стоять на краю прірви, котра жадібно розкрила пасть свою для поглинання нашої Батьківщини. Створилася ця жахлива безодня, і верховна влада повернулася до Російського народу, великого і простором землі своєї, чисельністю і духом, влаштовувати на нових основах своє державне життя. Вчинилася воля Бога про нову долю Батьківщини нашої. "Хто протистане волі Його? " (Рімл. 9, 19).

"Мною царі царюють", – говорить Господь (Притч. 8, 15), "Цар народів", "Бог живий і Цар вічний" (Іерем. 10, 7, 10) через древнього вінценосного мудреця, і Цей Єдиний "змінює часи і літа", поставляє і скидає царів (Дан. 2, 21). Нині Промислитель надав нас самим собі. Нині Сам Цар Небесний зайняв Престол Російського Царства, щоб Він Єдиний Усесильний був вірним помічником нашим у великій скорботі, що постигла нас, у нещастях, нагнаних на нас колишніми керівниками державного життя нашого.

Воістину важке лихоліття настало для Російської землі. Батьківщина наша терпить нині труди та хвороби народження.

Дні наші, що радують нас світлою і мирною майбутністю Російської землі, нині майже в усьому нагадують нам древнє велике потрясіння, що осягло нашу Батьківщину триста років тому, коли сусідній народ напав на землю Російську, полонив села і міста її, захопив столицю Царства і готувався стерти з обличчя землі саме російське ім'я. Подібно до того і тепер зовнішні вороги оточили нас, ведуть з нами боротьбу не на життя, а на смерть, усіляко домагаються зломити міцність нашу, заволодіти нами, захопити землю нашу, позбавити нас царственої волі і зробити нас своїми рабами, дорівняти нас до скотів безглуздох.

Але як ні завзятий, як ні хитрий і митецький ворог наш, а все-таки без малого трирічна боротьба послабила і розхитала його, надломила сили його, і потрібно з нашої сторони недовге ще зусилля, щоб, Богу допомагаючи, взяти верх над ним, вигнати його поза наші межі, обеззброїти його і, таким чином, вцарити приємний Христу Богу мир і на нашій землі, і у всіх християнських країнах, котрі залучені до боротьби із зовнішнім ворогом нашим. Для цього бажаного успіху, без якого марна, немислима надія наша на світле і велике майбутнє Батьківщини нашої, що так природно і не примарно радує нас нині, для

вірною виконання обов'язку нашого перед страждальною країною нашою в даний час потрібно від усіх нас, малого і великого, старого і молодого, дружно, одностайно і самовіддано взятися за боротьбу з ворогом нашим і не складати зброї нашої до переможного кінця. Щастя Російського народу довірено Богом нам – синам Російської Вітчизни, щастя це в руках наших. Як солодко і разом страшно усвідомлювати це!

Господь, безсторонній Судія, зажадає від нас відповіді, що ми зробили для збереження і збільшення довіреного нам надбання. Він – Цар Небесний дав нам усе для звеличення нашої Батьківщини: і волю, і силу, і багатство землі. Ніщо нас не врятує, якщо ми нині не об'єднаємося, не будемо діяти як єдина істота, подібно до Триєдиного Бога. Ми всі нині повинні забути всі звади, розбрати, сварки, суперечки і непорозуміння, що існували колись між нами, і, пам'ятаючи заповідь Христа Бога про нашу єдність, завіт Його великого Апостола про збереження рятівного єднання, про не поділ, про не говоріння: "я Павлов", "я Аполосов", "я Кіфін" (1 Кор. 1, 10-12), бути синами єдиної Батьківщини, захищати її, не шкодуючи свого життя, і у всім ретельно і сумлінно, не за страх, а за совість, без ремства і лицемірства підкоритися новому Нашому Урядові. Це рятівна покора, котру вимагає від нас Слово Боже, яке каже нам, що існуючі влади від Бога встановлені, і в якому Сам Бог сповіщає: "Мною володарі узаконюють правду" (Рімл. 13, 1; Притч. 8, 15), – повинна насамперед виявлятися в збереженні усіма нами тиші і порядку, у мирному виконанні кожним з нас обов'язків, суспільних і приватних, що полягають на ньому. Кожний з нас має діяти, як учить і благає нас про це Сам Христов Апостол, гідно звання, в яке ми покликані (Еф. 4, 1), і ретельно намагатися того, щоб жити тихо, робити свою справу, працюючи своїми власними руками (1 Сол. 4, 11).

Так проводити життя своє ми – християни, зобов'язані повсякчас, але нині, при тій страшній небезпеці, що загрожує нашій Батьківщині з боку

наших зовнішніх ворогів, ми повинні напружити свої сили, повинні прикласти до справи усе своє розуміння, і постійну роботу свою ми повинні подвоїти і потроїти, щоб прийти на допомогу нашим братам, героям-воїнам, які захищають землю Російську, наше майно і саме життя наше від зухвалих ворогів, що кинулися на нас подібно диким звірам, готовим розтерзати нас усіх, випити нашу кров і насолодитися нашими стражданнями. Доблесна армія наша всіляко відстоює нас, не шкодуючи ні сили, ні здоров'я, ні життя свого. Скільки з цих славних героїв встигли лягти кістьми своїми вдалині від Батьківщини, на чужій невідомій землі; скільки з них залишилися каліками на все життя, скільки повернеться до нас тими, хто перетворився з квітучих юнаків на передчасно зігнутих, покритих зморшками старців! Ця доблесна Армія продовжує бити ворога і, безсумнівно, зуміє добити його, якщо ми з вами, що залишилися вдома, не виявимо чорної невдячності стосовно наших захисників-воїнів. Армія, що бореться, має потребу в їжі, вимагає для себе величезної кількості хліба. Самої армії ніде дістати їжі.

Ми зобов'язані харчувати її, це наш священний борг. Для найкращого, щонайкорисного виконання цього нашого обов'язку ми повинні скласти одне ціле з Діючою Армією, повинні утворити один безупинний ланцюг від поля брані до наших мирних осель, у нас повинні бути невичерпні запаси їжі і спорядження для нашої армії, ми для неї повинні бути як би обозом, що доставляє їй усе потрібне. Ми зобов'язані по першому ж заклику нашого Народного Уряду розкрити наші комори, зерноскховища і звозити хліб для армії, залишивши для своїх родин лише ту кількість, яка знадобиться нам до нового врожаю, відкинувши лукаві вигадання і побоювання за майбутній врожай та страх очутитися без хліба. "Не пецитесь убо, – каже Господь, – на утрей, утренній бо собою печеться: довліє дневі злоба його" (Мф. VI, 34). Тепер у нас виняткова турбота

постачити армію хлібом і, виходить, на це повинна бути спрямована вся наша увага. Як ні хоробра наша армія, а без хліба не може існувати, голодними не можуть боротися наші захисники, і через наше недбальство чи зволікання Батьківщина наша може позбавитися перемоги над ворогом, що рівносильно загибелі Російського Народу. Не повинна зупиняти нас у питанні своєчасного і невпинного доставляння хліба в потрібній для армії кількості невідомість майбутнього врожаю. Сам Господь, за словом Пророка, дасть "дощ у міру і буде ніспосилати вам дощ, дощ ранній і пізній, як колись. І наповняться гумна хлібом" (Іоїл. 2, 23-24). Ніякі міркування та підстави, ніхто і ніщо не зможуть виправдати нас перед Батьківщиною, якщо цілком не приймемо на себе доставляння хліба і всіх необхідних для армії припасів.

Навіть у думках не можна допустити, щоб хто-небудь насмілився не відгукнутися на цей заклик, **на заклик Уряду вивозити хліб, негайно потрібно доставити**; найменше уповільнення може повести до того, що візьмуть верх над нами наші вороги-германці, прийдуть і заберуть голими руками і нас, і наше надбання. Замість байдужості та нерозуміння моменту нехай роздасться серед нас і усередині наших сердець рятівний заклик великого Нижегородського громадянина Козьми Мініна Сухорука, заклик, що врятував у перше наше лихоліття Батьківщину нашу від загибелі.

"Двори свої продамо!", – волав колись Козьма Мінін, – "Дружин та дітей закладемо". Не буде потрібно від нас нині подібна велика жертва. Новий Уряд охоче і дуже щедро платить за все, що доставляється, від нас потрібна готовність вивозити все наявне в нас і аж ніяк не таврувати себе соромом, не ховати хліба й інших харчів під мнимими і лукавими приводами. Добровільно, для порятунку Батьківщини, віддавши армії всі наші запаси, ми зобов'язані зорати і засіяти якнайбільше землі, щоб було

чим харчувати і себе, і тих, хто не має землі, чи зайнятий іншою будь-якою справою. Нині нікому не можна залишатися ні задовільним, ані теплохладним, усі зобов'язані віддати і себе, і свою працю, і плоди її на порятунок Батьківщини. І так, улюблені, працювати і жертвувати собою і своїм майном для рятування рідного свого Російського народу від загибелі, від смерті, для перемоги над лютим ворогом і запровадження святого миру і любові, цих стихійних властивостей ніжної російської християнської душі, призиває нас Отець Небесний, Який для порятунку нашого не пощадив Сина Свого та віддав Його на розп'яття та смерть. Знає кожний з нас, що одними силами людськими ми не в змозі досягти цього, якщо не буде з нами Господа, якщо Він не заступиться і не допоможе нам; тому звернемося до Нього, Всемилосердного Отця нашого, з Його ж словами, переданими нам Святим Пророком: "Роздирайте серця ваші і зверніться до Господа Бога вашого; тому що Він благ і милосерд, довготерпеливий і багатомилостивий, і шкодує про нещастя. Нехай плачуть священики, служителі Господні, і говорять: пощади Господи, народ Твій, не віддай спадщини Твоїї на наругу, щоб не знущалися з нього народи" (Іоїл. 2, 13, 17).

Згадавши зі Слова Божого про порівняння Церкви Христової з живим організмом, з окремою людиною, я на закінчення звертаюся до вас, улюблені, з пастирським о Господі благанням: Нехай усіма нами розпоряджається нинішній тимчасовий Уряд; Пастирі Церкви нехай учать нас зберігати великий скарб наш – Святу Віру Православну і посильно жити по її завітах; судді і правителі нехай судять і правлять по-Божому, милостиво і справедливо за Законом; воїни нехай безумовно у всьому підкоряються воєначальникам своїм, визнаним і знову поставленим над ними нинішнім Урядом, оберігаючи їх як зіницю ока, не забуваючи, що без вождів немає воїнства; купці нехай сумлінно торгують, не дратуючи братів

своїх погонею за зайвими надмірними прибутками; хлібороби нехай всеретельно обробляють Богом дану їм землю; учні нехай процвітають у премудрості і віці, і в любові в Бога і людей; матері і дружини нехай піклуються про свої родини, зберігаючи вірність чоловікам своїм і в страху Божому виховуючи чад своїх; старці і стариці нехай будуть прикладом доброго християнського життя для молодих; усі разом будемо молитися, працювати і трудитися і цілком покладемо своє сподівання на Господа Бога, від Кого і прийде нам допомога.

Благодать Господа нашого Ісуса Христа і любов Бога і Отця і спілкування Святого Духа з усіма вами. Амінь.

Дмитро, Архієпископ Таврійський та Сімферопольський.

1917 року 5 березня, м. Сімферополь».

ДААРК. – Ф. Р-1694. – Оп. 1. – Д. 31. – Л. 143-146.

Додаток Б.
Архівний документ
(мовою оригіналу)

БАНДЫ КРЫМА

за период времени с 1-го января по 1-е июля 1922 г.

№	АТАМАНЫ	Район деятельн.	Числен.	Вооруж.	Характер деятельн.	Примечание
1	Орлов	Старый Крым	50 ч.	2 пулем.	Политич.	Ликвидирована
2	Белял	Суук- Судак	40 „	винтов.	Уголовн.	Ликвидирована
3	Мамай Бекир	Карасубазар	30 „	винтов.	„	Ликвидирована
4	Зверев	Керчь	25 „	винтов.	„	Ликвидирована
5	Альберт	Карасубазар	24 „	1 пулем.	Политич.	Ликвидирована
6	Близняков	Карасубазар	15 „	винтов.	Уголовн.	Ликвидирована
7	Граф	Судак	15 „	1 пулем.	Политич.	Действующая
8	Шевченко	Султанск. лес	12 „	винтов.	„	Ликвидирована
9	Кусьябина	Джанкой	11 „	винтов.	Уголовн. „	Ликвидирована
10	Бортникова	Карасубазар	10 „	винтов.	„	Ликвидирована
11	Мамолкин	Старый Крым	22 „	2 пулем.	„	Ликвидирована
12	Бабков	Кары- Кардж.	8 „	винтов.	„	Ликвидирована
13	Погодина	Бешкутка	17 „	винтов.	„	Ликвидирована
14	Разянов	Алушта	6 „	винтов.	„	Ликвидирована
15	Петерсон	Ялта	20 „	1 пулем.	„	Ликвидирована
16	Выфраило	Биюк- Онлар	50 „	винтов.	„	Ликвидирована
17	Крицкий	Бешкутка	15 „	винтов.	„	Ликвидирована
18	Дуб	Байдары	10 „	винтов.	„	Ликвидирована
19	Рамазан	Карджи-	17 „	винтов.	„	Действующая

		Яйла				
20	Фролов	дер. Салы	6 „	винтов.	„	Действующая
21	Челибеев	Царицыно	17 „	винтов.	„	Ликвидирована
22	Логунов	Бахчисарай	60 „	2 пулем.	„	Ликвидирована
23	«Алеша»	Карджи- Яйла	40 „	2 пулем.	„	Действующая
24	Островский	Бурунч. Лес.	7 „	винтов.	„	Действующая
ИТОГО 527 ч. 11 пулем.						

Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Ф. 1. – Оп. 1. – Отчет о деятельности Крымского политического управления за первое полугодие 1922 г. – С. 26.

Додаток В.
Архівний документ
(мовою оригіналу)

Протоколи Сімферопольської міської НК (лютий 1921 року)

Протокол № 2

заседания Коллегии Симферопольской Городской Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности

«5» Февраля 1921 г.

Председательствует Тов. ВИХМАН

Секретарь Тов. СОРИН

Присутствовали с правом решающего голоса _____

С совещательным голосом Нач-к О.Р.Т.Ч. тов. Викторов, Уполномоч.

Т.г. Тихонов и Поляков.

№ № по порядку	СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
2	Дело № 196 ЛАВРУХИНА Алексея Степановича 42 л. обвин. в К.Р. /Доклад Уполн. 3 гр. 6 Т.Ч.К. т. Кузнецова./	Обвиняемого ЛАВРУХИНА Алексея Степановича 42 л., как бежавшего от Совет-Власти с белыми, активного участника в армии Врангеля, как быв. Инспектора поезда ген. Слащева – РАССТРЕЛЯТЬ. Личное имущество и отобранное при обыске – КОНФИСКОВАТЬ.
3	Дело № 197/60 МАСЛОВСКОГО Ивана Онуфриевича 30 л., обвин. в К-Р. /Докл. Уполн. 1 гр. О.Р.Т.Ч.К. т. Тупицына. /	Быв. капитана МАСЛОВСКОГО Ивана Онуфриевича 30 л., бежавшего от [Сов]-Власти, служившего в контрразведке, занимавшего ответственный пост Нач. огнесклада при Врангеле и коменданта поезда Врангеля – РАССТРЕЛЯТЬ. Все имущество и отобранное при обыске – КОНФИСКОВАТЬ.
6	Дело № 182/178 ХАЧАТРИАНЦА Арутюн	Обвиняемого ХАЧАТРИАНЦА Арутюн Александровича 18 л., как явного контрревол., занимавшего видное

	Александровича 18 л. обвин. в службе в контрразведке. /Доклад Матузенко/	положение при Врангеле, принимавшего активное участие в подавлении большевизма в Армении [далее разрыв страницы – А.И.] войсками Деникина – РАСС[ТРЕЛЯТЬ]
12	Дело № 8 ПУШИНА Анатолия Михайловича 46 л. обвин. в К-Р. /Докл. Донцова/	Обвин. ПУШИНА Анатолия Михайловича 46 л., как явного врага Сов-Власти, эвакуировавш. из Харькова с белыми в Крым и принимавшего участие в репрессиях к партийн. работникам, будучи Товарищ. Прокурора Симфер. Окружного Суда – РАССТРЕЛЯТЬ. Имущество по Гоголевской ул. Д № 53 – КОНФИСКОВАТЬ.
13	Дело № 14 МАРКОВА Бориса Васильевича 27 л., обвин. в к.-р. и ШЕСТОПАЛ Берты Яковлевны 24 л., обвин. в укрывательстве офицера. /То-же/	Ввиду того, что МАРКОВ Борис Васильевич 27 лет, - бывший Врангелевский офицер, скрыл от Соввласти свою прежнюю службу, благодаря чему проник на службу в Советский Территориальный полк и избежал революционной кары, [ПРИМЕНИТЬ] ВЫСШУЮ МЕРУ НАКАЗАНИЯ – РАССТРЕЛЯТЬ. Обвиняемую ШЕСТОПАЛ Берту Яковлевну 24 лет за укрывательство контрреволюционера заключить в концетрац. лагерь сроком на 5 пять лет. Отобранные при обыске вещи конфисковать.

Протокол № 4

заседания Симферопольской Городской Чрезвычайной Комиссии по
борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности
«9» Февраля 1921 г.

Председательствует тов. ВИХМАН

Секретарь тов. СОРИН

Присутствовали с правом решающего голоса тов. ЦЫРУЛЬ.

С совещательным голосом

№ № по порядку	СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
2	<p>Дело № 177 по обвинению генерала СМОЛЯНИНОВА-ВОРОНЦОВА Ивана Борисовича 35 лет, в контрреволюции /Докл. т. МАТУЗЕНКО/</p>	<p>Принимая во внимание, что бывший Начальник Скаутов «Всея Россия» при Врангеле, бывший штаб-старшиной при Гетмане, находившийся на службе в Политическом отделе при Штабе Главнокомандующего Всеми вооруженными силами Юга России Деникина, Генерал СМОЛЯНИНОВ Иван Борисович при Советской власти скрылся от учета, устроился под фамилией «ВОРОНЦОВ» во II-м Советском театре в качестве помощника режиссера, а потому приговорили его к РАССТРЕЛУ. Жену выслать на север, имущество конфисковать.</p>
7	<p>Дело № 123 по обвинению гр. ПАЦИНСКОГО Михаила Павловича 1/ в выдаче белогвардейцам подпольных денег в сумме одного миллиона /1000000/ рублей, 2/ в сохранении денег генерала ЛИТОТ-ЛИТОЦКОГО и полковника ЛУНАКОВА. /докл. т. ДОНЦОВА/</p>	<p>За выдачу генералу Деникину ОДНОГО МИЛЛИОНА /1000000/ рублей и за сохранение белогвардейских денег, принадлежащих ген. Литот-Литоцкому и полковнику Лунакову чиновника почтово-телеграфной конторы ПАЦИНСКОГО Михаила Павловича – РАССТРЕЛЯТЬ, имущество конфисковать.</p>

Протокол № 5

Заседания Коллегии Симферопольской Городской Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности

«14» Февраля 1921 г.

Председательствует тов. ВИХМАН

Секретарь тов. СОРИН

Присутствовали с правом решающего голоса тов. ЦЫРУЛЬ.

С совещательным голосом _____

№ № по порядку	СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
7	Дело № 40 ДМИТРИЕВА Виктора Дмитриевича 23 л., ДМИТРИЕВОЙ Ольги Антоновны 21 г., ШЕВЕРОВОЙ Марии Васильевны 18 л., обвиняемых в К.-Р. и ПЕТРОВА Даниила Федоровича 2[7] л. в укрывательстве вышеуказанных /докл. т. МАТУЗЕНКО/	Бывш. штабс-капитана ДМИТРИЕВА Виктора Дмитриевича 33 л. И-ка госуударствен. стражи гор. Мариуполя, скрывшего от Советской власти свою прежнюю службу, за активную борьбу против рабочих и крестьян в рядах Врангеля – РАССТРЕЛЯТЬ; Имущество конфисковать. Арестованную ДМИТРИЕВУ Ольгу Антоновну 21 г., как непричастную к делу из под ареста ОСВОБОДИТЬ; ШЕВЕРОВУ Марию Васильевну 18 л., принимавшую активное участие в борьбе с Советской властью в рядах Врангеля в качестве сестры милосердия и сознательно скрывшую свою специальность от Советской власти – ЗАКЛЮЧИТЬ в КОНЦЛАГЕРЬ сроком на 5 лет. Дело о ПЕТРОВЕ выделить, приобщив к делу ПЕТРОВА, находящемуся в производстве С.П.Д.
14	Дело № 243 гр. БАЗИЛЕВСКОГО Бориса Андреевича 27 л., обвиняемого в К.-Р.- /док. т. ЮРЕНЕВА/	Быв-го [неразб.] почетн. гражд. БАЗИЛЕВСКОГО Бориса Андреевича, 27 л., как ярого контрреволюционера, поступившего добровольно в армию Деникина для активной борьбы с Советской властью и быв. командира

		бронепоезда Врангеля–РАССТРЕЛЯТЬ. Все отобранное и личное имущество конфисковать.
22.	Дело № 249 гр. ЖУКА Владимира Ивановича 28 л., обвиняемого в К.-Р. /док. т. ПЕТЕРСОНА/	Принимая во внимание, что гр. ЖУК в течении 2-х лет непрерывно принимал активное участие в борьбе против Кр. Армии в качестве офицера Деникинской армии и Капитана Врангел. Армии и, что он является сознательным контрреволюционером – РАССТРЕЛЯТЬ.

Протокол № 6

Заседания Коллегии Симферопольской Городской Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности

«21» Февраля 1921 г.

Председательствует тов. ВИХМАН

Секретарь тов. СОРИН

Присутствовали с правом решающего голоса тов. ЦЫРУЛЬ

С совещательным голосом _____

№ № по порядку	СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
1.	Дело 272 по обвинению гр. гр. БОГДАНОВА Алексея Ивановича 19 лет, ВОЛКОВА Федора Федоровича 25 л. в К.-Р. /док. т. ЮРЕНЕВА/	Принимая во внимание, что факт добровольной службы обвиняемого БОГДАНОВА и ВОЛКОВА на бронепоезде Врангеля «Офицер» и «Дмитрий Донской» доказан, что обвиняемые сознательно принимали участие в борьбе с Советской властью – БОГДАНОВА и ВОЛКОВА – РАССТРЕЛЯТЬ. Имущество конфисковать.
2.	Дело № 271 гр. СТРЕЛЬНИКОВА Константина Феоктистовича 34 г. по обвинению в К.-Р.	Эвакуировавшегося от Советской власти с белыми в Крым гр. СТРЕЛЬНИКОВА Константина Феоктистовича, служившего в армии Врангеля в чине подпоручика, скрывшего от Советской власти свое прежнее звание, желая избежать

	/то же/	правосудия. – РАССТРЕЛЯТЬ. Имущество конфисковать.
3.	Дело № 270 гр. ФИЛЛИПОВОЙ Александры Николаевны 22 л., обвиняемой в К.-Р. /то же/	Ввиду недоказанности службы ФИЛЛИПОВОЙ в контрразведке, но приняв во внимание, что обвиняемая во всяком случае является подозрительной личностью, что изоляция её из пролетарской среды является необходимой гр. ФИЛЛИПОВУ заключить в концлагерь на 5 л., имущество конфисковать.
42.	Дело № 263 гр. САМОЙЛОВА Григория Александровича 18 л. и САМОЙЛОВА Александра Степановича 47 л. – по обвинению в службе Пом. Приставом при белых. д.т. СТРЕЛЬНИКОВА.	гр. САМОЙЛОВА Александра как прислужника старого режима служившего надзирателем в Полиции г. Харькова и Пом. Пристав г. Курска, а также в государственной страже при Врангеле в г. Симферополе – РАССТРЕЛЯТЬ. Имущество конфисковать. Подписку о не выезде гр. САМОЙЛОВА Григория Алек. аннулировать.
51.	Дело № 13 гр. гр. СТЕПАНОВА Каспара Осиповича 65 л., СТЕПАНОВА Вагема Осиповича 67 л. док. ПОКРОВСКОГО.	Братьев СТЕПАНОВЫХ Каспара и Вагема, быв. крупных помещиков, владельцев имений, фруктовых садов и магазинов, ярых противников Советской власти, эксплуатировавших рабочий класс в своих личных выгодах, за сокрытие ценностей и за участие в Комитете Добровольческой армии во время похода на Москву – РАССТРЕЛЯТЬ. Все отобранное по кв. № 168 и 17 и по прих. орд. №№ 71, 82, 77, 78, 83, 30, 47 и 132 – конфисковать.

Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Ф. 1. – Оп. 1. – Копии Протоколов Коллегий Симферопольской городской и Крымской (малой и большой) чрезвычайной комиссии за 1921 год. – Л. 3-21.

Додаток Д.
Архівний документ
(мовою оригіналу)

Таблиця, що характеризує розподіл особового складу Кримського політичного управління відразу після реорганізації Кримської надзвичайної комісії:

Наименование и местонахождение органа	По штату	По списку	Партийность		Образов.			Национальность							Процентное отношение ком. к беспартийным	
			Коммун.	Беспарт.	Высшее	Среднее	Низшее	Русских	Украин.	Евреев	Румын	Латыш	Немцев	Татар		Прочих
К.П.У. Симфер.	983	342	123	219	13	89	240	210	9	89	-	8	4	2	20	36 : 64
Окр. От. Севаст.	270	214	69	145	4	69	141	174	-	26	-	-	1	1	12	32 : 68
П.О.О. Ялты	133	122	24	98	3	31	88	104	-	7	1	1	-	-	9	20 : 80
’ Керчи	133	131	48	83	2	32	97	108	1	18	-	-	-	1	6	37 : 63
” Феодос.	103	95	17	78	-	9	86	81	-	8	-	-	-	1	5	18 : 82
’Евпатор.	133	134	28	106	1	15	117	78	29	17	-	-	-	1	8	20 : 80
ВСЕГО	1355	1038	309	729	23	245	769	747	39	165	1	9	5	6	60	29 : 71

Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Ф. 1. – Оп. 1. – Отчет о деятельности Крымского политического управления за первое полугодие 1922 г. – С. 14-16.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

1. Архивное уголовное дело в отношении 1. Зверева Александра Михайловича и 2. Сердобольского Евгения Ивановича (17.04.1923 – 19.08.1923) // Галузевий державний архів СБУ, м. Київ. – Ф. 75913 фп. – Оп. 1. – Спр. № 07784. – 143 арк.
2. Виписки із протоколів засідань колегії Харківської губернської надзвичайної комісії та списки членів РКП та КПУ, НДК, які притягувались до відповідальності ревтрибуналами Харківського військового округу, та ін. (31.01.1921–10.12.1921) // ЦДАВО України. – Ф. 3361 (Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинством за посадою). – Оп. 1. – Спр. 8. – 45 арк.
3. Временное положение об управлении почтово-телеграфными и телефонными частями в местностях, находящихся под управлением главнокомандующего вооруженными силами юга России. Почтово-телеграфный журнал отдела почт и телеграфов. Положение о комендантах телеграфных узлов // ДААРК. – Ф. Р-2200 (Почтово-телеграфная часть Управления начальника военных сообщений при Главнокомандующем вооруженными силами Юга России). – Оп. 1. – Спр. 5. – 35 арк.
4. Выписка из протоколов заседаний президиума Крымского областного комитета РКП (б). Приказы коменданта города Симферополя. Телеграммы и переписка с отделами о снабжении продовольствием,

- топливом и фуражем, о сборе продналога, борьбе с бандитизмом, административно-хозяйственным вопросам (22.06.1921–01.12.1921) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 3. – Спр. 72. – 258 арк.
5. Выписки из газеты «Правда» из документов разных архивов о событиях и положении дел в Крыму (29.01.1919 – 08.12.1919) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 4. – 50 арк.
 6. Выписки из журнала военных действий и таблицы срочных донесений частей особого назначения Крыма (01.01.1924–16.06.1924) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 663. – 86 арк.
 7. Выписки из протоколов заседаний коллегий по рассмотрению дел на лиц, служивших в Белой армии, обвиняемых в спекуляции и других преступлениях (09.03.1921–04.04.1921) // ДААРК. – Ф. Р-1881 (Симферопольская городская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и преступлениями по должности). – Оп. 1. – Спр. 1. – 27 арк.
 8. Годовой отчет Крымской ЧК за 1921 год // Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Ф. 1. – Оп. 1. – 155 стовп.
 9. Дело Канцелярии Министра Внутренних Дел Крымского Краевого Правительства (29.09.1918 – 16.10.1918) // ДААРК. – Ф. Р-999 (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства). – Оп. 1. – Спр. 53. – 15 арк.
 10. Дело об аресте исполкомом флотского полуэкипажа офицеров Грубера, Гестеско и др. (5.06.1917 – 21.08.1917) // Державний архів міста Севастополя. – Ф. Р-266 (Севастопольский Совет военных и рабочих депутатов. Г. Севастополь). – Оп. 1. – Спр. 46. – 32 арк.

11. Дело об организации полевых дружин (2.07.1917 – 4.07.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 60. – 5 арк.
12. Дело о взрыве бронепоезда № 6009 на ст. Симферополь. Обвиняются Фесенко Т.П. и Соловьев Г.Г. (03.07.1920 – 16.10.1920) // ДААРК. – Ф. Р-2168 (Военно-морской следователь VI участка Севастопольского военно-морского суда, гор. Симферополь). – Оп. 1. – Спр. 1. – 62 арк.
13. Дело отдела почт и телеграфов при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России г. Симферополь с журналами Особого Совещания при Главнокомандующем вооруженными силами Юга России (копии) (01.11.1919 – 18.11.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2200 (Почтово-телеграфная часть Управления начальника военных сообщений при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России). – Оп. 1. – Спр. 4. – 14 арк.
14. Дело Отдела Торговли Управления снабжения Главнокомандующего всеми вооруженными силами юга России. Доклады, инструкции и приказы о торговле и ценах на товары. Список чинов Министерства торговли (07.01.1920 – 06.10.1920) // ДААРК. – Ф. Р-1765 (Уполномоченный управления торговли и промышленности при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России). – Оп. 2. – Спр. 9. – 135 арк.
15. Дело Полевого штаба Особого отдела 6 армии и Крыма № 163 об офицерах: Фокине, Маденове, Власенко, Копаневе, Яшлавском, Овчаренко, Михайлове и Скорохове, обвиняемых в службе у белых (24.11.1920 – 24.11.1920) // Архів Головного Управління СБУ в Криму. – 10 арк.
16. Дело по обвинению баталеров Шиленко, Дергача и др. в дезертирстве (12.05.1917 – 16.06.1917) // Державний архів міста Севастополя. – Ф. Р-

- 266 (Севастопольский Совет военных и рабочих депутатов. Г. Севастополь). – Оп. 1. – Спр. 40. – 8 арк.
17. Дело по обвинению гр-ки Барыбиной в оскорблении капитана 2 ранга Берендса (5.04.1917 – 18.07.1917) // Державний архів міста Севастополя. – Ф. Р-266 (Севастопольский Совет военных и рабочих депутатов. Г. Севастополь). – Оп. 1. – Спр. 32. – 13 арк.
18. Дело по обвинению Долженко Василия Григорьевича в убийстве 9 казаков (11.10.1919 – 09.07.1920) // ДААРК. – Ф. Р-1104 (Таврическая губернская судебно-следственная комиссия при штабе Главнокомандующего вооруженными силами на юге России). – Оп. 1. – Спр. 2. – 41 арк.
19. Дело по обвинению Емельянцева И.Т. в убийстве офицеров (23.05.1919 – 11.02.1920) // ДААРК. – Ф. Р-1104 (Таврическая губернская судебно-следственная комиссия при штабе Главнокомандующего вооруженными силами на юге России). – Оп. 1. – Спр. 3. – 66 арк.
20. Дело по обвинению лейтенанта Колюбакина в избиении матроса Николаева (7.04.1917 – 23.07.1917) // Державний архів міста Севастополя. – Ф. Р-266 (Севастопольский Совет военных и рабочих депутатов. Г. Севастополь). – Оп. 1. – Спр. 35. – 4 арк.
21. Дело по обвинению полковника Кондратовича в выступлении перед солдатами против правительства Керенского (15.03.1917 – 20.08.1917) // Державний архів міста Севастополя. – Ф. Р-266 (Севастопольский Совет военных и рабочих депутатов. Г. Севастополь). – Оп. 1. – Спр. 34. – 49 арк.
22. Дело с циркулярами и другими разъяснениями начальника округа, подлежащими руководству (01.01.1919 – 26.12.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2200 (Почтово-телеграфная часть Управления начальника военных

- сообщений при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России). – Оп. 1. – Спр. 2 а. – 114 арк.
23. Дознание о поселянине дер. Партенит Мустафе Амзане, обвиняемом в содействии советской власти (29.09.1920 – 20.10.1920) // ДААРК. – Ф. Р-2163 (Ялтинский наблюдательный пункт Особого отдела штаба главнокомандующего вооруженными силами на юге России). – Оп. 1. – Спр. 1. – 36 арк.
24. Дознание по обвинению Ильи Васильева Хабибулина (15.05.1920 – 24.06.1920) // ДААРК. – Ф. Р-1206 (Начальник Керчь-Еникальского Наблюдательного пункта при Главнокомандующем вооруженными силами на Юге России). – Оп. 1. – Спр. 1. – 78 арк.
25. Доклад о враждебных отношениях населения деревни Коуш и др. к чинам местной стражи Бахчисарайского лесничества и переписка по этому вопросу (23.03.1917 – 22.06.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 16. – 14 арк.
26. Доклад о деятельности ЧОН Крымской АССР за период с 1-го марта 1923 года по 1-е марта 1924 года // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 2. – Спр. 71а. – 12 арк.
27. Доклад о работе Крымской Чрезвычайной Комиссии за время с 1 января по 1 февраля 1922 года // Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Ф. 1. – Оп. 1. – 33 арк.
28. Доклады, отчеты, политсводки экспедиционных отрядов Особармии 4, КрымЧК по борьбе с бандитизмом (13.01.1921–25.10.1921) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 69. – 130 арк.
29. Доклады, сводки и переписка о Совете ЧОН (02.01.1924–16.06.1924) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 667. – 195 арк.

30. Донесение начальника Керченского отряда Особого Отдела при штабе Главнокомандующего Черноморским флотом от 16 сентября 1920 г. № 483 о 47 участниках заговора матросов канонерской лодки «Грозный» (06.09.1920 – 19.09.1920) // ДААРК. – Ф. Р-1104 (Таврическая губернская судебно-следственная комиссия при штабе Главнокомандующего вооруженными силами на юге России). – Оп. 2. – Спр. 17. – 2 арк.
31. Доносы офицеров о большевиках. Протоколы дознаний (1920) // ДААРК. – Ф. Р-2166 (Джанкойский наблюдательный пункт № 1 Особого отдела штаба Главнокомандующего вооруженными силами на юге России). – Оп. 1. – Спр. 2. – 46 арк.
32. Доповідна начальника таємно-оперативного управління та начальника особливого відділу ВУНДК про положення на Україні (липень 1921) // ЦДАВО України. – Ф. 3361 (Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинством за посадою). – Оп. 1. – Спр. 10. – 14 арк.
33. Журналы, выписки из журналов и сообщения о военных действиях частей особого назначения Крыма (03.01.1923–12.12.1923) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 507. – 159 арк.
34. Журналы заседаний Симферопольского городского общественного комитета (06.03.1917 – 29.07.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1168 (Симферопольский городской общественный комитет). – Оп. 1. – Спр. 4. – 109 арк.
35. Информации, отчеты отдела об обследовании деятельности уездных партийных комитетов. Отчеты о работе советских учреждений (24.11.1920 – 31.12.1920) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 34. – 37 арк.

36. Информационные сводки и отчеты о деятельности управления и отделов Народного комиссариата внутренних дел и мест заключения (14.07.1923–05.01.1924) // ДААРК. – Ф. Р-702 (Помощник прокурора республики по наблюдению за органами Крымского политического управления и местами заключения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 8. – 25 арк.
37. Информационные сводки о работе обкома партии и Крымревкома (30.10.1920 – 30.12.1920) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 33. – 37 арк.
38. История частей особого назначения Крыма (25.10.1922–26.10.1922) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 229. – 4 арк.
39. Копии декретов, постановлений и циркуляры ВЦИК, СНК РСФСР и СТО. Выписка из протокола заседания пленума Крымревкома от 26 мая 1921 года об организации областного комитета по перевозкам. Протоколы заседания заведующих подотделами отдела соцобеспечения от 31 мая 1921 года. Копии приказов главного инспектора военно-учебных заведений Крыма. Докладные записки отделов об улучшении внешней торговли, работе госиздата, санитарном состоянии городов, распределении реквизированного у буржуазии имущества. Телеграммы и переписка с уполномоченным СТО, командующим войсками Украины и Крыма, особоуполномоченным Центрэвака, Центрсоюзом и другими учреждениями о мероприятиях по улучшению рыбных промыслов и производства консервных фабрик, охране соляных промыслов, торговле и порядке вывоза соли из Крыма, борьбе с бандитизмом, материальной помощи Севастопольской биологической станции, перевозке в Москву архивов белых контрразведок, снабжении топливом и продовольствием, правилах перевозки продовольственных грузов по железным дорогам

- (05.03.1921–30.06.1921) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 3. – Спр. 65. – 876 арк.
40. Копии постановлений Таврической губернской земской управы по Управлению губернским и земским хозяйством и протоколы заседания съезда представителей уездных земских управ и городских голов Крыма. Сведения о приходе и расходе сумм по содержанию губернской больницы (04.07.1919 – 13.02.1920) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 81. – 96 арк.
41. Копии Протоколов Коллегии Крымской Ч.К. 1921 год – 1922 год // Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Оп. 7. – 229 арк.
42. Копии Протоколов Коллегий Симферопольской городской и Крымской (малой и большой) Чрезвычайной Комиссии за 1921 год // Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Ф. 1. – Оп. 6. – 21 арк.
43. Копии циркуляров начальника Особого отдела штаба главнокомандующего (06.10.1920 – 12.10.1920) // ДААРК. – Ф. Р-2166 (Джанкойский наблюдательный пункт № 1 Особого отдела штаба Главнокомандующего вооруженными силами на юге России). – Оп. 1. – Спр. 1. – 39 арк.
44. Копия постановления Крымревкома и Реввоенсовета Южного фронта об учете трофейного имущества, переданного по телеграфу 22 ноября 1920 года. Доклад губвоенкома о возможности организации и размещении военных курсов в Крыму. Телеграммы Наркомпрода, командующего Южным фронтом, начальника оперативного отдела ВЧК, уездных и городских ревкомов о формировании заградительных отрядов для борьбы с контрреволюционными выступлениями, о розыске и доставке в Москву архива белых, вывезенного из Одессы, о снабжении топливом, продовольствием, фуражом, борьбе с бандитизмом, дезертирством и тунеядством, об охране имущества и

- сотрудников метеорологической станции. Выписки из журналов Симферопольской местной радиостанции. Правительственная телеграмма 16-й рабочей конференции профсоюзов В.И. Ленину (19.11.1921–30.12.1921) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 3. – Спр. 70. – 216 арк.
45. Копия приказа Деникина об открытии деятельности комитета скорой помощи чинам добровольческой армии. Прошения жен офицеров и чиновников об оказании им помощи. Удостоверение поручиков (23.10.1919 – 10.10.1920) // ДААРК. – Ф. Р-2235. – Оп. 1. – Д. 8. – 105 арк.
46. Копии приказов главнокомандующего вооруженными силами Юга России и циркуляры отдела почт и телеграфов по финансовым вопросам, расформировании эвакуированных учреждений и по др. (02.12.1919 – 21.05.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2200 (Почтово-телеграфная часть Управления начальника военных сообщений при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России). – Оп. 1. – Спр. 1. – 35 арк.
47. Материалы IX Крымской областной партийной конференции, протоколы и доклад мандатной комиссии (травень 1924) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 312. – 61 арк.
48. Материалы на осужденных и их родственников. (Заявления, прошения, дополнительные допросы и др.) (8.09.1917 – 23.03.1918) // Державний архів міста Севастополя. – Ф. Р-266 (Севастопольский Совет военных и рабочих депутатов. Г. Севастополь). – Оп. 1. – Спр. 31. – 59 арк.
49. Материалы о борьбе с татарским буржуазным национализмом и бандитизмом (25.08.1925–26.10.1925) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 382. – 233 арк.

50. Материалы о деятельности Крымской милиции (28.12.1920–03.11.1921) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 3. – Спр. 93. – 477 арк.
51. Обзор мусульманского движения по 1 октября 1920 г. литографическая копия доклада сенатора генерал-лейтенанта Климовича – командующему Добровольческой армией) (1920) // ДААРК. – Ф. Р-1104 (Таврическая губернская судебно-следственная комиссия при штабе Главнокомандующего вооруженными силами на юге России). – Оп. 2. – Спр. 19. – 4 арк.
52. Обращение главнокомандующего вооруженными силами юга России генерала Деникина к населению по земельному вопросу (о сохранении за собственниками их прав на землю) (03.07.1919 – 08.07.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 12. – 2 арк.
53. Объявления Крымского правительства, рассылаемые правительственным учреждениям и должностным лицам для опубликования, путем расклейки на видных местах (8.06.1918 – 21.09.1918) // ДААРК. – Ф. Р-999 (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства). – Оп. 1. – Спр. 40. – 49 арк.
54. Объявления Таврического Губернатора (16.06.1919 – 27.06.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 13. – 6 арк.
55. Объявления Таврического Губернатора населению губернии о финансовом и продовольственном положении губернии с категорическим требованием уплатить все недоимки по налогу. Переписка с Городскими думами и председателем Симферопольского окружного суда об организации гражданского самоуправления и

- местного суда (04.07.1919 – 04.08.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 73. – 145 арк.
56. Обязательные постановления Губернского комиссара и переписка о их издании. О запрещении проведения в городе Симферополе и пригородных местностях митингов, собраний и шествий, печатания воззваний и объявлений, вывоза на рынок продуктов и овощей и др. (24.07.1917 – 21.09.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 2. – 40 арк.
57. О государственном перевороте в России по почину Исполнительного комитета IV Государственной Думы (разная переписка) (1917 год) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 31. – 581 арк.
58. О государственном перевороте в России по почину Исполнительного комитета IV Государственной Думы. Часть III (9.03.1917 – 29.12.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 32. – 181 арк.
59. О прекращении изданных законов бывшим Украинским и Крымским Правительствами (20.06.1919 – 22.08.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 15. – 13 арк.
60. Оперативно-інформаційні зведення про боротьбу з бандитизмом на Україні (13.05.1921–22.08.1921) // ЦДАВО України. – Ф. 3361 (Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і злочинством за посадою). – Оп. 1. – Спр. 1. – 11 арк.
61. Оперразведсводки, оперприказы, расписание банд и контрреволюционных отрядов, весь материал о бандитизме и контрреволюционных выступлениях (04.01.1923–06.12.1923) // ДААРК.

- Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 2. – Спр. 91. – 18 арк.
62. Отчет о деятельности Крымского политического управления за первое полугодие 1922 г. // Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Ф. 1. – Оп. 1. – 66 с.
63. Отчет о деятельности Наркомюста и подведомственных ему органов за период с ноября 1920 по ноябрь 1925 года // ДААРК. – Ф. Р-1108 (Верховный суд Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 10. – 51 арк.
64. Отчеты, доклады о работе Главного суда Крыма, его выездной сессии в Севастополе, деятельности народных судов Евпаторийского района. Переписка с уполномоченным Наркомюста, ГПУ по следственным делам. Сведения о прекращенных уголовных делах (с фамилиями) (02.01.1924–30.12.1924) // ДААРК. – Ф. Р-1108 (Верховный суд Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 7. – 352 арк.
65. Отчеты помощника прокурора Крымской ССР по наблюдению за органами Государственного политического управления (01.01.1924–01.10.1924) // ДААРК. – Ф. Р-702 (Помощник прокурора республики по наблюдению за органами Крымского политического управления и местами заключения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 16. – 15 арк.
66. Переписка генерала Сулькевича с сенатором Никифоровым (10.10.1918 – 21.10.1918) // ДААРК. – Ф. Р-999 (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства). – Оп. 1. – Спр. 74. – 3 арк.
67. Переписка губернского комиссара о Петроградских событиях, выразившихся в восстании народных масс против Временного правительства (7.07.1917 – 8.07.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 61.
68. Переписка о выяснении финансового положения по Таврической губернии, требовательные ведомости на выдачу жалования, списки

- участников ссудо-сберегательной кассы, счета с оправдательными документами на израсходование денег, отчет по заготовке сапог армии (16.03.1917 – 6.04.1918) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 34. – 629 арк.
69. Переписка о недоразумениях, возникших между духовенством и сельским населением по вопросу об отобрании сельским комитетом у причтов церковных земель, об установлении жалованья духовенству и другая (18.04.1917 – 5.11.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 41 – 54 арк.
70. Переписка о самосудах населения в гор. Евпатории. Список задержанных лиц (25.05.1917 – 27.05.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 56. – 8 арк.
71. Переписка об образовании уездных комитетов Таврического губернского совета народных представителей. Устав прикарпатского комитета (май 1917 – декабрь 1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 53. – 6 арк.
72. Переписка по делам городской и уездной милиции (12.04.1917 – 16.07.1918) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 39. – 98 арк.
73. Переписка по подозрению в контрреволюционных действиях должностных и других лиц (1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 36. – 82 арк.
74. Переписка по созыву Губернского Земского собрания в пополненном его составе демократическим элементом (15.04.1917 – 3.08.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 40. – 38 арк.

75. Переписка с городскими управами и начальниками уезда об организации управленческого аппарата после захвата Крыма белогвардейскими войсками, применении нового квартирного закона, оказании помощи увечным воинам и организации изысканий антрацита в окрестностях Карасубазара (13.06.1919 – 27.07.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 36. – 85 арк.
76. Переписка с ГПУ, прокуратурой, народными судами, партийными организациями по судебным делам: список судебных дел, находящихся на рассмотрении в Главном суде Крыма. Выписки из протоколов распорядительных заседаний Главного суда (07.01.1924–22.11.1926) // ДААРК. – Ф. Р-1108 (Верховный суд Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 9. – 388 арк.
77. Переписка с Крымской чрезвычайной комиссией и революционным трибуналом (оперативно-разведывательные сводки КрымЧК, протокол областного совещания коммунистов Госполитуправления Крыма) (5.01.1922–23.11.1922) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 135. – 67 арк.
78. Переписка с Крымской чрезвычайной комиссией по вопросам распределения кадров (3.01.1921–31.12.1921) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 91. – 157 арк.
79. Переписка с Крымчека о составе коллегии Крымчека, об аресте разных лиц, о проведении первомайской амнистии, по административно-хозяйственным вопросам (05.01.1921–28.06.1921) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 3. – Спр. 217. – 165 арк.
80. Переписка с министром торговли, промышленности, финансов и труда, начальником Симферопольской милиции и др. о принятии мер против спекуляции сахаром (03.03.1919 – 24.03.1919) // ДААРК. – Ф. Р-999

- (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства). – Оп. 1. – Спр. 17. – 15 арк.
81. Переписка с начальником Крымской дивизии о представлении в МВД списка начальствующих лиц добровольческой армии, действующей в Крыму, с их адресами и № телефонов (3.12.1918 – 17.03.1919) // ДААРК. – Ф. Р-999 (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства). – Оп. 1. – Спр. 71. – 5 арк.
82. Переписка с начальником штаба командующего войсками Добровольческой армии, начальниками уездов о разрешении лотерей и др. сборов в пользу Добровольческой армии, реквизиции помещений для военных надобностей (01.03.1919 – 04.04.1919) // ДААРК. – Ф. Р-999 (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства). – Оп. 1. – Спр. 14. – 79 арк.
83. Переписка с политотделом войск ГПУ, Крымским политуправлением и Главмилицией по вопросам административной работы (10.11.1923–29.12.1923) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 253. – 52 арк.
84. Переписка с Реввоенсоветом 4-й армии о порядке проведения реквизиции военными ведомствами, о выдаче пропусков, освобождении из-под ареста, по организационным вопросам (21.11.1920–31.12.1920) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 3. – Спр. 230. – 116 арк.
85. Переписка с ЦК РКП (б), упарткомами, Особым отделом 4 Армии, Крымской чрезвычайной комиссией по распределению кадров (24.11.1920 – 30.12.1920) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 25. – 193 арк.
86. Переписка с Чусоснабармом, штабом и Реввоенсоветом 4-й армии о привлечении к охране морской границы Крыма военных частей, учете

- автоимущества гражданским учреждениям, снабжении обмундированием, горючим, бумагой и др. (1921) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 3. – Спр. 224. – 269 арк.
87. Переписка генерала Сулькевича с сенатором Никифоровым (21.10.1918 – 10.11.1918) // ДААРК. – Ф. Р-999 (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства). – Оп. 1. – Спр. 74. – 3 арк.
88. Перечень законов и разных распоряжений правительственных властей, опубликованных в газетах «Таврические губернские ведомости» и «Военный голос» (25.06.1919 – 28.09.1920) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 16. – 24 арк.
89. Письма Деникина и Врангеля по земельному и рабочим вопросам. Приказы о мобилизации в ряды Добровольческой армии (1919 – 1920) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 12 А. – 55 арк.
90. Письма Крымского подпольного обкома партии в ЦК РКП (б), выписки из протоколов II и III съездов КП (б) Украины (Копии). Первый и второй номера газеты «Крымский коммунист», воззвание обкома партии «Товарищи рабочие и крестьяне», журнал «Коммунист», № 1 (Подлинники) (10.08.1918 – грудень 1918) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 3. – 24 арк.
91. Письма партийных организаций Крыма в ЦК РСДРП (б) (копии) (06.08.1917 – 09.10.1917) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 1. – 10 арк.
92. Положение о советах ЧОН (копия). Протоколы заседаний Совета ЧОН Евпаторийского округа (16.09.1921–11.08.1923) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 2. – Спр. 9. – 68 арк.

93. По отношению Канцелярии Обер-Прокурора Святейшего Синода с сообщением о Высочайших отметках Его Величества во всеподданнейшем отчете Таврического губернатора за 1911 год по делу сектанства (18.08.1916 – 11.01.1917) // ДААРК. – Ф. 27 (Таврическое губернское правление). – Оп. 1. – Спр. 13294. – 5 арк.
94. Постановления Временного правительства (18.03.1917 – 31.03.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 1. – 12 арк.
95. Постановления Совета Министров Крымского краевого правительства (06.12.1918 – 1.02.1919) // ДААРК. – Ф. Р-999 (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства). – Оп. 1. – Спр. 70. – 19 арк.
96. Постановления Таврической земской губернской управы по вопросу снятия доходов и расходов земства на 1919 г. Перечень сметы доходов и расходов Днепровского уездного земства, расходов г. Феодосии (жовтень 1919 – липень 1920) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 82. – 90 арк.
97. Приветственные телеграммы от 7 ноября 1921 года I Всекрымского учредительного съезда Советов В.И. Ленину, М.И. Калинину, Исполкому Коминтерна. Переписка с уездными исполкомами об объявлении и порядке проведения амнистии в честь IV годовщины Октября, о прибытии делегатов на партийную конференцию и I Съезд Советов (18.10.1921–12.11.1921) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 3. – Спр. 218. – 55 арк.
98. Приказ Деникина об установлении окладов содержания служащим по общему и местному Управлению. Распоряжения губернатора об отмене законов, утративших свое значение (10.07.1919 – 01.08.1920) // ДААРК.

- Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 6. – 58 арк.
99. Приказ Главнокомандующего Вооруженными силами на Юге России от 22 июня 1919 г. за № 87 о подготовке полей к осеннему посеву (22.06.1919 – 30.06.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 4. – 5 арк.
100. Приказы Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России об объявлении Крыма на осадном положении (октябрь 1920 года) работе военно-судных комиссий, возвращении военных чинов белой армии из-за границы, порядке эвакуации населения. Приказы начальника военных сообщений по отделу почт и телеграфов подчинении полевых телеграфных учреждений, порядке работы в учреждениях (20.03.1920 – 28.10.1920) // ДААРК. – Ф. Р-2200 (Почтово-телеграфная часть Управления начальника военных сообщений при Главнокомандующем вооруженными силами Юга России). – Оп. 1. – Спр. 12. – 208 арк.
101. Приказы командующего государственной стражей генерального штаба и командира Таврической Губернской бригады о формировании городских бригад с указанием должностей и лиц их занимающих (18.06.1919 – 04.12.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 11. – 82 арк.
102. Приказы командования частей особого назначения Крыма частям ОН (30.06.1922–10.12.1922) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 105. – 97 арк.
103. Приказы Крымского и уездного ревкомов (24.11.1920–26.07.1921) // ДААРК. – Ф. Р-1024 (Керченский уездный революционный комитет). – Оп. 1. – Спр. 10. – 399 арк.

104. Приказы частям особого назначения Крыма о ликвидации ЧОН (16.06.1924–28.07.1924) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 623. – 16 арк.
105. Приказы ЧОН Крыма (08.01.1924–18.07.1924) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 659. – 70 арк.
106. Приказы штаба частям особого назначения Крыма (01.01.1923–31.12.1923) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 394. – 215 арк.
107. Протоколы заседаний коллегии отдела народного образования. Переписка с ректором Таврического университета, отделом народного образования о помещениях университета, создании условий для работы преподавателей и сотрудников университета (16.11.1920–21.12.1920) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 3. – Спр. 163. – 71 арк.
108. Протоколы заседаний Обкома, объединенных заседаний Обкома и Крымревкома (02.01.1921–31.12.1921) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 60. – 121 арк.
109. Протоколы заседаний Областного комитета РКП (б) (16.11.1920–25.12.1920) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 23. – 36 арк.
110. Протоколы заседаний президиума Крымского обкома РКП (б) (3.08.1921–27.12.1922) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 59. – 254 арк.
111. Протоколы заседаний Совета ЧОН Алуштинского района (01.11.1921–26.11.1921) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 2. – Спр. 8. – 5 арк.

112. Протоколы заседаний Таврической губернской ЧК. Текущая переписка с ЦК КП(б)У, учреждениями (14.04.1919 – 19.06.1919) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 19. – 27 арк.
113. Розыскная ведомость Особого Отдела при штабе Главнокомандующего Русской армией от 5/18 сент. 1920 года // ДААРК. – Ф. Р-1104 (Таврическая губернская судебно-следственная комиссия при штабе Главнокомандующего вооруженными силами на юге России). – Оп. 2. – Спр. 18. – 2 арк.
114. Сведения о боевом и численном составе ЧОН Крымской АССР (22.04.1922–27.06.1922) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 2. – Спр. 24. – 41 арк.
115. Сводки об экономическом и политическом состоянии Крыма. Материалы следственных и судебных дел, перестройка работы адвокатуры. Список членов коллегии защитников (03.03.1924–20.10.1925) // ДААРК. – Ф. Р-1108 (Верховный суд Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 8. – 114 арк.
116. Секретно (1921) // ДААРК. – Ф. Р-1202 (Ялтинский уездный революционный комитет). – Оп. 2. – Спр. 8. – 11 арк.
117. Следственное дело № 46058 по обвинению Кантюка Иустина Мефодьевича // Галузевий архів Управління СБУ в Одеській області. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 10694. – 89 арк.
118. Сообщения губернатора в финансовый отдел особого совещания при Главнокомандующем вооруженными силами юга России о финансовом положении Таврической губернии. Объявление о прекращении приема украинских денежных знаков (19.06.1919 – 09.10.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 24. – 67 арк.

119. Списки избирателей учредительного собрания офицерских и классовых чинов Южного парка-склада авиационно-воздухоплавательного имущества (1917 г.) // ДААРК. – Ф. Р-1694 (Канцелярия Таврического губернского комиссара). – Оп. 1. – Спр. 29. – 6 арк.
120. Списки лиц, причастных к шпионажу и переписка с контрразведывательным отделением штаба Одесского военного округа, адресным столом г. Симферополя и др. об их розыске (05.07.1917 – 29.11.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1615 (Начальник Симферопольского пункта контрразведывательного отделения штаба Одесского военного округа на театре военных действий). – Оп. 1. – Спр. 1. – 290 арк.
121. Тезисы о задачах партии и Советской власти в Крыму, обзоры работы обкома партии за ноябрь-декабрь 1920 года, о проведении субботников, финансовом состоянии обкома партии (01.12.1920 – 31.12.1920) // ДААРК. – Ф. П-1 (Крымский обком РКП (б)). – Оп. 1. – Спр. 21. – 43 арк.
122. Телеграммы начальников Уездов об отказе крестьян о поставке скота, о критическом положении реквизиционных комиссий и об обострении отношений с крестьянами. Заявления и прошения должностных и частных лиц (07.09.1919 – 28.10.1919) // ДААРК. – Ф. Р-2235 (Таврическое губернское управление). – Оп. 1. – Спр. 33. – 189 арк.
123. Телеграммы. Переписка с министром финансов, торговли, промышленности и труда о проекте штатов вновь конструируемых учреждений, передаче крепости Керчь добровольческой армии, приготовлении помещения генералу Корвину (1918 г.) // ДААРК. – Ф. Р-999 (Министерство внутренних дел Крымского краевого правительства). – Оп. 1. – Спр. 80. – 8 арк.

124. Телеграммы штаба 6-ой Отдельной Крымской коммунистической бригады особого назначения командирам батальонов о состоянии оперативной обстановки в Крыму (1921) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 2. – Спр. 6. – 36 арк.
125. Уголовное дело № 896 по обвинению Брижатова Ивана Семеновича (15.12.1920 – 20.12.1920) // Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 08367. – 27 арк.
126. Уголовное дело по обвинению Висарионовой Софии Андреевны (18.12.1920 – 04.01.1921) // Архів Головного Управління СБУ в Криму. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 08308. – 7 арк.
127. Уголовное дело по обвинению Станиславского Владимира Григорьевича (1921) // Галузевий державний архів СБУ, м. Київ. – Ф. 75917 фп. – Оп. 1. – Спр. № 17588. – 82 арк.
128. Циркулярные распоряжения контрразведывательного отделения штаба Одесского военного округа о розыске лиц, совершивших преступления (1917) // ДААРК. – Ф. Р-135 (Таврическое губернское правление). – Оп. 1. – Спр. 160. – 458 арк.
129. Циркуляры и инструкции Крымского областного комитета РКП (б). Приказы Крымского и уездных ревкомов и их отделов, Крымской советской милиции, коменданта города Севастополя и Морской Севастопольской крепости (печатные) (15.12.1920–29.11.1921) // ДААРК. – Ф. Р-1188 (Крымский революционный комитет). – Оп. 2. – Спр. 1. – 143 арк.
130. Циркуляры, указания и разъяснения по контрразведывательной службе (10.06.1917 – 23.11.1917) // ДААРК. – Ф. Р-1615 (Начальник Симферопольского пункта контрразведывательного отделения штаба Одесского военного округа на театре военных действий). – Оп. 2. – Спр. 1. – 105 арк.

131. Черновые балансы Государственного банка, сведения о движении вкладов, сведения по текущим счетам, ведомости о наличности и оборотах отделений банка // ДААРК. – Ф. Р-2231 (Управление финансов при Главнокомандующем Вооруженными Силами на юге России). – Оп. 1. – Спр. 1. – 74 арк.
132. Штатные расписания, дислокации частей особого назначения Крыма, приказы Харьковского военного округа и другие руководящие материалы частям особого назначения Крыма (16.01.1923–15.12.1923) // ДААРК. – Ф. Р-3285 (Части особого назначения Крымской АССР). – Оп. 1. – Спр. 383. – 141 арк.

Періодичні видання

133. Газета «Вестник Крымского Правительства» – июль 1918 г.
134. Газета «Вольный юг». – август 1918 г.
135. Газета «Известия Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов». – 3 марта 1917 года. – № 4.
136. Газета «Красный Крым» (орган Крымского революционного комитета, Крымского обкома РКП (б) и Крым ЦИКа) – 1921–1927 гг.
137. Газета «Таврические губернские ведомости» – февраль 1917 г.
138. Газета «Таврические губернские ведомости Временного правительства» – 1917 г.
139. Газета «Южные Ведомости» – 1918 г.
140. Почтово-телеграфный журнал Отдела Почт и Телеграфов при Главнокомандующем вооруженными силами на Юге России. – Сентябрь – ноябрь 1919 г.

Надруковані джерела

141. [О Социалистической Советской Республике Тавриды (март – апрель 1919); О Крымской Социалистической Советской Республике (апрель – июнь 1919); О создании Крымской АССР в 1921 г. и др. документы]: Архивные справки и ксерокопии документов, выявленных в Центральном Государственном архиве Октябрьской революции, высших органов Государственной власти и органов Государственного управления СССР (ЦГАОР СССР) согласно запроса Симферопольского государственного университета имени М.В. Фрунзе (СГУ). – 94 л.
142. *Богданович В.А.* Крым. 1920 год. Воспоминания / В.А. Богданович // Крымский Архив – 2001. – № 7. – С. 145-154.
143. *Булгаков С.* Ялтинский дневник / Сергей Булгаков // Крымский Архив. – 1999. – № 5. – С. 137-162.
144. Варфоломеевские ночи в Севастополе. Декабрь 1917 – февраль 1918 гг.: Документы и материалы / Сост. В.В. Крестьянников, Н.М. Терещук. – Севастополь: ЧП Арефьев, 2009. – 284 с.
145. *Вересаев В.* Сочинения: В четырех томах / В. Вересаев. – М.: Правда, 1990. – Т. 1. – 606 с.
146. *Вернадский Г.В.* Крым / Предисловие, подготовка текста В.В. Лаврова, комментарии А.В. Мальгина / Г.В. Вернадский // Крымский Архив – 1994. – № 1. – С. 28-46.
147. *Винавер М.М.* Крымское правительство / Предисловие В.В. Лаврова и А.В. Мальгина, подготовка текста В.В. Лаврова / М.М. Винавер // Крымский Архив – 1999. – № 4. – С. 88-93.
148. В Крыму после Врангеля (заметки очевидца) / Предисловие и подготовка текста В.В. Лаврова, комментарии А.В. Мальгина // Крымский Архив. – 1996. – № 2. – С. 59-63.

149. В огне революционных боев: Воспоминания активных участников Великой Октябрьской соц. Революции и гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 176 с.
150. *Врангель П.Н.* Записки / П.Н. Врангель [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangell/index.html>.
151. Временные штаты и личный состав Таврического университета в 1919 году / Публикация В.В. Лаврова // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 51-57.
152. *Всеволожский В.П.* Мелкие рассказы. Из пережитого / В.П. Всеволожский. – б.м., б.г. – 48 с.
153. ВЧК – ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. – М.: Из-во гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.
154. *Гавен Ю.* Октябрь в Крыму / Ю. Гавен // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О.К. Крыма / Под редакцией Урановского. – Симферополь: Крымиздат, 1922. – С. 5-24.
155. *Гавен Ю.* Первые шаги Советской власти в Крыму / Ю. Гавен // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О.К. Крыма. – № 2. – Симферополь: Издание истпарта, 1923. – С. 39-56.
156. *Гауфлер Г.* Тревожные дни. Дневник феодосийского гимназиста (апрель 1919 г.– декабрь 1924 г.) / Г. Гауфлер // Крымский альбом 1999. Историко-краеведческий и литературно-художественный альманах. – Вып. 4 / Сост., предисловие к публ. Д.А. Лосева. – Феодосия – М.: Коктебель, 2000. – С. 195-257.
157. Генерал Алексеев и Временный Комитет Государственной Думы // Красный Архив. – Том второй / Под редакцией В.В. Адоратского, В.В. Максакова, В.И. Пичета, М.Н. Покровского, В.П. Полонского, В.М. Фриче. – М.-Л.: Государственное издательство, 1922. – С. 284-286.

158. Гражданская война на Украине. Том первый. Книга первая. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической директории / Под ред. Профессора И.К. Рыбалки. – К.: Наукова думка, 1967. – 876 с.
159. Гражданская война на Украине. Том первый. Книга вторая. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и деникинцев. Ноябрь 1918 – апрель 1919 / Под редакцией члена-корреспондента АН УССР Н.И. Супруненко, проф. М.А. Рубача. – К.: Изд-во «Наукова думка», 1967. – 492 с.
160. Гражданская война на Украине. Том второй. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / Под редакцией проф. С.М. Короливского. – К.: Изд-во «Наукова думка», 1967. – 919 с.
161. Гражданская война на Украине. Том третий. Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март – ноябрь 1920 г. / Под редакцией доц. Н.К. Колесника. – К.: Изд-во «Наукова думка», 1967. – 911 с.
162. *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки / М. Грушевский. – СПб.: Общественная Польза, 1907. – 314 с.
163. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
164. *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. [В 3 кн.] Кн. 1. Т. 1. Крушение власти и армии (февраль-сентябрь 1917) / А.И. Деникин; предисл. А.С. Кручинина. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 592 с.

165. *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. [В 3 кн.] Кн. 2. Т. 2. Борьба генерала Корнилова; т. 3. Белое движение и борьба Добровольческой армии / А.И. Деникин. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 736 с.
166. *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. [В 3 кн.] Кн. 3, т. 4, т. 5. Вооруженные силы Юга России / А.И. Деникин. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 832 с.
167. Дневник Николая Романова // Красный Архив. – Том первый (двадцатый) / Под редакцией В.В. Адоратского, В.В. Максакова, М.Н. Покровского, В.П. Полонского, В.М. Фриче. – М.-Л.: Государственное издательство, 1927. – С. 123-152.
168. *Друмаге Р.* Две недели в Крыму / Рене ле Друмаге / Пер. с фр. и подготовка текста Г. Беднарчик // Литературная газета + Курьер культуры. – 2013. – № 16 (139). – С. 2.
169. *Епанчин Н.А.* Крым в 1917 – 1920-е годы. Воспоминания / Н.А. Епанчин / Подготовка текста и публикация В.В. Лаврова // Крымский Архив. – 2002. – № 8. – С. 154-161.
170. Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А.И. Деникине / Под ред. С.В. Мироненко; отв. ред. и составитель Б.Ф. Додонов, сост.: В.М. Осин, Л.И. Петрушева, Е.Г. Прокофьева, В.М. Хрусталёв. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.statearchive.ru/429>.
171. *Ибраимов В.* Пять лет Советской власти в Крыму / В. Ибраимов // Весь Крым, 1920–1925 (За пять лет): Юбилейный сборник. – Симферополь: Из-во Крым ЦИКа, 1926. – С. I-XIX.
172. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917–1921 гг.: Сборник документов / Под ред. Г.А. Белова, А.Н. Куренкова, А.И. Логиновой и др. – М.: Из-во политической литературы, 1958. – 512 с.

173. «Изыскать пути к парализованию...». Документы карательных органов Вооруженных сил Юга России и Крымской АССР о крымско-татарском движении (1920 – 1923) / Публ. А.В. Ефимова, Р.Н. Белоглазова // Москва-Крым: Историко-публицистический альманах. Вып. 4 – М.: Фонд развития экономических и гуманитарных связей «Москва – Крым»; АНО ИЦ «Москвоведение», 2002. – С. 138-164.
174. *Калинин И.М.* Под знаменем Врангеля: заметки бывшего военного прокурора / И.М. Калинин. – Краснодар: Традиция, 2012. – 464 с.
175. *Каменев С.С.* Записки о Гражданской войне и военном строительстве. Избранные статьи / С.С. Каменев / Сост.: Н.С. Каменева, Л.М. Спиринов, П.П. Чернушков. – М.: Воениздат, 1963. – 262 с.
176. *Керенский А.Ф.* Гатчина / А.Ф. Керенский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/statii/keren_gatchina.html.
177. *Керенский А.Ф.* Дело Корнилова / А.Ф. Керенский. – М.: Задруга, 1918. – 199 с.
178. Краткий отчет о деятельности делегации Крымского правительства в Киеве с 26-го сентября по 16-е октября 1918 года / Предисловие, подготовка текста и комментарии А.В. Мальгина // Крымский Архив. – 1996. – № 2. – С. 64-74.
179. *Кун Бела.* Избранное. Воспоминания о Бел Куне. Пер. с венг. / Бела Кун. – М.: Политиздат, 1986. – 503 с.
180. *Ленин В.И.* Задачи пролетариата в нашей революции (Проект платформы пролетарской партии) / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений (Март – апрель 1917). – 5-е изд. – М.: Из-во политической литературы, 1974. – Т. 31. – С. 149 – 186.
181. *Ленин В.И.* К рабочим, крестьянам и солдатам / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений (Июль – октябрь 1917). – 5-е изд. – М.: Из-во политической литературы, 1974. – Т. 34. – С. 284-286.

182. *Ленин В.И.* Г.К. Орджоникидзе / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. Письма (Октябрь 1917 – июнь 1919). – 5-е изд. – М.: Из-во политической литературы, 1974. – Т. 50. – С. 49 – 51.
183. *Ленин В.И.* Речь на I Всероссийском съезде работников просвещения и социалистической культуры 31 июля 1919 г. / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений (Июнь – декабрь 1919). – 5-е изд. – М.: Из-во политической литературы, 1974. – Т. 39. – С. 131 – 138.
184. *Ленин В.И.* Доклад Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров о внешней и внутренней политике 22 декабря / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. (Ноябрь 1920 – март 1921). – 5-е изд. – М.: Из-во политической литературы, 1974. – Т. 42. – С. 128-161.
185. *Ленин В.И.* Доклад о концессиях / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. (Ноябрь 1920 – март 1921). – 5-е изд. – М.: Из-во политической литературы, 1974. – Т. 42. – С. 55-78.
186. *Ленин В.И.* Отчет о политической деятельности ЦК РКП (б) / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. (Март–июнь 1921). – 5-е изд. – М.: Из-во политической литературы, 1974. – Т. 43. – С. 7-33.
187. *Ленин В.И.* К вопросу о национальностях или об «автономизации» / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. (Март 1922 – март 1923). – 5-е изд. – М.: Из-во политической литературы, 1975. – Т. 45. – С. 356-362.
188. *Мамонтов С.И.* Не судимы будем: Походы и кони / С.И. Мамонтов. – М.: Воениздат, 1999. – 352 с.
189. *Маркевич А.И.* Краткий исторический очерк возникновения Таврического университета / А.И. Маркевич // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 6-21.

190. Март-май 1917 года. Обзор положения России за три месяца революции по данным отдела сношений с провинцией Временного Комитета Государственной Думы / Пред. Я.А. Яковлева // Красный Архив. – Том второй (пятнадцатый) / Под редакцией В.В. Адоратского, В.В. Максакова, М.Н. Покровского, В.П. Полонского, В.М. Фриче. – М.-Л.: Государственное издательство, 1926. – С. 30-60.
191. *Миллюков П.Н.* Воспоминания / П.Н. Миллюков. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.
192. Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917-1920 гг). Сборник документов. – К., 1963. – 688 с.
193. Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. – К.: Политвидав, 1967. – 605 с.
194. *Оболенский В.А.* Крым в 1917-1920-е годы / Предисловие, подготовка текста В.В. Лаврова, комментарии А.В. Мальгина / В.А. Оболенский // Крымский Архив. – 1994. – № 1. – С. 58-86.
195. *Оболенский В.А.* Крым в 1917 – 1920-е годы. Крым при немцах. «Война Крыма и Украины» / Предисловие, подготовка текста В.В. Лаврова, комментарии А.В. Мальгина / В.А. Оболенский // Крымский Архив. – 1996. – № 2. – С. 14-28.
196. *Оболенский В.А.* Крым в 1917-1920-е годы. Продолжение / Подготовка текста В.В. Лаврова, комментарии А.В. Мальгина / В.А. Оболенский // Крымский Архив. – 1999. – № 4. – С. 60-81.
197. *Оболенский В.А.* Крым при Деникине (Окончание) / Подготовка текста и публикация В.В. Лаврова; коментар В.Г. Зарубіна / В.А. Оболенский // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 163-199.

198. Обсуждение идеи высшей школы в Тавриде местными органами самоуправления / Предисловие и публикация Л.П. Кравцовой // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 22-38.
199. Открытие Таврического университета в Симферополе: По материалам «Известий Таврического университета» / Публикация В.В. Лаврова // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 139-170.
200. Отчеты красных командиров: А.Г. Малышкин, А.И. Корк, В.К. Триандафиллов / Подготовка текста и публикация В.В. Лаврова // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 24-97.
201. *Пасманик Д.* Революционные годы в Крыму / Предисловие В.В. Лаврова и А.В. Мальгина, подготовка текста В.В. Лаврова / Д. Пасманик // Крымский Архив – 1999. – № 4. – С. 82-87.
202. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Т. III. Упорядник В. Сергійчук. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 616 с.
203. Письма В.А. Обручева из Крыма / Предисловие, подготовка текста В.И. Дрягиной, В.П. Казарина, примечания Ю.А. Полканова // Крымский Архив. – 1994. – № 1. – С. 11-21.
204. Профессорско-преподавательский состав Таврического университета в 1920 году: по материалам Государственного архива Российской Федерации / Предисловие и публикация В.В. Лаврова // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 58-118.
205. *Пуришкевич В.* Дневник «Как я убил Распутина». Репринтное воспроизведение издания 1924 года / В. Пуришкевич. – М.: Советский писатель, 1990. – 143 с.
206. Ревкомы Крыма: Сборник документов и материалов / Отв. ред. Л.Д. Солодовник. – Симферополь: Крым, 1968. – 244 с.

207. *Родзянко М.В.* За кулисами царской власти / М.В. Родзянко. – М.: Панорама 1991. – 48 с.
208. *Сапожников А.Л.* Крым в 1917 – 1920 годах / А.Л. Сапожников / Подготовка текста и комментарии С.А. Сапожникова. Вступ. Статья А.Г. Кавтарадзе // Крымский Архив – 2001. – № 7. – С. 200-231.
209. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський / Головний редактор Я. Пеленський. – К.-Філадельфія: АТ «Книга», 1995. – 493 с.
210. *Слащов Я.* Крым в 1920 г. / Я. Слащов // Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы. – М.: Наука, 1990. – С. 35-140.
211. Слащов-Крымский Я.А. Требую суда общества и гласности (Оборона и сдача Крыма) / Я.А. Слащов // Слащов-Крымский Я.А. Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы. – М.: Наука, 1990. – С. 143-272.
212. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 1. 1918–1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1998. – 864 с.
213. Соглашение по Таврическому университету / Предисловие и публикация В.В. Лаврова // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 119-121.
214. *Сталин И.* Октябрьский переворот и национальный вопрос (1918 г.) / И. Сталин // Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник избранных статей и речей. – М.: Государственное издательство политической литературы. – 1939. – С. 69-77.
215. *Сталин И.* Политика Советской власти по национальному вопросу в России (1920 г.) / И. Сталин // Марксизм и национально-колониальный

- вопрос. Сборник избранных статей и речей. – М.: Государственное издательство политической литературы. – 1939. – С. 78-86.
216. *Сталин И.* Об очередных задачах партии в национальном вопросе (Тезисы к X съезду РКП (б), утвержденные ЦК партии) / И. Сталин // Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник избранных статей и речей. – М.: Государственное издательство политической литературы. – 1939. – С. 87-96.
217. *Сталин И.* Об объединении Советских Республик. Доклад на X Всероссийском съезде советов 26 декабря 1922 г. / И. Сталин // Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник избранных статей и речей. – М.: Государственное издательство политической литературы. – 1939. – С. 118-125.
218. *Султан-Галиев М.Х.* О положении в Крыму / Предисловие, подготовка текста и комментарии С.А. Усова / М.Х. Султан-Галиев // Крымский Архив. – 1996. – № 2. – С. 83-97.
219. *Суханов Н.Н.* Записки о революции: В 3 т. Т. 1. Кн. 1-2 / Н.Н. Суханов. – М.: Политиздат, 1991. – 383 с.
220. *Суханов Н.Н.* Записки о революции: В 3 т. Т. 2. Кн. 3-4 / Н.Н. Суханов. – М.: Политиздат, 1991. – 399 с.
221. *Суханов Н.Н.* Записки о революции: В 3 т. Т. 3. Кн. 5, 6, 7 / Н.Н. Суханов. – М.: Республика, 1992. – 415 с.
222. Таврический университет на страницах крымских досоветских газет / Подготовка публикации и предисловие В.В. Лаврова, В.В. Бобкова // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 16. – С. 166-184.
223. *Троцкий Л.Д.* Моя жизнь: Опыт автобиографии. Тт. 1-2 / Л.Д. Троцкий. – М.: Панорама, 1991. – 624 с.
224. *Троцкий Л.* Сталин. Том 1 / Лев Троцкий / Под ред. Ю.Г. Фельштинского. – М.: Terra-Terra, 1990. – 327 с.

225. *Троцкий Л.* Сталин. Том 2 / Лев Троцкий / Под ред. Ю.Г. Фельштинского. – М.: Terra-Terra, 1990. – 304 с.
226. Уникальная архивная находка документов о судьбе сокрушенного в 1917-м году памятника Александру III в Феодосии / Подготовка публикации Л. Кравцовой, вступительное слово В. Гурковича // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 9. – С. 192-195.
227. Февральская революция 1917 года (Документы ставки верховного главнокомандующего и штаба главнокомандующего армиями северного фронта) // Красный Архив. – Том второй (двадцать первый) / Под редакцией В.В. Адоратского, В.В. Максакова, М.Н. Покровского, В.П. Полонского, В.М. Фриче. – М.-Л.: Государственное издательство, 1927. – С. 3-78.
228. *Федченков Вениамин.* На рубеже двух эпох / Митрополит Вениамин (Федченков). – М.: Правило веры, 2004. – 848 с.
229. Филиальное отделение Университета св. Владимира в Ялте в 1918 году: По материалам городской прессы / Составление Л.В. Петренко // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 122-138.
230. *Финне К.Н.* Русские воздушные богатыри И.И. Сикорского / К.Н. Финне. – М.: АСТ; Мн.: Минск, 2005. – 224 с.
231. *Фомин Ф.Т.* Записки старого чекиста / Ф.Т. Фомин. – М.: Госполитиздат, 1962. – 205 с.
232. *Фрунзе М.В.* Избранные произведения (статьи и речи о Красной Армии) / М.В. Фрунзе. – М.: Военное издательство народного комиссариата обороны Союза ССР, 1940. – 264 с.
233. *Чикаленко Є.Х.* Щоденник, 1919-1920 / Є.Х. Чикаленко. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во ім. Олени Телігі, 2005. – 640 с.
234. *Шмелев И.* Солнце мертвых. Эпопея / И. Шмелев // Пути небесные. Избранные произведения. – М.: Советский писатель, 1991. – С. 23-152.

235. *Шульгин В.В.* Годы. Дни. 1920 год / В.В. Шульгин. – М.: Новости, 1990. – 832 с.

ЛИТЕРАТУРА

236. *Абраменко Л.М.* Київ: жертви репресій / Л.М. Абраменко. – К.: Логос, 1997. – Т. I. – 496 с.
237. *Аврех А.Я.* Царизм накануне свержения / А.Я. Аврех. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
238. *Акулов М.Р.* В 1920-м примирение не состоялось (Врангель, Антанта, Советская Россия) / М.Р. Акулов // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 3-4.
239. *Акулов М.Р.* 16 ноября 1920 / М.Р. Акулов, В.П. Петров. – М.: Мол. Гвардия, 1989. – 239 с.
240. *Александров В.Н.* Деятельность советского государства по защите подрастающего поколения в годы Гражданской войны / В.Н. Александров, Г.И. Александрова // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 4-6.
241. *Альф И.* (И. Сеймович). Антанта и Врангель / И. Альф // Антанта и Врангель. Сборник статей. Выпуск 1. – Москва - Петроград: Государственное издательство, 1923. – С. 5-39.
242. *Андропова И.Ф.* Сельское хозяйство Крыма в 1920-е годы / И.Ф. Андропова // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 252-259.
243. *Андросов С.А.* К вопросу о государственной символике Крыма в 1918 г. (комментарий одного автографа А.И. Маркевича) / С.А. Андросов // Историческое Наследие Крыма. – 2004. – № 8. – С. 63-66.

244. *Андросов С.А.* Национальные имения Крыма в 1917 – 1920 гг. / С.А. Андросов // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 12-13. – С. 35-43.
245. *Андросов С.А.* Осуществление в Крыму плана монументальной пропаганды (1921 – 1920) / С.А. Андросов // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 11. – С. 107-119.
246. *Андросов С.А.* Политика советской власти по отношению к культурному наследию бывших дворянских усадеб Крыма в 1920–1926 годах / С.А. Андросов // Мир усадебной культуры. I Крымские Международные научные чтения (22–24 мая 2000 г., Алушка): Материалы / Под ред. В.П. Казарина. – Симферополь: Крымский Архив, 2001. – С. 70-84.
247. *Андросов С.А.* Судьба культурного наследия Крыма на изломе исторической эпохи (1917-1920) / С.А. Андросов // Историческое Наследие Крыма. – 2004. – № 3-4. – С. 126-138.
248. *Араджионі М.А.* Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку) / За ред. В.Є. Григор'янця; Авт. карт І.Г. Беднарський; Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі / М.А. Араджионі. – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – 92 с.
249. *Ачкинази Б.А.* «Русский вопрос» и борьба партий во Франции в заключительный период мировой войны / Б.А. Ачкинази // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 6-8.
250. *Барихновский Г.Ф.* Идеино-политический крах белоэмиграции и разгром внутренней контрреволюции (1921–1924 гг.) / Г.Ф. Барихновский. – Л.: Из-во Ленинградского университета, 1978. – 160 с.

251. *Белоглазов Р.Н.* Идеологическое воздействие органов государственной власти на религиозные конфессии Крыма в 1920-е годы / Р.Н. Белоглазов // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 258-264.
252. *Белоглазов Р.Н.* Изъятие церковных ценностей в Крыму в 1922 г. / Р.Н. Белоглазов // Арсений Иванович Маркевич. I Таврические международные научные чтения. – Симферополь, 2000. – С. 31-34.
253. *Белоглазов Р.Н.* О периодических изданиях Таврической губернии в правлении генерала П.Н. Врангеля / Р.Н. Белоглазов // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 8-10.
254. *Белоглазов Р.Н.* Осуществление декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» в Крыму (1921–1923 г.г.) / Р.Н. Белоглазов // Крымский Архив. – 1999. – № 5. – С. 122-133.
255. *Белянский И.Л.* Крым. Географические названия: Краткий словарь / И.Л. Белянский, И.Н. Лезина, А.В. Суперанская. – Симферополь: Таврия – плюс, 1998. – 160 с.
256. *Бережинский В.Г.* Традиции народно-освободительного движения Киевской Руси в деятельности Повстанческой армии Н. Махно / В.Г. Бережинский // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 10-12.
257. *Бикова Т.* Курс більшовиків на світову революцію та кримські реалії / Т. Бикова // Историческое Наследие Крыма. – 2004. – № 8. – С. 44-62.
258. *Бобровская Л.* Второе крымское правительство / Л. Бобровская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslo.cz/articles/607/>.

259. *Бикова Т.* Масовий терор у період утвердження радянської влади в Криму (1918 – 1921 рр.) / Т. Бикова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 437-464.
260. *Болгари П.П.* Под красными вымпелами. Об участии моряков-черноморцев в борьбе за победу и укрепление власти Советов на Украине / П.П. Болгари, М.А. Любчиков. – К., Политиздат Украины, 1976. – 175 с.
261. *Болдырев Ю.Ф.* Внутренняя политика А.И. Деникина / Ю.Ф. Болдырев // Революция и Гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь: Крымский Архив», 1995. – С. 12-13.
262. *Бородин С.В.* Земельные отношения в Крыму на завершающем этапе гражданской войны / С.В. Бородин // V Таврические научные чтения, г. Симферополь, 21 мая 2004 г. Сборник научных статей. – Симферополь, б.и., 2005. – С. 28-32.
263. *Бортневский В.* Белое дело (Люди и события) / В. Бортневский. – СПб, б.и. – 1993. – 60 с.
264. *Брошеван В.* «Белый» террор в Крыму. 1918-1920. / В. Брошеван. – Симферополь, б.и., б.г. – 95 с.
265. *Брошеван В.М.* Жертвы и виновники «красного террора» в Крыму (конец 1920–начало 1921 гг.) / В.М. Брошеван // Проблемы политической истории Крыма. – Вып. второй. – Симферополь, 1996. – С. 17-28.
266. *Брошеван В.* Крым. Армянский базар. 1920–1924 гг. Документы и материалы об истории образования, деятельности и ликвидации Армяно-Базарского (Армянского) района / В. Брошеван. – Симферополь, б.и., б.г.. – 118 с.

267. *Брошеван В.М.* Крымская республика: год 1921-й: Краткий исторический очерк / В.М. Брошеван, А.А. Форманчук – Симферополь: Таврия, 1992. – 127 с.
268. *Брошеван В.М.* Крым в составе Украины. – Книга 1: Крым. 1921–1991 гг. Историко-документальный очерк / В.М. Брошеван, В.Г. Черная – Симферополь, б.и., 1999. – 110 с.
269. *Брошеван В.М.* НКВД Крымской АССР / В.М. Брошеван. – Симферополь, 2000. – 88 с.
270. *Брошеван В.М.* На защите южных морских рубежей, 1921-1941 гг. / В.М. Брошеван. – Симферополь, 2001. – 75 с.
271. *Брошеван В.М.* ... Образовать Автономную Крымскую ССР: Документы и материалы / В.М. Брошеван. – Симферополь, 2001. – 48 с.
272. *Бубин И.В.* Хозяйственная политика «военного коммунизма» и ее последствия / И.В. Бубин // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 14-15.
273. *Бунегин М.Ф.* Революция и гражданская война в Крыму (1917 – 1920 гг.) / М.Ф. Бунегин. – Симферополь: Крымгосиздат, 1927. – 336 с.
274. *Буравченков А.О.* Гетьман П. Скоропадський і Білий рух / А.О. Буравченков, В.О. Крупина // Література та культура Полісся. – 2012. – Вип. 69. – С. 137-148.
275. *Буравченков А.А.* Трагедия российского офицерства / А.А. Буравченков, И.Н. Панов // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 15-17.
276. *Бутаков Я.А.* Государственная стража (1919 – 1920 гг.) / Я.А. Бутаков // Антибольшевистская Россия. Энциклопедический словарь

- [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.antibr.ru/dictionary/ae_gosstr_k.html.
277. *Быкова А.С.* Крым накануне голода 1920–1923 гг. / А.С. Быкова // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 25. – С. 139-141.
278. *Васильев А.А.* Гражданская война: национальный вопрос и сепаратистские тенденции / А.А. Васильев // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 17-19.
279. *Вебер М.* Избранное. Образ общества / М. Вебер [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebobr/.
280. *Видоменко В.А.* Всегда на посту / В.А. Видоменко // Орлов Г.С. Тревожные будни: Очерки о чекистах. – Симферополь: Таврия, 1987. – С. 3-20.
281. *Витман К.Н.* Гражданская война и национальные воинские формирования / К.Н. Витман // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 19-21.
282. *Волошинов Л.* Октябрь в Крыму и Северной Таврии / Л. Волошинов. – Симферополь: Крымиздат, 1960 – 136 с.
283. *Вольфсон Б.* Изгнание англо-французских интервентов из Крыма / Б. Вольфсон / Введение А. Максимовича // Освобождение Крыма от англо-французских интервентов 1918 – 1919. Сборник. – Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР, 1940. – С. 21-104.
284. *Вострышев М.И.* Патриарх Тихон / М.И. Вострышев. – М.: Молодая гвардия, 1995. – 304 с.
285. *Гарчев П.И.* Военные миссии Антанты и США в Крыму (декабрь 1919 – ноябрь 1920 гг.) / П.И. Гарчев // Революция и Гражданская война

- 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 21-23.
286. *Гарчев П.И.* Республіка Тавріда / П.И. Гарчев, Л.П. Кононенко, М.М. Максименко. – К.: Політвидав України, 1990. – 127 с.
287. *Гарчев П.И.* С.М. Киров – организатор Крымской республики / П.И. Гарчев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://do.gendocs.ru/docs/index-180970.html>.
288. *Гарчев П.И.* Таврический университет в 1918-1921 годы / П.И. Гарчев // Очерки истории Симферопольского государственного университета (1918-1993). – Симферополь: Таврида, 1993. – С. 38-69.
289. *Гарчева Л.П.* Вооруженная борьба России, Германии и Украины за Крым в апреле 1918 г. / Л.П. Гарчева // Революция и Гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 24-25.
290. Годы борьбы и побед. Крым в боях и труде: Воспоминания, статьи, очерки, стихи, цифры и факты. 50-летию Советской власти посвящается / Отв. ред. Л.Д. Солодовник. – Симферополь: Крым, 1967. – 560 с.
291. *Голинков Д.Л.* Крах вражеского подполья (Из истории борьбы с контрреволюцией в Советской России в 1917–1924 гг.) / Д.Л. Голинков. – М.: Из-во политической литературы, 1971. – 368 с.
292. *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. – 2-е изд., испр. и доп. / Д.Л. Голинков. – М.: Политиздат, 1978. – Кн. 2. – 399 с.
293. *Голуб А.И.* «Украинский вопрос» в «белом» Крыму: поиски путей решения / А.И. Голуб // Революция и Гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 25-27.

294. *Горюнова Е.А.* О политических настроениях крымского крестьянства в 1920-е годы / Е.А. Горюнова // *Культура народов Причерноморья*. – 1998. – № 3. – С. 324-327.
295. *Господаренко Н.М.* Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова в 1920-е годы // *Крымский Архив*. – 2000. – № 6. – С. 265-270.
296. *Господаренко Н.М.* Промышленность Крыма в условиях НЭПа / Н.М. Господаренко // *Проблемы материальной и духовной культуры народов Крыма и Северного Причерноморья от античных времен до наших дней: Материалы I научных чтений*. – Симферополь, 1996. – С. 63-65.
297. *Господаренко Н.М.* Сельское хозяйство Крыма в условиях НЭПа / Н.М. Господаренко // *Культура народов Причерноморья*. – 1997. – № 1. – С. 106-109.
298. *Господаренко Н.М.* Торговля и финансы Крыма в условиях НЭПа / Н.М. Господаренко // *Культура народов Причерноморья*. – 1997. – № 1. – С. 11-15.
299. *Господаренко Н.М.* Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма в 1920-е годы / Н.М. Господаренко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://do.gendocs.ru/docs/index-297143.html>.
300. *Гражданов Ю.Д.* Внутренняя политика Всевеликого Войска Донского в 1918 году / Ю.Д. Гражданов // *Революция и Гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы*. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 27-29.
301. *Гражданская война в СССР. Т. 1. Подавление внутренней контрреволюции. Срыв открытой интервенции международного империализма (октябрь 1917 – март 1919 г.)* / Под общей редакцией

- доктора исторических наук, профессора Азовцева Н.Н. – М.: Воениздат, 1980. – 368 с.
302. Гражданская война в СССР в двух томах. Т. 2. Решающие победы Красной армии. Крах империалистической интервенции (март 1919 г. – октябрь 1922 г.) / Под общей редакцией доктора исторических наук, профессора Азовцева Н.Н. – М.: Воениздат, 1986. – 447с.
303. *Гречанюк Н.М.* Моряки Черноморского флота в борьбе за власть Советов / Н.М. Гречанюк, П.И. Попов. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 134 с.
304. *Григорьянц В.Е.* Крестовоздвиженская церковь в Ливадии (историческая справка) / В.Е. Григорьянц // Историческое Наследие Крыма. – 2009. – № 25. – С. 32-37.
305. *Григорьянц В.Е.* Очерк истории крымских армян (начало) / В.Е. Григорьянц // Историческое Наследие Крыма. – 2007. – № 20. – С. 158-171.
306. *Григорьянц В.Е.* Очерк истории крымских армян (окончание) / В.Е. Григорьянц // Историческое Наследие Крыма. – 2008. – № 21. – С. 111-131.
307. *Григорьянц В.Е.* Храм Покрова Пресвятой Богородицы в Нижней Ореанде (г. Ялта) / В.Е. Григорьянц // Историческое Наследие Крыма. – 2009. – № 24. – С. 35-38.
308. *Громов С.Е.* Политические партии в Крыму на выборах в Городские Думы в 1918-1919 гг. / С.Е. Громов // Революция и Гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 29-30.
309. *Грушевський М.С.* Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. Археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В.А. Смолія, П.С. Соханя / М.С. Грушевський. – К.: Наук. Думка, 1992. – 544 с.

310. *Данцев А.А.* Правители России. XX век. Серия «Исторические силуэты» / А.А. Данцев. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. – 512 с.
311. *Декель-Хен И.* Невероятный треугольник: филантропы, комиссары и американская внешняя политика встречаются в Советском Крыму (1922 – 1937 гг.) / Ионатан Декель-Хен // В поисках рая: о еврейском землеустройстве в 1920-30-е годы в Крыму / Редакционная коллегия: Н. Высоцкая и др. / Пер. с англ.: М. Гендина. – Симферополь: Хесед Шимон, 2004. – С. 5-35.
312. *Дементьев Н.Е.* Бюджеты рабочих и крестьянских семей Крыма в условиях проведения новой экономической политики / Н.Е. Дементьев, Р.А. Близняков // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 260-266.
313. *Дементьев Н.Е.* О формах и нормах крестьянского землепользования в Крыму на протяжении 20-х годов XX века / Н.Е. Дементьев, В.В. Бойко // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 20. – С. 72-75.
314. *Дементьев Н.Е.* История Крыма / Н.Е. Дементьев, А.Г. Зарубин. – Симферополь: РИЦ "Атлас", 1993. – 16 с.
315. *Дементьев Н.Е.* Социальная дифференциация крымского крестьянства в 1920-е годы / Н.Е. Дементьев, К.Ю. Коновалов // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 17. – С. 116-119.
316. Десять лет Советского Крыма: Сборник, посвященный десятилетию советизации Крыма. 1920–1930 / Под ред. т.т. Козлова, Антонюка, Кудрявцева и др. – Симферополь: Крымское государственное из-во, 1930. – 559 с.
317. *Доненко Н.Н. (протоиерей).* Наследники Царства / Н.Н. Доненко. – Симферополь: Таврида, 2000. – 464 с.
318. *Дроков С.В.* Военно-морская миссия американского контр-адмирала Дж. Г. Гленнона в июньский Севастополь 1917 г. / С.В. Дроков //

- Революция и Гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 32-34.
319. *Дубко Ю.В.* Особенности органов власти Крымских советских республик 1918 – 1919 годах / Ю.В. Дубко // Революция и Гражданская война 1917 – 1920 годов: новое осмысление. Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 34-36.
320. *Дубко Ю.В.* Советская Республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства / Под ред. В.А. Зайцева / Ю.В. Дубко. – Симферополь: Таврида, 1999. – 208 с.
321. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник для студентов высших учебных заведений по специальности «Историко-архивоведение» / Н.П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1983. – 352 с.
322. *Загородских Ф.С.* История Крымского педагогического института имени М.В. Фрунзе (1918 – 1959) / Ф.С. Загородских, В.Л. Зайцев, С.А. Секиринский. – Симферополь: Крымиздат, 1960. – 127 с.
323. *Загородских Ф.С.* Штурм Перекопа, освобождение Крыма от интервентов и врангелевцев в ноябре 1920 г. / Ф.С. Загородских // Известия Крымского педагогического института имени М.В. Фрунзе. – Т. XXIII. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – С. 89-107.
324. *Задавысвичка Ю.Н.* Частный капитал в промышленности Крыма в 1921 – 1929 гг. / Ю.Н. Задавысвичка // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 26. – С. 77-84.
325. *Зарубин А.Г.* Террор в Крыму (1920–1921 гг.) / А.Г. Зарубин // И.С. Шмелев. Мир ушедший – мир грядущий: Тезисы докладов II Крымской международной научной конференции. – Алушта, 1993. – С. 49-51.
326. *Зарубин А.Г.* Феномен гражданской войны / А.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2003. – № 2. – С. 61-67.

327. *Зарубин А.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин. – Симферополь: Таврия, 1997. – 352 с.
328. *Зарубин А.Г.* Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин. – [2-е изд., испр. и доп.] – Симферополь: АнтикВА, 2008. – 728 с.
329. *Зарубин А.Г.* Второе Краевое правительство: к «единой и неделимой» / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2007. – № 20. – С. 107-146.
330. *Зарубин А.Г.* Крым во второй половине 1919 года. «Деникинщина» / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2009. – № 25. – С. 90-104.
331. *Зарубин А.Г.* Крым в 1917 году: от эйфории Марта к конфронтации Октября / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 14. – С. 122-186.
332. *Зарубин А.Г.* Крымская ССР: второе пришествие большевизма (1919 год) / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2009. – № 24. – С. 116-128.
333. *Зарубин А.Г.* Крымское краевое правительство М.А. Сулькевича и его политика / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 135-147.
334. *Зарубин А.Г.* Мусульманское бюро и его судьба / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 84-88.
335. *Зарубин А.Г.* Октябрьский переворот 1917 года – отзвуки в Крыму. Начало террора и первые вооруженные столкновения / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 15. – С. 123-145.

336. *Зарубин А.Г.* Республика Тавриды: Вынужденный эксперимент? / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2007. – № 17. – С. 139-162.
337. *Зарубин А.Г.* 1918 год в Крыму: большевики приходят к власти / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 16. – С. 82-119.
338. *Зарубин А.Г.* Крым: начало XX века – февраль 1917 года. Исторический очерк / А.Г. Зарубин, Е.Н. Шуранова, В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 11. – С. 120-164.
339. *Зарубин В.Г.* Арест поэта О.Э. Мандельштама в Феодосии (1920) / В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2007. – № 19. – С. 147-150.
340. *Зарубин В.Г.* В.Д. Набоков и Крым / В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 11. – С. 98-101.
341. *Зарубин В.Г.* Голод 1921-1923 гг. в Крыму (по сводкам ЧК/ГПУ) / В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2003. – № 2. – С. 68-74.
342. *Зарубин В.Г.* К вопросу о территориальном споре между Крымом и Украиной (1918 г.) / В.Г. Зарубин // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. Научно-практическая конференция. Материалы. – Симферополь: СО «Экоси-Гидрофизика», 1996.
343. *Зарубин В.Г.* Конец «белого дела» / В.Г. Зарубин // История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках). Изд. 3-е, исправленное и дополненное. – Симферополь: Атлас-компакт, 2006. – С. 309-316.
344. *Зарубин В.Г.* Крым в 1918 – 1919 гг.: интервенты, местные власти и население / В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 29-44.

345. *Зарубин В.Г.* Межнациональные отношения, национальные партии и организации в Крыму (начало XX в. – 1921 г.) / В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 53-83.
346. *Зарубин В.Г.* М.М. Винавер и Крым / В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2004. – № 8. – С. 14-20.
347. *Зарубин В.Г.* Проект «Украина». Крым в годы смуты (1917 – 1921 гг.) / В. Зарубин; худож.-оформитель А.Д. Кононченко. – Харьков: Фолио, 2013. – 379 с.
348. *Зарубин В.Г.* Соломон Крым и второе Крымское краевое правительство / В.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 97-108.
349. *Зарубин В.Г.* Соломон Крым и Второе крымское краевое правительство / В.Г. Зарубин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.a-pesni.golosa.info/grvojna/bel/a-solkrym.php>.
350. *Зарубин В.Г.* Джафер Сейдамет: Штрихи к портрету / В.Г. Зарубин, А.А. Зарубина // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 12-13. – С. 44-57.
351. *Зарубин В.Г.* Первое Краевое правительство: попытка государственности (1918 год) / В.Г. Зарубин, А.Г. Зарубин // Историческое Наследие Крыма. – 2007. – № 18. – С. 99-133.
352. *Зарубин В.Г.* Периодические издания Крыма (март 1917 – ноябрь 1920 г.) / В.Г. Зарубин, А.Г. Зарубин // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 267-288.
353. *Зарубин В.Г.* Под командой Сулькевича и Шнейдера / В.Г. Зарубин, В.М. Надикта // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 109-111.
354. *Звягин С.П.* Современное состояние изучения истории «белой» Сибири / С.П. Звягин // Русская литература и провинция. Седьмые

- крымские пушкинские международные чтения. Материалы.– Симферополь, 1997. – С. 85-87.
355. *Змерзлый Б.В.* Деятельность советских административных органов по подрыву экономической базы Русской православной церкви в Крыму в конце 1920-х годов / Б.В. Змерзлый // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 276-281.
356. *Змерзлый Б.В.* Изъятие церковных ценностей. Некоторые аспекты проблемы / Б.В. Змерзлый // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 138-143.
357. *Змерзлый Б.В.* Обновленческое движение в Крыму: 1922–1929 гг. / Б.В. Змерзлый // Крымский Архив. – 1999. – № 4. – С. 164-177.
358. *Игнатъев В.И.* Всемирная история как целостность (Проблемы методологии): Монография / В.И. Игнатъев. – Новосибирск: Новосиб. гос. техн. ун-т, 1993. – 155 с.
359. *Иванець А.В.* Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кінець 1918 – 1920 рр.) / А.В. Іванець. – Симферополь: ДОЛЯ, 2013. – 176 с.
360. *Ингулов С.* Крымское подполье / С. Ингулов // Антанта и Врангель. Сборник статей. Выпуск 1. – Москва - Петроград: Государственное издательство, 1923. – С. 138-171.
361. *Иоффе Г.З.* «Белое дело». Генерал Корнилов / Г.З. Иоффе / Отв. ред. В.П. Наумов. – М.: Наука, 1989. – 291 с.
362. *Иоффе Г.З.* Крах российской монархической контрреволюции / Г.З. Иоффе / Отв. ред. И.И. Минц. – М.: Наука, 1977. – 320 с.
363. *Иоффе Г.З.* Февральская революция 1917 года в англо-американской буржуазной историографии / Г.З. Иоффе. – М.: Наука, 1970. – 264 с.
364. История Великой Октябрьской социалистической революции / Отв. Ред. П.Н. Соболев. – М.: Наука, 1967. – 671 с.

365. *Исаев И.А.* История государства и права России: Полный курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. / И.А. Исаев. – М.: Юрист, 1994. – 448 с.
366. История городов и сел Украинской ССР. Крымская область / Пред. ред. колл. Л.Д. Солодовник. – К.: Институт истории АН УССР, 1974. – 624 с.
367. История государства и права России / Отв. ред. Чибиряев С.А. – М., 1998. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://bestboy.narod.ru>.
368. История России. С древнейших времен до начала XXI века / А.Н. Сахаров, Л.Е. Морозова, М.А. Рахматуллин и др.; под ред. А.Н. Сахарова. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 1744 с.
369. История Украинской ССР: В десяти томах / Глав. ред. Ю.Ю. Кондуфор, отв. ред. С.В. Кульчицкий. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. VII: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). – 720 с.
370. *Калашников В.М.* Геополитические аспекты Гражданской войны в Крыму / В.М. Калашников // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 48-51.
371. *Калашникова Е.В.* Правовые основы деятельности Правительства Юга России / Е.В. Калашникова // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 51-54.
372. *Карпенко С.В.* Антанта и Врангель: помощь союзников и ее цена / С.В. Карпенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ricolor.org/history/bldv/9/>.

373. *Карпенко С.В.* Очерки истории белого движения на Юге России (1917–1920 гг.) / С.В. Карпенко. – М., Издательство Ипполитова, 2002. – 351 с.
374. *Карр Э.* История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923. Пер. с англ. / Эдвард Карр / Предисл. Ненарокова А.П. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.
375. *Катунин Ю.А.* Взаимоотношения православной церкви и государства в Крыму в 1917–1939 годах (обзор опубликованных источников и литературы) // Культура народов Причерноморья.– 2001. – № 17. – С. 119-124.
376. *Катунин Ю.А.* Монастыри Крыма в 20-30-е годы XX века / Ю.А. Катунин // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 26. – С. 89-100.
377. *Катунин Ю.А.* Православие Крыма в 1917-1939 годах: проблема взаимоотношений с государством / Ю.А. Катунин. – Симферополь: МСП «Ната», 2002. – 416 с.
378. *Катунина Е.В.* Немцы-меннониты Таврической губернии в период Крымской, Первой мировой и Гражданской войн / Е.В. Катунина // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 11. – С. 180-183.
379. *Катунина Е.В.* Этнический состав населения Крыма в середине 20-х годов XX века / Е.В. Катунина, Ю.А. Катунин // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 26. – С. 274-280.
380. *Кенез П.* Западная историография гражданской войны в России / П. Кенез [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://annales.info/rus/small/kenez.htm>.
381. *Кизилов М.Б.* Караим Соломон Крым: жизнь и судьба / М.Б. Кизилов // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 86-96.

382. *Когонашвили К.* Краткий словарь истории Крыма / К. Когонашвили. – Симферополь: Бизнес-Информ, 1995. – 336 с.
383. *Козлов А.И.* Во имя революции: (Потопление Черноморского флота по приказу В.И. Ленина в 1918 г.) / А.И. Козлов. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. Ун-та, 1985. – 21 с.
384. *Колонтаев К.В.* Создание и деятельность органов государственной власти в Крыму (ноябрь 1920 г. – октябрь 1921 г.) / К.В. Колонтаев // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 60-62.
385. *Кондратюк Г.Н.* Народное образование в Крымской АССР в 20 – 30 годы XX века в свете архивных источников / Г.Н. Кондратюк // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 9. – С. 116-118.
386. *Коржихина Т.П.* История государственных учреждений СССР / Т.П. Коржихина. – М.: Высшая школа, 1986. – 399 с.
387. *Корнилов В.В.* Донецко-Криворожская республика / В.В. Корнилов; худож.-оформитель Ю.Ю. Романика. – Харьков: Фолио, 2011. – 603 с.
388. *Королев В.И.* Крым и Северная Таврия в 1907 – 1917 гг. Страницы политической истории / В.И. Королев. – Симферополь: Таврия, 1995. – 72 с.
389. *Королев В.И.* Крым 1917 года в мемуарах лидеров кадетской партии / В.И. Королев // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 15. – С. 146-150.
390. *Королев В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года / В.И. Королев. – Симферополь: Таврия, 1993. – 86 с.
391. *Королев В.И.* Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водовороте 1917 – 1918 гг.) / В.И. Королев. – Симферополь: Таврия, 1994. – 38 с.

392. *Коротков И.С.* М.В. Фрунзе – командующий Южным фронтом / И.С. Коротков // Михаил Васильевич Фрунзе. Полководческая деятельность. Сборник статей. – М.: Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1951. – С. 142-189.
393. *Коротков И.С.* Разгром Врангеля / И.С. Коротков. – М.: Воениздат, 1948. – 264 с.
394. *Кравцова Л.П.* Из истории университета. Архив Симферопольского городского головы В.А. Иванова / Л.П. Кравцова // Крымский Архив. – 2001. – № 7.
395. *Кравцова Л.П.* Німці Криму: історія і сучасне становище (проблеми етнополітичного розвитку) / За ред. В.Є. Григор'янця; Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі / Л.П. Кравцова, І.Г. Беднарський. – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – 40 с.
396. *Крапивенцев М.Ю.* Дискуссия о будущем статусе Крыма в период германской оккупации полуострова (май-ноябрь 1918 г.) / М.Ю. Крапивенцев // Причерноморье. История, политика, культура. Выпуск IX(IV). Серия Б. Новая и новейшая история. Избранные материалы IX Международной научной конференции «Лазаревские чтения» / Под общей редакцией В.И. Кузицина. – Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2012. – С. 55-61.
397. *Крестьянников В.В.* Действия Черноморского флота в северо-западной и западной части Черного моря в Первую мировую войну (1914 – 1918) / В.В. Крестьянников // Историческое Наследие Крыма. – 2009. – № 25. – С. 85-89.
398. *Крестьянников В.В.* Демократизация Черноморского флота в 1917 году и события 23 февраля 1918 года в Севастополе / В.В. Крестьянников // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 299-311.

399. *Крестьянников В.В.* Демократизация Черноморского флота в 1917 году и события 23 февраля 1918 года в Севастополе. Окончание / В.В. Крестьянников // Крымский Архив. – 2002. – № 8. – С. 246-256.
400. *Крестьянников В.В.* Органы контрразведки белой армии в Крыму В.В. Крестьянников // Историческое Наследие Крыма. – 2007. – № 20. – С. 147-153.
401. *Кручинин А.С.* Гайсинская операция генерала Слацова / А.С. Кручинин // В поисках утраченного единства: Сборник статей. – Симферополь: Крымский Архив, 2005. – С. 82-88.
402. Крым: прошлое и настоящее / Отв. ред: С.Г. Агаджанов, А.Н. Сахаров / Институт истории СССР АН СССР. – М.: Мысль, 1988. – 107 с.
403. Крымская АССР: 20-е–30-е годы: Исторический очерк / Гл. ред. И.М. Хворостяный. – К.: Институт истории АН УССР, 1989. – 17 с.
404. Крымская АССР (1921–1945). Вопросы – ответы / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – Вып. 3. – 320 с.
405. Крымский областной государственный архив: Путеводитель / Под общ. ред. А.Д. Беликовой, А.А. Степановой. – Симферополь: Крымиздат, 1961. – 325 с.
406. *Кудинов О.* Реформа местного самоуправления Временного правительства России в 1917 г. / О. Кудинов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://emsu.ru>.
407. *Кузнецов В.С.* Безопасность города у моря. История Органов госбезопасности г. Ялты / В.С. Кузнецов. – Симферополь: Таврия, 2002. – 160 с.
408. *Кульчицкий С.В.* Російська революція 1917 року: новий погляд / С.В. Кульчицкий / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наш час, 2008. – 79 с.

409. *Купченко В.П.* Красный террор в Феодосии / В.П. Купченко // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1994. – № 6. – С. 58-61.
410. *Куртуа С.* Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии: Пер. с фр. / С. Куртуа, Н. Верт, Ж. Панне, А. Пачковский, К. Бартошек, Ж. Марголен. – М.: Три века истории, 1999. – 767 с.
411. *Кутайсова М.В.* Неизвестные рисунки Топловского Параскевиевского монастыря (хроника событий о ликвидации обители) / М.В. Кутайсова // Историческое Наследие Крыма. – 2009. – № 25. – С. 52-56.
412. *Лавров В.В.* Социально-экономический и Педагогический институты при Крымском университете (1922 – 1923) / В.В. Лавров, В.В. Бобков // Историческое Наследие Крыма. – 2007. – № 17. – С. 199-210.
413. *Лавров В.В.* «...Уничтожить легко, восстановить трудно» (факультет общественных наук Крымского университета в свете новых архивных материалов) / В.В. Лавров, В.В. Бобков // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 15. – С. 172-184.
414. *Лазарев Ф.В.* Многомерный человек. Введение в интервальную антропологию / Ф.В. Лазарев, Брюс А. Литтл. – Симферополь: Сонат, 2001. – 264 с.
415. *Линев К.К.* Крымское краевое правительство С. Сулькевича / К.К. Линев, В.Ф. Шарапа // Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. – Выпуск V. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 226-234.
416. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Филадельфия, 1925. – 110 с.
417. *Литвин А.Л.* Красный и белый террор в России. 1917–1922 / А.Л. Литвин // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С. 46-62.

418. *Маковский В.В.* Политика властных органов Крымской АССР по отношению к различным слоям крестьянства в 1920-е годы / В.В. Маковский // Крымский Архив. – 2000. – № 6. – С. 271-275.
419. *Мальшев А.И.* Бумажные денежные знаки России и СССР / А.И. Мальшев, В.И. Таранков, И.Н. Смиранный; Под ред. В.И. Таранкова. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 496 с.
420. *Марков К.А.* Махно и Гражданская война в Крыму / К.А. Марков // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 71-73.
421. *Марущак В.* Архиепископ Димитрий (в схиме Антоний) Абашидзе / В. Марущак. – Симферополь: Из-во «Доля», 2005.
422. *Мельгунов С.П.* Красный террор в России: 1918–1923 / С.П. Мельгунов. – М.: СП "РУICO"; "P.S.", 1990. – 208 с.
423. *Миц И.И.* Год 1918-й / И.И. Миц. – М.: Наука, 1982. – 576 с.
424. *Миц И.И.* История Великого Октября. Том I. Свержение самодержавия / И.И. Миц. – М.: Наука, 1977. – 931 с.
425. *Миц И.И.* История Великого Октября. Том II. Свержение Временного правительства. Установление диктатуры пролетариата / И.И. Миц. – М.: Наука, 1978. – 1008 с.
426. *Миц И.И.* История Великого Октября. Том III. Триумфальное шествие Советской власти / И.И. Миц. – М.: Наука, 1979. – 904 с.
427. *Молчанов Л.А.* Опыт пропаганды идеологии Белого движения: успехи и просчеты (1918 – 1920 гг.) / Л.А. Молчанов // Белая Россия: Опыт исторической ретроспекции: Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А.В. Терещук. – Спб.; М.: Посев, 2002. – С. 44-51.

428. *Мухачев Ю.В.* Идеино-политическое банкротство планов буржуазного реставраторства в СССР / Ю.В. Мухачев. – М.: Мысль, 1982. – 269 с.
429. *Надинский П.Н.* Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) / П.Н. Надинский // Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма: Сборник статей / Отв. ред. И.С. Чирва. – Симферополь: Крымиздат, 1958. – С. 123-155.
430. *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. Часть II. Крым в период Великой Октябрьской Социалистической революции, иностранной интервенции и Гражданской войны (1917 – 1920 г.) / П. Н. Надинский. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 304 с.
431. Неизвестные страницы политических репрессий в Крыму. Права голоса лишены / Пред. ред. колл. И.В. Иванченко // Серия: Реабилитированные историей. – Симферополь: Таврия, 1997. – 104 с.
432. *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич в Таврическом университете: к 150-летию со дня рождения ученого / А.А. Непомнящий // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 9. – С. 148-154.
433. Овеяны знаменем Октября: Сб. очерков, воспоминаний, документов / Сост. Кияшко Б.П., Кравцова Л.П., Сергиенко Л.Л. – Симферополь: Таврия, 1987. – 208 с.
434. *Омельчук Д.В.* Политические репрессии в Крыму (1920 – 1940 годы) / Д.В. Омельчук, М.Р. Акулов, Л.П. Вакатова, Н.Н. Шевцова, С.В. Юрченко. – Симферополь, б.и., 2003. – 208 с.
435. *Орлов Г.С.* Тревожные будни: Очерки о чекистах / Г.С. Орлов. – Симферополь: Таврия, 1987. – 192 с.
436. Очерки истории Крымской областной партийной организации / Пред. ред. колл. Н.В. Багров. – Симферополь: Таврия, 1981. – 376 с.

437. Очерки по истории Крыма. – Часть III: Крым в период социалистического строительства (1921–1941 гг.) / Под общ. ред. И.С. Чирвы. – Симферополь: Крым, 1964. – 222 с.
438. *Пайпс Р.* Россия при старом режиме / Ричард Пайпс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bookfi.org/g/Пайпс>.
439. *Пайпс Р.* Три «почему» Русской революции / Ричард Пайпс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bookfi.org/g/Пайпс>.
440. *Пащенко В.Н.* Крымская милиция в XX веке (1900-1991 г.): монография / В.Н. Пащенко. – Симферополь: ДиАйПи, 2009. – 253 с.
441. *Пащенко В.Н.* Строительство Крымской АССР в 1920-х – 1930-х годах: [монография] / В.Н. Пащенко; ред. В.Ю. Ганкевич; М-во образования и науки Украины, ТНУ им. В.И. Вернадского. – Симферополь: ДиАйПи, 2008. – 351 с.
442. *Пащенко В.Н.* Этногосударственное строительство в Крыму в первой половине XX века (1900-1945): [монография] / В.Н. Пащенко; [науч. Ред. С.Г. Кащенко]; М-во образования и науки Украины, ТНУ им. В.И. Вернадского. – Симферополь: [б.и.], 2008. – 264 с.
443. *Петренко В.В.* К вопросу о роли института «ответчиков» в окончании Гражданской войны на Украине / В.В. Петренко // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 83-85.
444. *Петров В.Л.* Борьба за зміцнення Радянської влади в Криму в 1920 – 1921 рр. / В.Л. Петров // Український історичний журнал. – 1970. – № 11. – С. 128-132.
445. *Петров В.П.* К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920–1921 годах / В.П. Петров // Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов научной конференции. – Симферополь, 1991. – Вып. 2. – С. 91-92.

446. *Петров Н.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Н.В. Петров, К.В. Скоркин – М.: Звенья, 1999. – 504 с.
447. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 томах / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
448. *Полярный Л.* Следы разгрома / Л. Полярный // Антанта и Врангель. Сборник статей. Выпуск 1. – Москва - Петроград: Государственное издательство, 1923. – С. 239-260.
449. *Прохоров В.В.* Деятельность Симферопольской окружной милиции в начальный период НЭПа / В.В. Прохоров // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 8. – С. 83-87.
450. *Прохоров В.В.* Народный комиссариат внутренних дел Крымской АССР (ноябрь 1921–январь 1924 гг.) / В.В. Прохоров // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 11. – С. 207-209.
451. *Прохоров В.В.* Создание руководящих органов крымской милиции в 1920 – 1924 гг.: страницы истории / В.В. Прохоров // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 17. – С. 130-133.
452. *Прохоров Д.А.* Караимские общины Крыма в 1920 – 1930-х годах. К вопросу о развитии караимского народного образования в условиях национально-культурного строительства в Крымской АССР / Д.А. Прохоров // Историческое Наследие Крыма. – 2007. – № 17. – С. 182-198.
453. *Прохорчик М.В.* Политика генерала Врангеля в области просвещения и культуры / М.В. Прохорчик // V Таврические научные чтения, г. Симферополь, 21 мая 2004 г. Сборник научных статей. – Симферополь, б.и., 2005. – С. 102-105.
454. *Пушкарев Б.С.* Врангель в Крыму / Б.С. Пушкарев // Белая Россия: Опыт исторической ретроспекции: Материалы международной научной

- конференции / Отв. ред. А.В. Терещук. – Спб.; М.: Посев, 2002. – С. 18-25.
455. *Резниченко Г.А.* Состояние питания населения Крыма в 20-е годы XX века / Г.А. Резниченко // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 20. – С. 110-113.
456. *Роман В.А.* Православное духовенство Крыма в период Гражданской войны (1918-1920 гг.): к 90-летию окончания Гражданской войны в России / В.А. Роман // XI Таврические научные чтения. Симферополь, 28 мая 2010 г.: сборник материалов. 1 часть. – Симферополь: Центральный музей Тавриды. – С. 95-96.
457. *Романец Н.Р.* К вопросу об особенностях аграрной политики большевиков в период 1917–1921 гг. / Н.Р. Романец // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 88-90.
458. *Романишина В.Н.* Зарождение белого движения / В.Н. Романишина // В поисках утраченного единства: Сборник статей. – Симферополь: Крымский Архив, 2005. – С. 137-145.
459. *Санжаровец В.Ф.* К вопросу о связях керченских партизан с командованием Красной армии в Крыму весной 1919 года / В.Ф. Санжаровец // В поисках утраченного единства: Сборник статей. – Симферополь: Крымский Архив, 2005. – С. 149-153.
460. *Семененко В.И.* Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК // Провинциальная ЧК: Сборник статей и материалов / В.И. Семененко. – Харьков, 1994. – С. 3-31.
461. *Семин А.С.* Революционный комитет Крыма и его роль в упрочении Советской власти (ноябрь 1920 г.–ноябрь 1921 г.) / А.С. Семин, А.А. Горчаков // Известия Крымского государственного педагогического

- института им. М.В. Фрунзе. – Симферополь, 1957. – Т. XXVIII. – С. 129-145.
462. Советский Крым. Материалы для докладчиков, агитаторов и пропагандистов к 30-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции. – Симферополь: Крымиздат, 1947. – 110 с.
463. *Соколов Д.В.* Таврида, обгаренная кровью. Большевизация Крыма и Черноморского флота в марте 1917 – мае 1918 г. / Д.В. Соколов. – М.: Содружество «Посев», 2013. – 272 с.
464. *Соничева Н.Е.* На чужом берегу (К истории русской эмиграции в послеоктябрьский период) / Н.Е. Соничева. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
465. *Софинов П.Г.* Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии (1917–1922 гг.) / П.Г. Софинов. – М.: Из-во политической литературы, 1960. – 248 с.
466. *Старцев В.И.* Крах керенщины / В.И. Старцев / Под ред. О.Н. Знаменского. – Л.: Наука, 1982 – 272 с.
467. *Старцев В.И.* Революция и власть: Петроградский Совет и Временное правительство в марте – апреле 1917 г. / В.И. Старцев. – М.: Мысль, 1978. – 256 с.
468. *Стрельбицкий К.Б.* Иностраные военные флоты на Черном море в 1918–1921 гг. Краткий обзор и анализ деятельности / К.Б. Стрельбицкий // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 90-92.
469. *Субтельний О.* Україна: історія / Орест Субтельний / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

470. *Терещук Н.М.* К вопросу о севастопольских караимах (вторая половина XIX – 1920 е гг.): по документам Государственного архива города Севастополя / Н.М. Терещук // Историческое Наследие Крыма. – 2009. – № 25. – С. 226-231.
471. *Тимощук А.В.* Махновщина: новая военно-политическая оценка / А.В. Тимощук // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление. Крым. Ялта. 10–18 ноября 1995: Материалы. – Симферополь: Крымский Архив, 1995. – С. 94-96.
472. *Тимощук А.В.* Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917–август 1921 гг.) / А.В. Тимощук. – Симферополь: Таврия, 1996. – 190 с.
473. *Тимощук О.В.* Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз) / Відповідальний редактор Усенко І.Б / О.В. Тимощук. – К., 1998. – 72 с.
474. *Тимощук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія / О.В. Тимощук. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 462 с.
475. *Трифонов И.Я.* Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). – Часть 1. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией / И.Я. Трифонов. – Л.: Из-во Ленинградского университета, 1964. – 311 с.
476. *Ушаков А.И.* Белый юг. Ноябрь 1919–ноябрь 1920 / А.И. Ушаков, В.П. Федюк. – М.: "АИРО-XX", 1997. – 104 с.
477. *Федунов В.В.* Ликвидация городских и земских самоуправлений в Таврической губернии / В.В. Федунов // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. Научно-практическая конференция (Симферополь, 24-25 мая 1996 г.). Материалы. – Симферополь: СО «Экоси-Гидрофизика», 1996. – С. 92-93.

478. *Филимонов С.Б.* Газета «Крымский вестник» периода Гражданской войны – ценный малоизвестный источник по истории отечественной интеллигенции, науки и культуры / С.Б. Филимонов // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 9. – С. 184-188.
479. *Филимонов С.Б.* Дела героев «Подвальных очерков» А.К. Герцык в архиве ГУ СБУ в Крыму / С.Б. Филимонов // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 98-115.
480. *Филимонов С.Б.* Дела прототипов героев эпопеи И.С. Шмелева «Солнце мертвых» в архиве ГУ СБУ в Крыму / С.Б. Филимонов // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 116-132.
481. *Филимонов С.Б.* Доклады о русских писателях и поэтах на заседаниях Таврической ученой архивной комиссии (ТУАК) и Таврического общества истории, археологии и этнографии (ТОИАЭ) / С.Б. Филимонов // Русская литература и провинция. Седьмые крымские пушкинские международные чтения. Материалы.– Симферополь, 1997. – С. 153-155.
482. *Филимонов С.Б.* Интеллигенция Крыма времен Гражданской войны об исторических судьбах России и Украины (новые материалы) / С.Б. Филимонов // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 12-13. – С. 171-175.
483. *Филимонов С.Б.* К истории Общества философии, истории и социологии при Таврическом университете / С.Б. Филимонов // Историческое Наследие Крыма. – 2005. – № 9. – С. 189-191.
484. *Филимонов С.Б.* Тайны крымских застенков. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920 – 1940-е годы. – Изд. 3-е, доп. / С.Б. Филимонов. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2007. – 308 с.

485. *Филимонов С.Б.* Тайны судебно-следственных дел / С.Б. Филимонов. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – 128 с.
486. *Филимонов С.Б.* Крымские антибольшевистские газеты времен Гражданской войны как источник по истории науки, культуры и просвещения / С.Б. Филимонов // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 319.
487. *Филимонов С.Б.* Хранители исторической памяти Крыма: О наследии Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии (1887-1931) / С.Б. Филимонов. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Симферополь: ЧерноморПРЕСС», 2004.
488. *Филимонов С.Б.* Ялтинское религиозно-философское общество: малоизвестные материалы о С.Н. Булгакове / С.Б. Филимонов // Историческое Наследие Крыма. – 2006. – № 14. – С. 202-211.
489. *Филимонов С.Б.* Последний смотритель Симферопольского духовного училища. Дело А.И. Леонтьева / С.Б. Филимонов, И.А. Пшенева // Крымский Архив. – 2001. – № 7. – С. 133-134.
490. *Филимонов С.Б.* Неизвестный Г.К. Лукомский: новые материалы к истории Ливадийского дворца в годы гражданской войны / С.Б. Филимонов, Л.А. Тихонова // Историческое Наследие Крыма. – 2009. – № 25. – С. 38-51.
491. *Хазанов Г.И.* Советская Социалистическая Республика Тавриды / Г.И. Хазанов // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму / Отв. ред. И.С. Чирва. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – С. 141-165.
492. *Хвойнов П.* Рабочее движение и профсоюзы в Крыму в 1920 г. / П. Хвойнов // Антанта и Врангель. Сборник статей. Выпуск 1. – Москва - Петроград: Государственное издательство, 1923. – С. 219 – 231.

493. *Хесин С.С.* Военные моряки в борьбе за власть Советов (октябрь 1917 – март 1918 г.) / С.С. Хесин. – М.: Воениздат, 1953. – 235 с.
494. *Хесин С.С.* Моряки в борьбе за Советскую власть / С.С. Хесин. – М.: Наука, 1977. – 176 с.
495. *Хесин С.С.* Октябрьская революция и флот / С.С. Хесин. – М.: Наука, 1971. – 487 с.
496. Хроника революционных событий в Крыму. 1917-1920 гг. – Симферополь: Крым, 1969. – 190 с.
497. *Хиллинг Г.* «Войно-Нова в Крыму – забытая сельхозкоммуна (кибуц) / Гётц Хиллинг. – Марбург, 2005. – 172 с.
498. *Цветков В.Ж.* Земля и земство – основы Белой России / В.Ж. Цветков // Белая Россия: Опыт исторической ретроспекции: Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А.В. Терещук. – Спб.; М.: Посев, 2002. – С. 25-43.
499. *Чебанова А.В.* Политическая обстановка в Крыму в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 267-270.
500. *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
501. *Чирва И.С.* Крым революционный / И.С. Чирва. – К.: Госполитиздат УССР, 1963. – 172 с.
502. *Чирва И.С.* Под всепобеждающим знаменем ленинизма / И.С. Чирва // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму / отв. ред. И.С. Чирва. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – С. 3-22.
503. *Шаповал Ю.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
504. *Шафир Я.* Орловщина / Я. Шафир // Антанта и Врангель. Сборник статей. Выпуск 1. – Москва - Петроград: Государственное издательство, 1923. – С. 125-137.

505. *Шафир Я.* Экономическая политика белых / Я. Шафир // Антанта и Врангель. Сборник статей. Выпуск 1. – Москва - Петроград: Государственное издательство, 1923. – С. 99-124.
506. *Широков В.А.* Бурям навстречу: [О борьбе моряков Черномор. Флота за установление Сов. Власти в Крыму и на Юге страны] / В.А. Широков. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 195 с.
507. *Широкоград А.Б.* Упущенный шанс Врангеля. Крым, Бизерта, Галлиполи / А.Б. Широкоград. – М.: Вече, 2009. – 352 с.
508. *Шишкин С.Н.* М.В. Фрунзе – один из строителей Советской Армии / С.Н. Шишкин // Михаил Васильевич Фрунзе. Полководческая деятельность. Сборник статей. – М.: Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1951. – С. 190-241.
509. *Шмаглит Р.Г.* Белое движение, 900 биографий крупнейших представителей русского военного зарубежья / Р.Г. Шмаглит. – М.: Зебра Е, 2006. – 346 с.
510. *Ясельская Л.А.* Архипастыри земли Крымской / Л.А. Ясельская // Официальный сайт Симферопольской и Крымской епархии Украинской Православной Церкви Московского патриархата [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.crimea.orthodoxy.su/Archiereus/>.
511. *Baumgart W.* Brest-Litovsk und Versailles: Ein Vergleich zweier Friedensschlüsse/ Winfried Baumgart// Historische Zeitschrift, Bd. 210, H. 3 (Jun., 1970). – PP. 583-619.
512. *Fischer F.* Deutsche Kriegsziele Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914 – 1918 / Fritz Fischer // Historische Zeitschrift, Bd. 188, H. 2 (okt., 1959). – PP. 249-310.
513. *Gatzke H.W.* Zu den deutsch – russischen Beziehungen im Sommer 1918/ Hans W. Gatzke// Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 3. Jahrg., 1. H. (Jan., 1955). – PP. 67-69.

514. *Jarausch K.H.* Kurt Riezler and the Failure of German Ostpolitik, 1918/ Konrad H. Jarausch// *Slavia Review*, Vol. 31, No. 2 (Jun., 1972). – PP. 381-398.
515. *Jäschke G.* Neues zur russisch-Türkischen Freundschaft von 1919-1939 / Gotthard Jäschke // *Die Welt des Islams*, New Series, Vol 6, Issue ¾ (1961) . – PP. 203-222.
516. *Jäschke G.* Zum Eintritt der Türkei in den Weltkrieg/ Gotthard Jäschke// *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 19, Issue ¼ (1979). – PP. 223- 225.
517. *Maddoc R.* The Unknown War with Russia / R. Maddoc. – N. Y., 1978.
518. *Walsh W.B.* Russia and Soviet Union / Warren Bartlett Walsh. – The University of Michigan Press, 1958. – 640 p.

Рукописи і автореферати дисертацій на здобуття наукового ступеня
доктора і кандидата історичних наук

519. *Архірейський Д. В.* Діяльність воєнних нарад України в 1920–1924 роках (на матеріалах південних губерній): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д.В. Архірейський. – Запоріжжя, 2000. – 17 с.
520. *Білокінь С.І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження: Автореф. дис. ... докт. іст. наук / С.І. Білокінь. – К., 2000. – 29 с.
521. *Бородін С.В.* Аграрні відносини у Криму (1918 – 1926 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.В. Бородін. – Запоріжжя, 2000. – 14 с.
522. *Горюнова Є. О.* Соціально-політичні процеси в селі Кримської АРСР 1920-х років: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Є.О. Горюнова. – Запоріжжя, 1999. – 21 с.
523. *Иванова З.Н.* Севастополь в восстановительный период (1921–1925 гг.): Дис. ... канд. ист. наук / З.Н. Иванова. – Симферополь, 1954. – 237 с.

524. *Киридон А.М.* Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / А.М. Киридон. – К., 2006. – 26 с.
525. *Ковальова Н.А.* Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Н.А. Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.
526. *Ковальчук М.А.* Війна Української Народної Республіки зі збройними силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / М.А. Ковальчук. – К., 2005. – 13 с.
527. *Корновенко С.В.* Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919 – 1920 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / С.В. Корновенко. – К., 2010. – 40 с.
528. *Крупина В.О.* Білий рух в Україні (1917-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.О. Крупина. – К., 2005. – 19 с.
529. *Кукель Э.М.* Части особого назначения (ЧОН) Украины в борьбе с вооруженной кулацкой контрреволюцией (1920–1924 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Э.М. Кукель. – Днепропетровск, 1975. – 27 с.
530. *Кучер А.Е.* Разгром вооруженной внутренней контрреволюции на Украине в 1921–1923 годах: Дис. ... докт. ист. наук / А.Е. Кучер. – Харьков, 1973. – 494 с.
531. *Малиновський Б.В.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Б.В. Малиновський. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.
532. *Мона Ж.Н.* Развитие сельского хозяйства в Крымской АССР (1920–1940 гг.): особенности, трудности, просчеты: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ж.Н. Мона. – Днепропетровск, 1992. – 20 с.
533. *Подкур Р.Ю.* Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в

- Україні (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Р.Ю. Подкур. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.
534. *Семенов В.О.* Здійснення національної політики в Криму в 1921–1925 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.О. Семенов. – Дніпропетровськ, 1993. – 18 с.
535. *Терела Г.В.* Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського: Автореф. дис... канд. іст. наук / Г.В. Терела. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
536. *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис. ... докт. іст. наук / В.В. Ченцов. – Дніпропетровськ, 2000. – 38 с.
537. *Шкляев И.Н.* Деятельность ВЧК на юге Украины в период революции и гражданской войны. 1917–1922 гг.: Дис. ... канд. ист. наук / И.Н. Шкляев. – Одесса, 1998. – 163 с.